

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЛУЧКА АРСЕН ЮРІЙОВИЧ

УДК 347.97:340.5(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

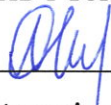
**РЕФОРМУВАННЯ ВЕРХОВНОГО СУДУ
ВІДПОВІДНО ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТИВ**

Спеціальність 081 Право

Галузь знань 08 Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **А.Ю. Лучка**

Науковий керівник: **Чудик Наталія Олегівна**, д.ю.н., професор, завідувач кафедри теорії права та конституціоналізму Західноукраїнського національного університету

Тернопіль – 2026

АНОТАЦІЯ

Лучка Арсен Юрійович. Реформування Верховного Суду відповідно до європейських стандартів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Західноукраїнський національний університет Міністерства освіти і науки України, м. Тернопіль, 2026.

Дисертація є одним із перших в Україні комплексних правових досліджень реформування Верховного Суду відповідно до стандартів Ради Європи, здійсненим в умовах євроінтеграційного курсу держави та збройної агресії Російської Федерації проти України.

Актуальність теми дослідження визначається глибоким і стійким розривом між конституційно проголошеною незалежністю Верховного Суду та її реальним втіленням у судовій практиці. Набуття Україною у 2022 р. статусу кандидата на членство в Європейському Союзі надало судовій реформі характеру структурного зобов'язання держави: виконання вимог Єврокомісії щодо реформування органів суддівського врядування стало однією із семи обов'язкових умов для відкриття переговорів про членство. Корупційний скандал 2023 р., пов'язаний із затриманням Голови Верховного Суду В. Князева на одержанні неправомірної вигоди у розмірі 2,7 млн доларів США, підтвердив: проблеми незалежності та доброчесності вищого судового органу держави мають системний, а не випадковий характер. Звіти Єврокомісії 2023 і 2024 рр. зафіксували лише часткове виконання Україною взятих зобов'язань у судовій сфері, що свідчить про збереження структурних ризиків і підтверджує необхідність комплексного наукового аналізу.

Формування структури дисертаційної роботи зумовлено метою і завданнями дослідження та охоплює три розділи, у підрозділах яких досліджуються такі питання: історико-правові засади становлення Верховного Суду як інституту судової влади; правовий статус Верховного Суду в системі судоустрою України після конституційної реформи 2016 р.; роль Верховного

Суду у забезпеченні верховенства права; практика ЄСПЛ щодо права на справедливий суд стосовно незалежності судів та органів суддівського врядування; стандарти Ради Європи у сфері організації судової влади та зарубіжний досвід реформування вищих судових органів Польщі, Німеччини і держав Балтії; законодавче забезпечення реформування Верховного Суду у 2016–2024 роках; системні проблеми забезпечення незалежності та добросовісності суддів Верховного Суду; шляхи вдосконалення правового регулювання діяльності Верховного Суду відповідно до європейських стандартів.

У Розділі 1 «Теоретико-правові засади дослідження реформування Верховного Суду» на підставі аналізу архівних і нормативних джерел запропоновано авторську чотириетапну науково обґрунтовану періодизацію становлення Верховного Суду як інституту судової влади: перший етап (1917–1922 рр.) — доба Генерального Суду УНР і Найвищого Суду ЗУНР як перших власних вищих судових органів України; другий етап (1922–1991 рр.) — радянська модель при повній залежності від партійно-державного апарату; третій етап (1991–2016 рр.) — становлення в умовах незалежної держави при збереженні успадкованих інституційних деформацій; четвертий, сучасний етап (з 2016 р.) — системне реформування відповідно до європейських стандартів в умовах євроінтеграційного курсу та збройної агресії. Досліджено правовий статус Верховного Суду після конституційної реформи 2016 р. та обґрунтовано авторське розуміння чотирьохелементної системи його функцій у забезпеченні верховенства права, що включає правозахисну, системотвірну, контрольну та правоформуючу складові.

У Розділі 2 «Міжнародно-правові стандарти та зарубіжний досвід реформування вищих судових органів» здійснено системний аналіз практики ЄСПЛ у справах «Олександр Волков проти України», «Рецковіч проти Польщі», «Гженда проти Польщі», «Денісов проти України» та ін. Встановлено, що практика ЄСПЛ, рекомендації Венеціанської комісії та висновки ССЄ утворюють взаємодоповнювальні нормативні системи: ЄСПЛ формулює

мінімально обов'язкові вимоги через вирішення конкретних справ, тоді як Венеціанська комісія і ССЄ трансформують ці вимоги на системні рекомендації щодо організації судових інституцій. Проведено порівняльний аналіз досвіду реформування верховних судів Польщі (як застереження щодо ризиків «захопленого правосуддя»), Федеративної Республіки Німеччина (як взірця превентивного конституціоналізму) та держав Балтії (як найближчого аналога успішної пострадянської трансформації). На підставі цього аналізу сформульовано принцип «диференційованого запозичення» при адаптації зарубіжних реформ до умов України.

У Розділі 3 «Реформування Верховного Суду в контексті євроінтеграційного курсу України: сучасний стан, проблеми та перспективи» здійснено системний аналіз нормативного масиву 2016–2024 рр., що виявив п'ять структурних тенденцій: реактивне законотворення; нормативну нестабільність; розрив між нормою і практикою; євроінтеграційну детермінацію законодавчих рішень; недостатній моніторинг ефективності. Виявлено і систематизовано сім ключових проблем у сфері незалежності та доброчесності суддів Верховного Суду: рекомендаційний статус висновків Громадської ради доброчесності; системна неефективність дисциплінарного механізму ВРП; відсутність незалежного механізму верифікації декларацій; корпоративна замкнутість суддівського корпусу; залишковий вплив виконавчої влади; деформована інституційна пам'ять; надмірне процесуальне навантаження.

У дисертації вперше:

- запропоновано авторську чотириетапну науково обґрунтовану періодизацію становлення Верховного Суду як інституту судової влади;
- розроблено і обґрунтовано концепцію «системної реформи правосуддя», що включає три невід'ємні та взаємозалежні складові: нормативну, інституційну та культурну, відсутність будь-якої з яких унеможлиблює реальний результат реформи;
- сформульовано систему авторських пропозицій *de lege ferenda*, що охоплює конституційний, законодавчий, інституційний і культурний рівні

реформування та включає: конституційне закріплення гарантій незалежності за моделлю превентивного конституціоналізму; посилення правового статусу висновків ГРД; реформу дисциплінарного механізму ВРП; розвиток системної суддівської освіти; кодифікацію законодавства про судоустрій у єдиному Судовому кодексі України; конституційне закріплення принципу незворотності реформ.

У дисертації удосконалено:

– наукові погляди щодо визначення системи функцій Верховного Суду у забезпеченні верховенства права: правозахисної, системотвірної, контрольної та правоформуючої;

– класифікацію системних проблем законодавчого забезпечення реформування Верховного Суду за критерієм їх природи — нормативної, інституційної та культурної;

– положення щодо механізмів участі міжнародних експертів у процедурах добору суддів Верховного Суду на підставі порівняльного аналізу досвіду ВАКС і ГРМЕ;

– положення щодо відповідності здійснених реформ стандартам Ради Європи у сфері незалежності та доброчесності суддів.

У дисертації дістали подальшого розвитку:

– положення щодо генезису Верховного Суду як інституту судової влади в Україні від доби Київської Русі до сьогодення;

– наукові погляди щодо принципу «диференційованого запозичення» при адаптації зарубіжного досвіду реформування верховних судів до умов України;

– аргументи щодо необхідності системної кодифікації законодавства про судоустрій у єдиному Судовому кодексі України як засобу подолання нормативної фрагментарності й забезпечення стабільності реформ.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що дисертаційне дослідження має теоретико-прикладний характер, а його висновки та пропозиції можуть бути використані у: науково-дослідній діяльності — для подальшого вивчення правових засад реформування судової влади;

правотворчості — для вдосконалення законодавства про судоустрій, статус суддів та суддівське врядування; правозастосовній діяльності — для підвищення ефективності механізмів забезпечення незалежності та доброчесності суддів; навчальному процесі закладів вищої освіти — під час проведення лекційних та практичних занять з дисциплін: «Правові інституції України», «Конституційне право України», «Актуальні проблеми конституційного права та процесу».

Ключові слова: Верховний Суд (суд), судочинство, судова реформа, незалежність судової влади, принципи правосуддя, доброчесність суддів, відповідальність, Рада Європи, євроінтеграція, судоустрій, верховенство права, електронний суд, правовий статус, стандарти правосуддя, законодавство.

SUMMARY

Luchka Arsen Yuriiovich. Reforming the Supreme Court in Accordance with European Standards. – Qualification scientific work on the rights of manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 – Law. – West Ukrainian National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Ternopil, 2026.

The dissertation is one of the first comprehensive legal studies in Ukraine of the reform of the Supreme Court in accordance with the standards of the Council of Europe, conducted in the context of the country's European integration course and the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine.

The relevance of the research topic is determined by the profound and persistent gap between the constitutionally proclaimed independence of the Supreme Court and its actual implementation in judicial practice. Ukraine's acquisition in 2022 of the status of EU candidate country transformed judicial reform into a structural obligation of the state: compliance with the European Commission's requirements regarding the reform of judicial governance bodies became one of the seven mandatory conditions for opening accession negotiations. The corruption scandal of 2023, involving the arrest of the Head of the Supreme Court V. Kniazev for receiving an unlawful benefit of USD 2.7 million, confirmed that the problems of independence and integrity within the highest judicial body of the state are systemic rather than incidental. The European

Commission Reports of 2023 and 2024 recorded only partial fulfilment by Ukraine of its commitments in the judicial sphere, indicating the persistence of structural risks and confirming the need for comprehensive scientific analysis.

The structure of the dissertation is determined by the research objectives and comprises three sections, the subsections of which examine the following issues: the historical and legal foundations of the formation of the Supreme Court as an institution of judicial power; the legal status of the Supreme Court within the court organisation system of Ukraine following the 2016 constitutional reform; the role of the Supreme Court in ensuring the rule of law; the ECtHR's case law on the right to a fair trial with respect to the independence of courts and judicial governance bodies; the Council of Europe standards in the field of court organisation and the foreign experience of reforming the supreme courts of Poland, Germany and the Baltic states; the legislative framework for the reform of the Supreme Court in 2016–2024; systemic problems in ensuring the independence and integrity of Supreme Court judges; and ways to improve the legal regulation of the Supreme Court's activities in accordance with European standards.

In Section 1, “Theoretical and Legal Foundations of the Study of Supreme Court Reform”, on the basis of an analysis of archival and normative sources, the author proposes an original four-stage scientifically substantiated periodisation of the formation of the Supreme Court as an institution of judicial power: the first stage (1917–1922) — the era of the General Court of the Ukrainian People's Republic and the Supreme Court of the Western Ukrainian People's Republic as the first independent supreme judicial bodies of Ukraine; the second stage (1922–1991) — the Soviet model of complete dependence on the party–state apparatus; the third stage (1991–2016) — formation within an independent state while retaining inherited institutional deformations; the fourth, contemporary stage (from 2016) — systemic reform in accordance with European standards in the context of European integration and armed aggression. The legal status of the Supreme Court following the 2016 constitutional reform is examined, and the author's understanding of the four-element system of its

functions in ensuring the rule of law — comprising protective, system-forming, supervisory and law-shaping components — is substantiated.

In Section 2, “International Legal Standards and Foreign Experience of Reforming Supreme Judicial Bodies”, a systematic analysis of the ECtHR’s case law is conducted with reference to the cases of *Oleksandr Volkov v. Ukraine*, *Reczkowicz v. Poland*, *Grzęda v. Poland*, *Denisov v. Ukraine*, and others. It is established that the ECtHR’s case law, the recommendations of the Venice Commission and the opinions of the CCJE constitute mutually complementary normative systems: the ECtHR sets minimum binding requirements through the adjudication of specific cases, while the Venice Commission and CCJE translate these requirements into systemic recommendations for the organisation of judicial institutions. A comparative analysis is conducted of the experience of reforming the supreme courts of Poland (as a warning regarding the risks of “captured justice”), the Federal Republic of Germany (as a model of preventive constitutionalism) and the Baltic states (as the closest analogue of successful post-Soviet transformation). On the basis of this analysis, the principle of “differentiated borrowing” is formulated for the adaptation of foreign reform experience to Ukrainian conditions.

In Section 3, “Reforming the Supreme Court in the Context of Ukraine’s European Integration Course: Current State, Problems and Prospects”, a systematic analysis of the legislative framework of 2016–2024 is conducted, revealing five structural tendencies: reactive law-making; normative instability; a gap between norms and practice; European integration determination of legislative decisions; and insufficient monitoring of effectiveness. Seven key problems in the sphere of independence and integrity of Supreme Court judges are identified and systematised: the advisory status of the Public Integrity Council’s opinions; the systemic ineffectiveness of the High Council of Justice’s disciplinary mechanism; the absence of an independent declaration verification mechanism; the corporate insularity of the judiciary; the residual influence of the executive branch; deformed institutional memory; and excessive procedural caseload.

For the first time in the dissertation:

- an original four-stage scientifically substantiated periodisation of the formation of the Supreme Court as an institution of judicial power is proposed;
- the concept of “systemic reform of justice” is developed and substantiated, comprising three indispensable and interdependent components — normative, institutional and cultural — the absence of any one of which makes a genuine reform outcome impossible;
- a system of original proposals *de lege ferenda* is formulated, encompassing the constitutional, legislative, institutional and cultural levels of reform and including: constitutional entrenchment of independence guarantees under the model of preventive constitutionalism; strengthening of the legal status of the PIC’s opinions; reform of the HCJ disciplinary mechanism; development of systemic judicial education; codification of court organisation legislation in a unified Judicial Code of Ukraine; and constitutional entrenchment of the principle of irreversibility of reforms.

The following provisions have been improved in the dissertation:

- the scientific understanding of the system of functions of the Supreme Court in ensuring the rule of law: protective, system-forming, supervisory and law-shaping;
- the classification of systemic problems in the legislative framework for the reform of the Supreme Court according to the criterion of their nature — normative, institutional and cultural;
- the provisions regarding the mechanisms for the participation of international experts in the procedures for selecting Supreme Court judges, based on a comparative analysis of the HACC and HQCJ experience;
- the provisions regarding the conformity of the reforms undertaken with the Council of Europe standards in the sphere of judicial independence and integrity.

The following provisions have received further development in the dissertation:

- provisions on the genesis of the Supreme Court as an institution of judicial power in Ukraine from the Kyivan Rus period to the present day;
- scientific views on the principle of “differentiated borrowing” in adapting foreign experience of supreme court reform to Ukrainian conditions;

– arguments for the necessity of systematic codification of court organisation legislation in a unified Judicial Code of Ukraine as a means of overcoming normative fragmentation and ensuring the stability of reforms.

The practical significance of the results obtained lies in the fact that the dissertation has a theoretical and applied character, and its conclusions and proposals may be used in: scholarly research — for further study of the legal foundations of judicial reform; law-making — for improving legislation on court organisation, the status of judges and judicial governance; law enforcement — for enhancing the effectiveness of mechanisms for ensuring the independence and integrity of judges; and the educational process of higher education institutions — in lecture and practical courses on: “Legal Institutions of Ukraine”, “Constitutional Law of Ukraine”, “Current Issues of Constitutional Law and Procedure”.

Keywords: Supreme Court (court), judicial proceedings, judicial reform, independence of the judiciary, principles of justice, integrity of judges, accountability, Council of Europe, European integration, court system, rule of law, e-court, legal status, standards of justice, legislation.

Список опублікованих праць за темою дисертації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Лучка А. Ю. Незалежність судової влади як основоположний принцип правової держави: український контекст європейської інтеграції. Наукові записки. Серія: Право. 2025. Вип. 19. С. 295–299. DOI: <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2025-19-295-299>.

2. Чудик Н. О., Лучка А. Ю. Критерії відбору суддів Верховного Суду: компаративний аналіз українського законодавства та практики держав-членів ЄС. Успіхи і досягнення у науці. 2025. № 10(20). С. 274–284. DOI: [https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-10\(20\)-274-284](https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-10(20)-274-284).

3. Лучка А. Ю. Роль Вищої ради правосуддя у реформуванні Верховного Суду: відповідність венеційським стандартам. Актуальні питання у сучасній науці. 2026. № 4(46). С. 2113–2122. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-4\(46\)-2113-2122](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-4(46)-2113-2122).

4. Лучка А. Ю. Стандарти Ради Європи у сфері правосуддя як орієнтир реформування Верховного Суду України. Наукові інновації та передові технології. 2026. № 4(56). С. 3298–3307. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-4\(56\)-3298-3307](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-4(56)-3298-3307).

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Лучка А. Ю. Незалежність Верховного Суду як критерій відповідності Європейським стандартам: правові гарантії та механізми забезпечення. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Тернопіль, ЗУНУ, 19–20 квітня 2024 р. С. 396–399.

6. Лучка А. Ю. Добросовісність як кваліфікаційна вимога до суддів Верховного Суду: правові механізми перевірки та міжнародний досвід. Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді. Матеріали VII міжнар. наук. студ. конф., м. Тернопіль, ЗУНУ, 15 травня 2024 р. С. 252–254.

7. Лучка А. Ю. Практика ЄСПЛ у справах проти України щодо незалежності судової влади: аналіз порушень та імплементація рішень. Людина, суспільство, держава: актуальні питання правового регулювання взаємодії. Київ, 2025. С. 106–108. DOI: <https://doi.org/10.71404/PPSS.2025.3.31>

8. Лучка А. Ю. Верховний Суд як гарант верховенства права: Європейські стандарти та українська практика. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Тернопіль, ЗУНУ, 2–3 травня 2025 р. С. 317–321.

9. Лучка А. Ю. Цифровізація судочинства у Верховному Суді як елемент євроінтеграційних реформ: правові виклики та перспективи. Пріоритети зміцнення безпеки держави та підвищення ефективності правоохоронної діяльності: національні та міжнародні контексти. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Тернопіль, ЗУНУ, 16 травня 2025 р. С. 133–136.

10. Лучка А. Ю. Суддівська етика та конфлікт інтересів у Верховному Суді: правові механізми врегулювання в контексті реформи. Україна в умовах

реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід.
Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Тернопіль, ЗУНУ, 24–25 квітня 2026 р.
С. 298–300.

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕФОРМУВАННЯ ВЕРХОВНОГО СУДУ	21
1.1. Історико-правовий аналіз становлення Верховного Суду як інституту судової влади.....	21
1.2. Правовий статус Верховного Суду в системі судоустрою України	33
1.3. Верховний Суд у системі органів державної влади та його роль у забезпеченні верховенства права.....	44
Висновки до розділу 1.....	60
РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД РЕФОРМУВАННЯ ВИЩИХ СУДОВИХ ОРГАНІВ	63
2.1. Практика Європейського суду з прав людини щодо права на справедливий суд.....	63
2.2. Рекомендації та висновки Венеціанської комісії і Консультативної ради європейських суддів щодо незалежності судової влади.....	88
2.3. Досвід реформування верховних судів Польщі, Німеччини та держав Балтії: порівняльно-правовий аналіз.....	111
Висновки до розділу 2.....	141
РОЗДІЛ 3. РЕФОРМУВАННЯ ВЕРХОВНОГО СУДУ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	145
3.1. Законодавче забезпечення реформування Верховного Суду у 2016–2024 роках.....
3.2. Проблеми забезпечення незалежності та доброчесності суддів Верховного Суду.....	163
3.3. Шляхи вдосконалення правового регулювання діяльності Верховного Суду відповідно до європейських стандартів.....	182
Висновки до розділу 3.....	199
ВИСНОВКИ	203
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	207

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Незалежність судової влади є фундаментальною передумовою функціонування правової держави та ефективного захисту прав людини. Верховний Суд як найвищий судовий орган держави відіграє визначальну роль у забезпеченні єдності судової практики, захисті прав і свобод людини та утвердженні верховенства права. В умовах євроінтеграційного поступу України та набуття нею у червні 2022 р. статусу кандидата на членство в Європейському Союзі питання реформування Верховного Суду відповідно до міжнародно визнаних стандартів набуло характеру структурного зобов'язання держави.

Проведені впродовж 2016–2024 рр. реформи значною мірою здійснювались під впливом ситуативних політичних чинників, а не системної стратегії, збудованої на засадах європейських правових стандартів. Венеціанська комісія у низці своїх висновків щодо законодавства України про судоустрій констатувала, що Україна здійснює реформу несистемно, реагуючи на чергові кризові явища замість того, щоб послідовно розбудовувати узгоджену інституційну архітектуру незалежного правосуддя. Звіти Єврокомісії 2023 і 2024 рр. засвідчили лише часткове виконання поставлених перед Україною умов щодо судової реформи та зафіксували збереження системних ризиків у сфері незалежності та доброчесності. Корупційний скандал 2023 р., пов'язаний із затриманням Голови Верховного Суду В. Князева на одержанні неправомірної вигоди у розмірі 2,7 млн доларів США, наочно засвідчив системний, а не випадковий характер цих проблем.

Між конституційно закріпленими гарантіями незалежності суддів та їхньою практичною реалізацією зберігається суттєвий розрив, подолання якого є головним системним викликом реформи. Відсутність комплексного наукового аналізу відповідності проведених реформ стандартам Ради Європи унеможливорює вироблення обґрунтованих пропозицій щодо подальшого вдосконалення судоустрою. Зазначене зумовлює актуальність і наукову значущість дослідження, спрямованого на виявлення прогалин у реформуванні

Верховного Суду та обґрунтування шляхів їх усунення з урахуванням найкращих практик держав — членів Ради Європи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано відповідно до тем науково-дослідної роботи кафедри теорії права та конституціоналізму Західноукраїнського національного університету: «Архітектура та дивергенція державно-правових інститутів в Україні та світі: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер – 0118U003550), «Оновлення приватного права України в умовах євроінтеграційних процесів» (державний реєстраційний номер – 0122U000626).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є комплексний аналіз реформування Верховного Суду відповідно до стандартів Ради Європи, встановлення ступеня відповідності його правового статусу, організаційної структури та практики діяльності міжнародно визаним принципам незалежності, добросовісності та ефективності правосуддя, а також обґрунтування науково-практичних пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання діяльності Верховного Суду.

Для досягнення поставленої мети у роботі поставлено такі завдання:

- проаналізувати генезу Верховного Суду як інституту судової влади та запропонувати авторську науково обґрунтовану його чотириетапну періодизацію;
- дослідити правовий статус Верховного Суду в системі судоустрою України після конституційної реформи 2016 р.;
- визначити місце Верховного Суду в системі органів державної влади та обґрунтувати систему його функцій у забезпеченні верховенства права;
- проаналізувати практику Європейського суду з прав людини щодо права на справедливий суд та стандарти Ради Європи у сфері незалежності суддів;
- здійснити порівняльний аналіз досвіду реформування вищих судових органів у постсоціалістичних державах;
- дослідити законодавче забезпечення реформування Верховного Суду у 2016–2024 рр.;

– виявити системні проблеми у сфері забезпечення незалежності та добросовісності суддів Верховного Суду;

– сформулювати авторські пропозиції *de lege ferenda* щодо вдосконалення правового регулювання діяльності Верховного Суду відповідно до європейських стандартів.

Об’єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у сфері реформування та функціонування Верховного Суду України як найвищого судового органу держави.

Предмет дослідження – правове регулювання діяльності Верховного Суду та його відповідність стандартам Ради Європи у сфері незалежності, добросовісності та ефективності правосуддя.

Методи дослідження. Для досягнення мети і виконання поставлених завдань дослідження використано комплекс методів. Діалектичний метод сприяв пізнанню проблематики реформування судової влади та аналізу причинно-наслідкових зв’язків між нормативними змінами та інституційною практикою (підрозділи 3.1, 3.2). Догматичний метод уможливив аналіз конституційно-правового забезпечення незалежності Верховного Суду та тлумачення понять «правовий статус Верховного Суду», «незалежність суддів», «добросовісність суддівського корпусу» (підрозділи 1.2, 3.2). Історичний метод застосовано для характеристики процесу становлення та розвитку Верховного Суду як інституту судової влади й обґрунтування авторської чотириетапної його періодизації (підрозділ 1.1). Порівняльно-правовий метод дозволив зіставити вітчизняну практику реформування з досвідом держав Балтії, Польщі, Німеччини та Грузії, що уможливило формулювання принципу «диференційованого запозичення» (розділ 2). Системно-структурний метод застосовано для дослідження взаємозв’язків між елементами системи суддівського врядування та виявлення структурних дефектів законодавчого забезпечення реформи (підрозділ 3.1). Формально-юридичний метод забезпечив аналіз нормативно-правових актів України та міжнародних документів у сфері судоустрою (підрозділи 1.2, 3.1). Метод правового моделювання уможливив формування авторських пропозицій

щодо вдосконалення правового регулювання діяльності Верховного Суду (підрозділ 3.3).

Емпіричну базу дисертаційного дослідження становлять: висновки Венеціанської комісії щодо законодавства України про судоустрій та статус суддів; рішення Європейського суду з прав людини у справах, що стосуються незалежності судової влади; звіти Єврокомісії щодо прогресу України на шляху до членства в ЄС за 2022–2024 рр.; звіти Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів та Громадської ради доброчесності; результати соціологічних досліджень рівня довіри громадян до судової системи; матеріали наукових публікацій автора.

Теоретичну основу дослідження становлять праці вітчизняних учених: М. С. Булкат, В. С. Бігун, В. В. Городовенко, В. Д. Бринцев, Л. М. Москвич, С. В. Прилуцький, І. Б. Усенко, І. Є. Марочкін, О. О. Овсяннікова, І. В. Назаров, І. Л. Самсін, О. М. Бориславська, С. П. Головатий, М. І. Козюбра, С. В. Шевчук, Н. О. Чудик та інших. Серед зарубіжних дослідників вагомий внесок зробив Д. Косар, який обґрунтував визначальну роль інституційної незалежності органів суддівського самоврядування для успішності судових реформ у постсоціалістичних державах.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є одним із перших в Україні комплексних досліджень реформування Верховного Суду відповідно до стандартів Ради Європи. У результаті проведеного дослідження здійснено ряд концептуальних висновків та обґрунтовано нові наукові положення.

уперше:

– запропоновано авторську чотириетапну науково обґрунтовану періодизацію становлення Верховного Суду як інституту судової влади (1917–1922; 1922–1991; 1991–2016; з 2016 р.);

– розроблено і обґрунтовано концепцію «системної реформи правосуддя», що включає три невід’ємні складові: нормативну, інституційну та культурну;

– сформульовано авторські пропозиції *de lege ferenda* щодо вдосконалення правового регулювання діяльності Верховного Суду, що охоплюють конституційний, законодавчий, інституційний і культурний рівні реформування;

удосконалено:

– наукові погляди щодо визначення системи функцій Верховного Суду у забезпеченні верховенства права: правозахисної, системотвірної, контрольної та правоформуючої;

– класифікацію системних проблем законодавчого забезпечення реформування Верховного Суду (реактивне законотворення, нормативна нестабільність, розрив між нормою і практикою, євроінтеграційна детермінація, недостатній моніторинг ефективності);

– положення щодо механізмів участі міжнародних експертів у процедурах добору суддів Верховного Суду на підставі досвіду ВАКС і ГРМЕ;

дістали подальшого розвитку:

– положення щодо генезису Верховного Суду як інституту судової влади в Україні;

– наукові погляди щодо принципу «диференційованого запозичення» при адаптації зарубіжного досвіду реформування верховних судів;

– аргументи щодо необхідності системної кодифікації законодавства про судоустрій у єдиному Судовому кодексі України.

Практичне значення одержаних результатів. Дисертація має теоретико-прикладний характер, а її висновки та пропозиції можуть бути використані у:

– науково-дослідній діяльності – для подальшого вивчення та наукового аналізу правових засад реформування судової влади в Україні;

– правотворчості – для вдосконалення законодавства про судоустрій, статус суддів та суддівське врядування;

– правозастосовній діяльності – для підвищення ефективності механізмів забезпечення незалежності та доброчесності суддів;

– навчальному процесі закладів вищої освіти – під час проведення лекційних та практичних занять з дисциплін: «Правові інституції України»,

«Конституційне право України», «Актуальні проблеми конституційного права та процесу».

Особистий внесок здобувача. Викладені в науковій роботі положення, наукові розробки та пропозиції є результатом самостійної праці автора дисертації.

Апробація матеріалів дисертації. Теоретичні і прикладні положення та висновки дисертації оприлюднювались і обговорювались на науково-практичних конференціях і семінарах, зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 2023, 2024 рр.); Міжнародній науковій студентській конференції «Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді» (м. Тернопіль, 2023, 2024 рр.); міжнародних науково-практичних конференціях за участю Західноукраїнського національного університету (2023–2026 рр.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації опубліковано у чотирьох наукових статтях у фахових виданнях України та зарубіжних наукових виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається з анотації державною та англійською мовами, списку публікацій здобувача за темою дисертації, вступу, трьох розділів, які об'єднують дев'ять підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків та списку використаних джерел (148 найменувань на 18 сторінках). Загальний обсяг роботи становить 230 сторінок, з яких основний текст – 206 сторінки.

Під час підготовки цієї роботи автор використовував Claude (Anthropic) для пошуку та первинного опрацювання наукових джерел, систематизації нормативно-правової бази, а також виявлення й виправлення граматичних, орфографічних та стилістичних помилок. Після застосування зазначеного інструменту автор провів ретельний перегляд усіх матеріалів, здійснив їх критичну оцінку та вніс необхідні корективи, беручи на себе повну

відповідальність за достовірність, точність і остаточний зміст дисертаційної роботи.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕФОРМУВАННЯ ВЕРХОВНОГО СУДУ

1.1. Історико-правовий аналіз становлення Верховного Суду як інституту судової влади

Дослідження генезису та еволюції Верховного Суду як інституту судової влади є фундаментальною науковою передумовою для комплексного осмислення сучасних реформаторських процесів у судовій системі України. Становлення найвищого судового органу держави відображає не лише трансформацію правових форм організації правосуддя, а й зміну суспільно-політичних пріоритетів, характер взаємовідносин між гілками влади та рівень правової культури суспільства на тому чи іншому етапі його розвитку. Без розуміння цих глибинних закономірностей будь-яка оцінка сучасних реформ виявляється поверховою, позбавленою необхідного наукового підґрунтя.

Питанням становлення та розвитку судової влади в Україні присвятили свої наукові дослідження такі вчені, як І. Б. Усенко, В. Д. Бринцев, Л. М. Москвич, С. В. Прилуцький, М. С. Булкат, В. С. Бігун, В. В. Городовенко, В. В. Молдован, І. Є. Марочкін, І. В. Назаров, О. О. Овсяннікова, І. С. Зубачова та інші. Науковий доробок цих дослідників формує підґрунтя для комплексного аналізу проблематики, проте питання становлення Верховного Суду саме в контексті його реформування відповідно до європейських стандартів залишається недостатньо розробленим напрямом, що зумовлює актуальність цього підрозділу.

Методологічною основою дослідження слугує концепція, відповідно до якої судова влада є невід'ємним атрибутом державності, а її організаційні форми відображають рівень зрілості правових інституцій на кожному етапі. Як зазначає М. С. Булкат, «формування системи судової влади є результатом багатовікової еволюції, що визначається станом правової культури, ступенем зрілості громадянського суспільства та характером відносин між людиною і державою»

[1, с. 23]. Цей підхід передбачає розгляд Верховного Суду не як статичного органу, а як живого правового інституту, що постійно трансформується під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. В. С. Бігун у монографії «Філософія правосуддя» додає, що «суд – це не просто орган державної влади, а інституція, покликана втілювати право у реальних суспільних відносинах» [2, с. 45], і ця теза є методологічно важливою для оцінки кожного з виокремлених нами етапів.

Витоки судової організації на теренах сучасної України сягають доби Київської Русі. Судова функція первісно зосереджувалась у руках князя, а згодом відбулась диференціація судових форм: формувались церковні суди, вотчинні суди, суди копні. Судова система Гетьманщини характеризувалась наявністю Генерального військового суду, що виконував функції найвищого судового органу і розглядав апеляційні скарги на рішення полкових та сотенних судів [3, с. 12]. Реформа гетьмана Кирила Розумовського 1760–1763 років, що спиралась на зразки Литовського Статуту, запровадила земські, городові та підкоморські суди з оновленим Генеральним Військовим судом на чолі. Попри незавершеність цієї реформи через ліквідацію гетьманату, вона засвідчила глибинне прагнення до правосуддя, відокремленого від виконавчої влади.

Протягом ХІХ – початку ХХ ст. значна частина України перебувала під владою Австро-Угорської та Російської імперій із принципово різними судовими системами. На південно-західних землях після судової реформи 1895–1896 рр. функціонувала трирівнева система: повітові суди – окружні суди – апеляційний суд у Львові, з Найвищим Судом у Відні як ревізійною інстанцією. Характерно, що суддів призначав цісар довічно, що частково забезпечувало їх незалежність [4, с. 8]. На південно-східних землях після реформи 1864 року вищою судовою інстанцією залишався Правительствующий Сенат у Петербурзі, далекий від правових традицій та інтересів українського населення.

Революційні події 1917 року відкрили можливість утворити власну судову систему. Третій Універсал Центральної Ради від 7 (20) листопада 1917 року проголосив, що «суд в Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу» [5]. Реалізацією цього положення стало прийняття 15 (2) грудня 1917

року Центральною Радою Закону «Про утворення Генерального Суду Української Народної Республіки» – першого власного вищого судового органу України. Суд складався з трьох департаментів (цивільного, карного й адміністративного) і виконував функції нагляду над судовими установами. Члени Генерального Суду УНР обирались Центральною Радою за поданням Генерального Секретаріату [3]. Важливою рисою цього органу була спроба забезпечити колегіальність та демократичний характер формування суддівського корпусу. Суд розпочав роботу 15 грудня 1917 року – дата, що набула символічного значення: новий Верховний Суд розпочав діяльність рівно через сто років – 15 грудня 2017 року.

Паралельно на теренах Західноукраїнської Народної Республіки Українська Національна Рада ухвалила 21 листопада 1918 року Закон «Про тимчасову організацію судівництва та вимір справедливості», яким утверджувалась незалежність судів від виконавчої влади та засновувався Найвищий Суд у Львові [4]. Попри нетривалість існування обох республік, закладені принципи незалежності та справедливості суду утворюють важливу правову спадщину, до якої сучасна Україна свідомо апелює у процесі розбудови власної правової держави.

Встановлення радянської влади докорінно змінило природу судових інституцій. Декрет Ради Народних Комісарів УРСР від 14 лютого 1919 року «Про суд» ліквідував усі попередні судові установи і запровадив дворівневу систему народних судів та революційних трибуналів [6]. Ця система будувалась не на засадах захисту прав особи, а на принципі «революційної правосвідомості» – фактично підпорядкуванні правосуддя завданням класової боротьби. В. С. Бігун зазначає, що радянська модель правосуддя «деформувала саму ідею суду, замінивши її функцію захисту права функцією захисту режиму» [2, с. 89]. Цей висновок підтверджується всією наступною практикою радянського судочинства.

Важливим етапом систематизації стало прийняття Положення про судоустрій УСРР від 23 жовтня 1925 року, затвердженого Постановою ВУЦВК.

Цим актом встановлювалась єдина судова система: народний суд – окружний суд – Верховний суд республіки – спеціалізовані суди [7]. Верховний Суд УСРР набув статусу найвищого судового органу республіки, проте його реальна незалежність залишалась суто декларативною. І. Є. Марочкін, досліджуючи організаційні засади судоустрою, констатує, що «за радянської доби суди перебували у системному підпорядкуванні партійним структурам, а їхня незалежність мала виключно формальний характер» [8, с. 204]. Це спостереження є ключовим для розуміння того, чому успадковані від СРСР деформації судового мислення виявились такими стійкими й після 1991 року.

Конституція СРСР 1936 року та Закон СРСР «Про судоустрій Союзу РСР, союзних та автономних республік» від 16 серпня 1938 року кардинально обмежили самостійність республіканських верховних судів: Верховний Суд СРСР отримав право переглядати й скасовувати рішення судів союзних республік [9]. Це рішення перетворювало Верховний Суд УРСР на підпорядковану ланку централізованої союзної судової вертикалі. Найтрагічнішим проявом цієї підпорядкованості стали роки Великого терору (1937–1938), коли позасудові органи – «трійки» та «двійки» – виносили масові вироки в обхід будь-якої процесуальної форми, а офіційні суди фактично легітимізували репресії. В. Д. Бринцев констатує, що «радянська модель судоустрою цілковито підпорядковувала суд виконавчій владі та партійному апарату, що виключало незалежне правосуддя як таке» [10, с. 47].

Лібералізація після смерті Сталіна відбилась у нових «Основах законодавства про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік», прийнятих Верховною Радою СРСР 25 грудня 1958 року, та у Законі про судоустрій Української РСР від 30 червня 1960 року. Останній закріпив трирівневу систему: районні суди – обласні суди – Верховний Суд УРСР [11]. Верховний Суд УРСР визначався найвищим судовим органом республіки, що розглядав касаційні скарги та протести прокурорів. Водночас неформальне партійне узгодження у резонансних справах залишалось незмінним. І. С. Зубачова зауважує, що навіть у відносно ліберальний хрущовський та

брежнєвський періоді «судді залежали від партійних органів, а рішення у справах, що мали суспільний резонанс, фактично ухвалювались не у залі суду» [12, с. 621].

Проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року відкрило принципово новий, хоча й надзвичайно складний, етап розвитку судових інституцій. Від цього моменту найвищий судовий орган отримав назву Верховний Суд України. Як зазначає І. Б. Усенко, «молода держава успадкувала не лише організаційні структури радянського правосуддя, а й деформовану правову культуру, в якій суд сприймався не як захисник права, а як орган державного примусу» [13, с. 312]. Подолання цього спадку стало одним із найскладніших завдань судової реформи, оскільки воно вимагало не лише зміни законодавства, а й глибокого переосмислення ролі суду в суспільстві.

Перехідний характер цього етапу зумовив тривалу правову невизначеність. Закон України «Про судоустрій» 1981 року (в редакції, що продовжувала діяти після проголошення незалежності) визначав Верховний Суд найвищим судовим органом, проте механізми реальної незалежності були відсутні. Судді призначались Верховною Радою або обирались виконавчою владою, що породжувало залежність від поточної політичної кон'юнктури. Л. М. Москвич констатує: «в перші роки незалежності Верховний Суд України фактично успадкував не лише організаційні форми, а й глибинні практики підпорядкованості, що склались за радянської доби» [14, с. 94]. І. В. Назаров, аналізуючи принципи побудови судової системи, наголошує, що «відсутність чітких конституційно закріплених принципів незалежності судоустрою в перші роки незалежності призводила до довільного тлумачення меж судової самостійності» [15, с. 67].

Конституція України від 28 червня 1996 року заклала принципово нову нормативну основу. Стаття 124 проголосила здійснення правосуддя виключно судами; стаття 125 визначила Верховний Суд України найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції; стаття 126 закріпила незалежність і недоторканність суддів; стаття 128 передбачила призначення суддів

безстроково після першого п'ятирічного строку [16]. Ці конституційні положення утворили фундамент для подальшого реформування. Однак перехідні норми Конституції встановили п'ятирічний строк для формування системи судів відповідно до нових норм, проте Верховна Рада України так і не прийняла в цей строк необхідного законодавства. С. В. Прилуцький зауважує, що «відсутність базового законодавства про судоустрій протягом п'яти конституційних років породила правовий вакуум і суперечливі підходи до організації судової системи» [17, с. 44].

Закон України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 року № 3018-III закріпив чотирирівневу структуру: місцеві суди – апеляційні суди – вищі спеціалізовані суди – Верховний Суд. Попри формальне визначення Верховного Суду найвищим судовим органом, його реальний вплив на формування єдності судової практики залишався обмеженим. В. В. Молдован констатує, що «Закон 2002 року зафіксував наявну систему без вирішення принципових питань незалежності та корупції у судовій сфері» [18, с. 112]. І. Л. Самсін додає, що «позбавлення Верховного Суду ефективних механізмів формування єдності практики підривало принцип правової визначеності та рівного доступу до правосуддя» [19, с. 118].

Соціологічні дані цього періоду красномовно підтверджують системну дисфункцію. Якщо у 1996 році показник незалежності судової влади становив 78 %, то у 2009 році він впав до 40 % [20]. За даними «Барометра Світової Корупції» Transparency International, 66 % українців визнавали судову владу найкорумпованішою сферою [21]. Фундація DEJURE у своєму аналітичному огляді вказує, що рівень довіри до судів у 2014 році залишався найнижчим в Європі та одним із найнижчих у світі – близько 7 % [20]. О. О. Овсяннікова, досліджуючи транспарентність судової влади, підкреслює, що «непрозорість судової системи є одним із ключових факторів, що генерує корупційні практики та підриває довіру громадян до правосуддя» [22, с. 143].

Закон від 7 липня 2010 року № 2453-VI суттєво обмежив повноваження Верховного Суду: він фактично перетворився на додаткову інстанцію з вкрай

вузьким колом справ, тоді як вищі спеціалізовані суди стали фактично вищими судовими органами у своїх юрисдикціях, що прямо суперечило конституційному статусу Верховного Суду. В. Д. Бринцев кваліфікував це як «деградацію інституту найвищого суду, обумовлену суто політичними мотивами» [10, с. 112]. Організація судової влади, описана І. Є. Марочкіним, Л. М. Москвич, І. В. Назаровим у монографії «Судова влада» 2015 року, засвідчує, що в цей період «структурна фрагментація системи судоустрою досягла критичного рівня, що унеможлиблювало ефективне правосуддя» [23, с. 346].

Революція Гідності 2013–2014 років засвідчила безпрецедентний суспільний запит на справедливе правосуддя. Судова система стала одним із ключових інструментів придушення протестів: суди ухвалювали сотні рішень про заборону мирних зібрань, переслідували учасників протестів. За оцінками Human Rights Watch, ці рішення являли собою відверте зловживання судовою владою [20]. Проте кожне нове свавільне рішення збільшувало кількість учасників протестів, переконуючи суспільство в необхідності докорінного реформування судової системи. Л. М. Москвич, О. О. Овсяннікова та І. В. Іванцова у своїх дослідженнях підкреслюють, що «участь громадянського суспільства у контролі за судовою системою є необхідною умовою відновлення довіри до правосуддя» [24, с. 78].

Кульмінацією реформаторських зусиль стало прийняття 2 червня 2016 року двох законодавчих актів: Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» № 1401-VIII та Закону «Про судоустрій і статус суддів» № 1402-VIII [25; 26]. Реформа передбачала перехід від чотирирівневої до трирівневої судової системи, ліквідацію вищих спеціалізованих судів, запровадження Великої Палати Верховного Суду, конституційної скарги, реформування органів суддівського врядування. Конституційна реформа уточнила найменування: відповідно до нової редакції ст. 125 Конституції, найвищим судом є Верховний Суд – без «України» у назві – що підкреслило його роль органу, що стоїть над усіма юрисдикціями [25].

Новий Верховний Суд розпочав діяльність 15 грудня 2017 року. Конкурсний добір суддів відбувався за участі Громадської ради доброчесності (ГРД), запровадженої вперше в Україні саме для відбору до нового Верховного Суду. Цей механізм схвально оцінила Венеціанська комісія. Водночас за оцінкою фундації DEJURE, близько 44 % суддів нового Верховного Суду отримали від ГРД попередження щодо недоброчесності або невідповідності критеріям, що ставить під сумнів реальну глибину реформи [20]. В. В. Городовенко зауважує: «формальна відповідність реформи проголошеним принципам ще не є свідченням її реального втілення, якщо суб'єкти суддівського врядування залишаються схильними до корпоративного захисту власних інтересів» [27, с. 178].

Законом України від 16 жовтня 2019 року № 193-IX внесено зміни до Закону «Про судоустрій і статус суддів» щодо діяльності органів суддівського врядування з метою відновлення їх складу за участі міжнародних експертів [28]. Позитивним прикладом якісно іншої моделі відбору стало формування Вищого антикорупційного суду (ВАКС) у 2019 році, де міжнародні експерти у рамках Громадської ради міжнародних експертів (ГРМЕ) мали право вето на призначення одіозних кандидатів. Цей досвід підтвердив: залучення незалежних міжнародних інститутів до добору суддів суттєво підвищує якість суддівського корпусу.

Затримання у 2023 році Голови Верховного Суду В. Князева на одержанні неправомірної вигоди у розмірі 2,7 млн доларів США стало найгучнішим корупційним скандалом у вітчизняній судовій системі та підтвердило системний характер проблем. Реакцією стало прийняття Закону від 6 вересня 2023 року № 3378-IX «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо зміни статусу та порядку формування служби дисциплінарних інспекторів Вищої ради правосуддя» [29]. Крім того, Європейський суд з прав людини у ряді рішень щодо суддів колишнього Верховного Суду України встановив порушення принципу незмінюваності суддів у процесі реформи 2016 року, що

стало важливим застереженням щодо необхідності дотримання гарантій незалежності навіть у ході реформування.

Надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС у червні 2022 року надало судовій реформі нового системного виміру. Реформування Верховного Суду та органів суддівського врядування увійшло до переліку обов'язкових критеріїв євроінтеграції [30]. Угода про асоціацію між Україною та ЄС чітко визначає зобов'язання держави щодо незалежності, доброчесності та ефективності судової системи відповідно до *acquis communautaire* та стандартів Ради Європи [31]. Гриценко І. С. та Прилуцький С. В. наголошують, що «взаємодія судової влади та громадянського суспільства є необхідною умовою формування легітимного правосуддя» [32, с. 243], що особливо важливо в умовах євроінтеграційних перетворень.

Важливим науково-теоретичним аспектом дослідження є питання про зміст поняття «інститут судової влади» та критерії, за якими найвищий судовий орган може вважатись справді інституціоналізованим. У науковій літературі під правовим інститутом розуміють стійку сукупність правових норм, що регулюють певний вид однорідних суспільних відносин. Верховний Суд є інститутом у подвійному сенсі: як сукупність правових норм, що визначають його статус, і як організація, що реалізує ці норми на практиці. В. В. Городовенко підкреслює, що «реальна інституціоналізація судової влади передбачає наявність не лише нормативного закріплення незалежності суду, а й фактичного унеможливлення зовнішнього тиску на суддів через механізми добору, призначення та притягнення до відповідальності» [27, с. 34]. Саме відсутність ефективних механізмів у цій сфері протягом третього етапу (1991–2016 рр.) зумовила системну дисфункцію Верховного Суду.

Конституційно-правові суперечності щодо статусу Верховного Суду у 1996–2016 роках були предметом неодноразового розгляду Конституційного Суду України. Зокрема, у Рішенні від 11 березня 2010 року № 8-рп/2010 у справі про тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження» Конституційний Суд визначив, що конституційний

статус Верховного Суду як найвищого судового органу «не передбачає наділення його законодавцем повноваженнями касаційної інстанції щодо рішень вищих спеціалізованих судів» [33]. Це рішення яскраво ілюструє конституційну колізію: Конституція проголошувала Верховний Суд найвищим органом, але законодавство фактично обмежувало його роль, що підривало правову визначеність та породжувало плутанину у судовій практиці. Реформа 2016 року усунула цю суперечність шляхом ліквідації вищих спеціалізованих судів та передачі касаційних функцій до відповідних судів у складі Верховного Суду.

Для розуміння контексту реформування Верховного Суду важливим є порівняльний аспект – досвід постсоціалістичних держав, що пройшли аналогічний шлях. Естонія, яка відновила незалежність у 1991 році, реформувала судову систему вже на початку 1990-х і забезпечила реальну незалежність Державного суду (Riigikohus) – органу верховної юрисдикції – шляхом конкурсного добору суддів та прозорі системи кар'єрного просування. Результатом стало те, що вже на початку 2000-х рр. Естонія досягла рівня довіри до судів, характерного для розвинених демократій ЄС [34]. Грузія після революції Троянди 2003 року здійснила масштабну судову реформу, яка включала радикальне оновлення суддівського корпусу та запровадження принципу незалежності суддівського добору від виконавчої влади. Цей порівняльний контекст демонструє, що успіх судової реформи визначається передусім послідовністю і реальним, а не декларативним відстороненням виконавчої влади від управління судовою системою – уроком, актуальним і для сучасної України.

Аналіз наукових дискусій щодо реформи 2016–2017 рр. свідчить про неоднозначну її оцінку у вітчизняній правовій науці. Прихильники реформи, зокрема І. Л. Самсін та С. В. Прилуцький, вказують на те, що реформа закріпила інституційні засади незалежності Верховного Суду та запровадила принципово нові механізми суддівської підзвітності [17, с. 47; 19, с. 122]. Критики, серед яких Л. М. Москвич, наголошують на тому, що «реформа по суті відтворила попередні корпоративні практики в новому інституційному обрамленні, не забезпечивши

якісного оновлення суддівського корпусу» [14, с. 201]. Ця наукова дискусія відображає реальний стан справ: реформа принесла певні структурні зміни, проте не вирішила принципової проблеми доброчесності суддів, що є серцевиною будь-якого успішного реформування судової системи.

Суттєве значення для правильного розуміння сучасного стану реформування Верховного Суду має аналіз ролі громадянського суспільства. Громадська рада доброчесності (ГРД), заснована у 2016 році відповідно до Закону «Про судоустрій і статус суддів» [26], стала першою в Україні юридично закріпленою інституцією громадянського суспільства з правом перевірки кандидатів на суддівські посади. О. О. Овсяннікова наголошує, що «Громадська рада доброчесності є інститутом відновлення довіри громадськості до судової влади та важливим механізмом подолання корупції в судовій системі» [22, с. 287]. Досвід функціонування ГРД засвідчив, що громадський контроль здатний ефективно виявляти кандидатів із сумнівним майновим становищем та корупційними зв'язками, однак його ефективність принципово залежить від готовності Вищої кваліфікаційної комісії суддів реально враховувати висновки ГРД – що на практиці відбувалось далеко не завжди.

Реформування Верховного Суду в умовах воєнного стану, введеного у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації проти України з 24 лютого 2022 року, набуло особливого виміру. З одного боку, воєнний стан суттєво ускладнив функціонування судової системи: значна кількість судів перейшла на дистанційний режим роботи, фізична доступність судів у зонах бойових дій стала обмеженою, частина справ виявилась неможливою для розгляду у звичайному порядку. З іншого боку, саме в умовах воєнного стану значення незалежного та доброчесного Верховного Суду набуває особливої гостроти: суд покликаний бути гарантом конституційних прав громадян навіть в умовах надзвичайних обставин. Конституція України у статті 64 прямо забороняє обмеження ряду прав навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану [16]. Таким чином, продовження реформи Верховного Суду в умовах воєнного стану є не лише

питанням євроінтеграційних зобов'язань, а й вимогою конституційного захисту прав громадян у найскладніші часи.

Узагальнення викладеного дозволяє запропонувати авторську науково обгрунтовану чотириетапну періодизацію становлення Верховного Суду. Перший етап (1917–1922 рр.) – доба Української революції та перших власних вищих судових органів: Генерального Суду УНР і Найвищого Суду ЗУНР, що сформували ідейну спадщину незалежного судочинства. Другий етап (1922–1991 рр.) – радянська модель Верховного Суду УРСР при повній фактичній залежності від партійно-державного апарату; суд слугував інструментом влади, а не захисту права. Третій етап (1991–2016 рр.) – становлення Верховного Суду України в умовах незалежної держави при збереженні успадкованих деформацій: тривала правова невизначеність, інституційна нестабільність, зростаюча корупція і катастрофічне падіння суспільної довіри. Четвертий, сучасний етап (з 2016 р.) – системне реформування Верховного Суду відповідно до європейських стандартів в умовах євроінтеграційного курсу та збройної агресії Російської Федерації проти України.

Таким чином, ретроспективний аналіз становлення Верховного Суду як інституту судової влади незаперечно свідчить: ефективна реалізація його функцій нерозривно пов'язана з реальною незалежністю від виконавчої влади та будь-яких неформальних впливів. Кожен новий реформаторський цикл відображав рівень готовності владних еліт до реального, а не декларативного реформування. Виявлені закономірності засвідчують, що сучасна реформа Верховного Суду є логічним продовженням тривалого державотворчого процесу, і для її успіху необхідне не лише вдосконалення нормативно-правової бази, а й глибока зміна інституційної культури, передусім готовність суддівського корпусу до реальної підзвітності та дотримання принципів доброчесності.

1.2. Правовий статус Верховного Суду в системі судустрою України

Дослідження правового статусу Верховного Суду в системі судустрою України є необхідною теоретичною передумовою для оцінки стану та перспектив його реформування відповідно до європейських стандартів. Саме точне розуміння конституційно-правової природи, функціонального призначення та місця Верховного Суду в системі органів публічної влади дозволяє ідентифікувати ті характеристики інституту, що потребують удосконалення, а також виробити критерії оцінки успішності реформаторських зусиль. Правовий статус є багатоаспектним поняттям, що охоплює конституційне закріплення органу, його місце в системі поділу влади, функції та повноваження, структуру, порядок формування, гарантії незалежності та систему підзвітності.

У науковій літературі поняття «правовий статус судового органу» тлумачиться по-різному. В. В. Городовенко визначає його як «сукупність закріплених нормами права елементів, що характеризують місце відповідного органу в системі судустрою, обсяг його компетенції, порядок формування та внутрішню організацію» [27, с. 56]. Л. М. Москвич підкреслює, що правовий статус суду не є незмінною величиною – він трансформується під впливом реформаторських процесів і повинен оцінюватись у динаміці [14, с. 41]. М. С. Булкат акцентує увагу на функціональній складовій статусу, зазначаючи, що ключовою ознакою статусу найвищого судового органу є його роль у забезпеченні єдності судової практики та верховенства права [1, с. 89]. Марочкін І. Є. у монографії «Судова влада» 2015 року додає, що «правовий статус найвищого суду є визначальним для всієї судової системи держави, оскільки задає стандарти організації та діяльності судів нижчих ланок» [23, с. 118]. Ці наукові підходи є взаємодоповнювальними і в сукупності формують методологічну основу цього підрозділу.

Конституційне закріплення статусу Верховного Суду є відправним пунктом аналізу. Після конституційної реформи 2016 року статус Верховного Суду визначається передусім статтею 125 Конституції України, яка встановлює,

що «найвищим судом у системі судоустрою України є Верховний Суд» [16]. Ця формула замінила попереднє формулювання «Верховний Суд України є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції» і є суттєвою зміною як у лінгвістичному, так і у правовому сенсі. По-перше, термін «система судоустрою» замість «система судів загальної юрисдикції» розширює сферу верховного нагляду і знімає суперечності щодо відносин Верховного Суду із вищими спеціалізованими судами. По-друге, вилучення слова «України» з назви підкреслює єдину інституційну роль суду на загальнодержавному рівні та його надюрисдикційний характер.

Конституційний Суд України неодноразово тлумачив конституційний статус Верховного Суду та його співвідношення з повноваженнями інших судових органів. У Рішенні від 11 березня 2010 року № 8-рп/2010 у справі про тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження» Конституційний Суд констатував, що «конституційний статус Верховного Суду України як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції не передбачає наділення його законодавцем повноваженнями касаційної інстанції щодо рішень вищих спеціалізованих судів» [33]. Це рішення виявило конституційну колізію, що існувала до 2016 року: Основний Закон проголошував Верховний Суд найвищим органом, але поточне законодавство суттєво звужувало його повноваження. Реформа 2016 року усунула цю суперечність шляхом ліквідації вищих спеціалізованих судів.

Важливим аспектом правового статусу Верховного Суду є його конституційне відокремлення від Конституційного Суду України. Відповідно до статті 147 Конституції України, Конституційний Суд є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, тоді як Верховний Суд здійснює правосуддя у системі судів загальної юрисдикції [16]. Разом із тим між цими органами існує функціональний зв'язок. Стаття 151¹ Конституції передбачає право особи після вичерпання всіх національних засобів юридичного захисту звернутись до Конституційного Суду з конституційною скаргою, тобто після отримання остаточного рішення Верховного Суду [16]. Таким чином, Верховний

Суд є обов'язковою ланкою перед застосуванням конституційної скарги – механізму, що є важливою гарантією захисту конституційних прав громадян.

Правовий статус Верховного Суду деталізується у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. Стаття 36 цього Закону визначає: «Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом» [26]. Ця дефініція акцентує увагу на функціональній місії Верховного Суду: не просто розгляд конкретних справ, а формування і підтримання єдиної судової практики. Таке функціональне наповнення принципово відрізняє Верховний Суд від судів нижчих інстанцій і відповідає ролі органів верховної юрисдикції у більшості демократичних держав-членів ЄС. І. В. Назаров, аналізуючи принципи побудови судових систем, підкреслює, що «забезпечення єдності судової практики є ключовою функцією верховних судів у більшості держав Ради Європи, і саме за цим критерієм оцінюється ефективність правосуддя» [34, с. 102].

Повноваження Верховного Суду, закріплені у статтях 36–46 Закону «Про судоустрій і статус суддів», охоплюють кілька взаємопов'язаних напрямів. По-перше, Верховний Суд здійснює касаційний перегляд судових рішень у цивільних, кримінальних, господарських та адміністративних справах через відповідні касаційні суди у своєму складі. По-друге, Велика Палата Верховного Суду забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій шляхом вирішення справ, що передані з касаційних судів через наявність виключної правової проблеми. По-третє, Верховний Суд звертається до Конституційного Суду із конституційними поданнями щодо законів та інших правових актів. По-четверте, здійснює аналіз судової статистики та надає роз'яснення судам щодо застосування законодавства [26].

Особливого аналізу заслуговує механізм забезпечення єдності судової практики через інститут «зразкового рішення», запроваджений реформою 2016 року. Верховний Суд може розглянути зразкову справу, рішення у якій є обов'язковим орієнтиром для судів нижчих інстанцій при вирішенні аналогічних

справ. Цей інструмент наближає вітчизняну судову систему до практики держав з розвинутою системою прецедентного права. В. Д. Бринцев зауважує, що «запровадження інституту зразкових рішень свідчить про прагнення привести вітчизняну судову систему у відповідність до стандартів верховенства права, за яких непередбачуваність судових рішень у однотипних справах є формою порушення права на справедливий суд» [10, с. 203]. Водночас практика застосування цього інституту залишається обмеженою, а його потенціал – повністю нереалізованим.

Структура Верховного Суду є важливим елементом його правового статусу. Відповідно до статті 37 Закону, до складу Верховного Суду входять судді у кількості не більше двохсот [26]. У складі Верховного Суду діють: Велика Палата, Касаційний адміністративний суд, Касаційний господарський суд, Касаційний кримінальний суд та Касаційний цивільний суд. Велика Палата відіграє роль органу, що забезпечує єдність практики між різними юрисдикційними підсистемами. Відповідно до статті 45 Закону, до складу Великої Палати входять двадцять суддів, обраних Пленумом Верховного Суду з числа суддів касаційних судів, а Голова Верховного Суду очолює Велику Палату за посадою [26]. Справи передаються до Великої Палати у разі наявності виключної правової проблеми або коли касаційний суд вважає за необхідне відступити від раніше ухваленого висновку Верховного Суду.

Порядок формування суддівського корпусу Верховного Суду є ключовим елементом правового статусу, що безпосередньо впливає на реальну незалежність суду. Відповідно до статті 38 Закону, суддею Верховного Суду може бути призначена особа, яка відповідає загальним вимогам до кандидата на посаду судді, а також має стаж роботи у галузі права не менше десяти років [26]. Відбір суддів здійснюється Вищою кваліфікаційною комісією суддів України на конкурсній основі з наступним призначенням Президентом України за поданням Вищої ради правосуддя. Конституційний Суд України у рішенні у справі про кваліфікаційне оцінювання суддів Верховного Суду 2020 року підкреслив, що «судді Верховного Суду є суддями найвищого конституційного органу, а тому

законодавець має передбачити спеціальну процедуру та критерії оцінювання цих суддів» [33].

Голова Верховного Суду обирається на посаду та звільняється з неї Пленумом Верховного Суду шляхом таємного голосування. Ця норма, запроваджена реформою 2016 року, замінила попередній порядок, за якого Голова Верховного Суду призначався Верховною Радою, і є важливим кроком до забезпечення самоврядування судової влади. Відповідно до статті 131 Конституції, Голова Верховного Суду входить до складу Вищої ради правосуддя за посадою, що забезпечує інституційний зв'язок між найвищим судовим органом та органом суддівського врядування [16]. Пленум Верховного Суду, до якого входять усі судді суду, здійснює широке коло повноважень: обирає склад Великої Палати, надає висновки щодо законопроектів з питань судоустрою, звертається до Конституційного Суду [26].

Гарантії незалежності суддів Верховного Суду є фундаментальною складовою його правового статусу. Стаття 126 Конституції України гарантує незалежність і недоторканність суддів, забороняє вплив на суддів у будь-який спосіб [16]. Конституційний Суд України у Рішенні від 1 грудня 2004 року № 19-рп/2004 (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) роз'яснив, що «встановлена система гарантій незалежності суддів не є їхнім особистим привілеєм, вона пов'язана з набуттям статусу судді та спрямована на захист прав і свобод людини і громадянина через здійснення правосуддя незалежним і безстороннім судом» [35]. І. Є. Марочкін підкреслює, що «формування суддівського корпусу органів, що забезпечують відправлення правосуддя, є ключовою умовою реальної незалежності суду та гарантією права громадян на справедливий розгляд їх справ» [36, с. 239].

Фінансова незалежність є важливою складовою гарантій незалежності Верховного Суду. Стаття 130 Конституції встановлює, що держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів [16]. Конституційний Суд у Рішенні від 18 червня 2007 року № 4-рп/2007 (справа про гарантії незалежності суддів) наголосив, що «особливий порядок

фінансування судів є однією з конституційних гарантій їх незалежності та спрямований на забезпечення належних умов для здійснення незалежного правосуддя» [37]. Реформа 2016 року суттєво підвищила рівень суддівської винагороди, що мало на меті мінімізацію корупційних ризиків. Однак, як показує практика, фінансові стимули самі по собі є недостатніми для подолання корупційних практик без одночасного реформування механізмів добору, оцінювання та притягнення суддів до відповідальності.

Питання взаємодії Верховного Суду з Вищою радою правосуддя (ВРП) є ключовим для розуміння системи суддівського врядування. Відповідно до статті 131 Конституції України, ВРП є конституційним органом, що здійснює повноваження щодо формування суддівського корпусу, переведення суддів, притягнення їх до дисциплінарної відповідальності та звільнення з посади [16]. Склад ВРП формується на підставі представництва різних правничих спільнот: десятьох обирає з'їзд суддів, двох призначає Президент, двох – Верховна Рада, двох – з'їзд адвокатів, двох – конференція прокурорів, двох – з'їзд представників юридичних ВНЗ та наукових установ. Реформа ВРП у 2022–2023 роках із залученням Консультативного комітету ООН для відбору нових членів стала важливим кроком до підвищення незалежності цього органу [19].

Транспарентність як елемент правового статусу Верховного Суду забезпечується через публічний доступ до судових рішень в Єдиному державному реєстрі судових рішень. Відповідно до Закону України «Про доступ до судових рішень» від 22 грудня 2005 року № 3262-IV, усі судові рішення підлягають обов'язковому опублікуванню [38]. О. О. Овсяннікова, досліджуючи транспарентність судової влади, підкреслює, що «відкритість судових рішень для публіки є необхідною умовою демократичного контролю за правосуддям і важливою гарантією однакового застосування закону» [22, с. 143]. Публічний доступ до практики Верховного Суду дозволяє представникам академічної спільноти аналізувати тенденції судової практики, адвокатам та громадянам оцінювати передбачуваність судових рішень, а Громадській раді доброчесності – здійснювати моніторинг поведінки суддів.

Порівняльно-правовий аналіз свідчить, що правовий статус Верховного Суду України за основними параметрами наближається до статусу верховних судів демократичних держав Ради Європи, хоча ряд принципових відмінностей зберігається. У більшості держав-членів ЄС функції верховного суду поєднуються з відносно широкою можливістю розсуду при виборі справ до розгляду (подібно до *certiorari*-юрисдикції). В Україні подібний механізм формується через систему фільтрації касаційних скарг. І. В. Назаров, аналізуючи класифікацію судових систем, зазначає, що «ефективне функціонування верховних судів у державах ЄС забезпечується саме поєднанням широкого розсуду у виборі справ з чітко виписаними критеріями їх розгляду» [34, с. 205]. Порівняльний аналіз підходів держав-членів ЄС є предметом детального розгляду у Розділі 2 цієї роботи.

Аналіз правового статусу Верховного Суду потребує також розгляду кваліфікаційних вимог до суддів як елементу, що визначає якісний склад суду. Відповідно до статті 38 Закону «Про судоустрій і статус суддів», суддею Верховного Суду може бути призначена особа з вищою юридичною освітою, стажем у галузі права не менше десяти років, яка успішно пройшла конкурсний відбір [26]. На відміну від місцевих та апеляційних судів, де мінімальний стаж становить три та п'ять років відповідно, підвищений стажевий ценз для Верховного Суду відображає особливий характер його завдань. І. В. Назаров зауважує, що «підвищені вимоги до кандидатів на посади суддів вищих судових органів є загальноприйнятою практикою в державах Ради Європи і слугують гарантією якості правосуддя» [34, с. 78]. Водночас, як свідчить практика конкурсних відборів 2017–2020 років, формальна відповідність кваліфікаційним вимогам не завжди корелює з реальною доброчесністю та неупередженістю кандидатів, що зумовлює потребу в ефективних механізмах доброчесного відбору.

Важливим елементом правового статусу Верховного Суду є питання несумісності суддівської посади з іншими видами діяльності. Відповідно до статті 127 Конституції України та статті 54 Закону «Про судоустрій і статус

суддів», судді забороняється обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу (крім наукової, викладацької чи творчої діяльності), входити до складу керівних органів або наглядових рад підприємств чи організацій, що мають на меті одержання прибутку [39; 40]. Ці обмеження покликані запобігти конфлікту інтересів та забезпечити повну зосередженість суддів на виконанні своїх обов'язків. Однак аналіз декларацій суддів Верховного Суду свідчить про те, що деякі судді мають значний бізнес-актив або нерухомість, пов'язані зі стороннім бізнесом, що ставить під сумнів дотримання вимог несумісності на практиці [20].

Відповідальність суддів Верховного Суду є ще одним ключовим елементом правового статусу, що безпосередньо пов'язаний з принципом підзвітності судової влади. Відповідно до статті 109 Закону «Про судоустрій і статус суддів», підставами для дисциплінарної відповідальності судді є: умисне або внаслідок недбалості порушення закону при здійсненні правосуддя; необґрунтоване зволікання з розглядом справи; порушення правил суддівської етики; невідповідність витрат і майна задекларованим доходам [26]. Дисциплінарне провадження щодо суддів Верховного Суду здійснює Вища рада правосуддя. Практика ВРП свідчить про недостатню ефективність дисциплінарної відповідальності: переважна більшість скарг залишається без задоволення, а серйозні стягнення застосовуються вкрай рідко [20]. Цю проблему окремо відзначала Венеціанська комісія у своїх висновках щодо реформи суддівського врядування.

Правовий статус Верховного Суду нерозривно пов'язаний із його роллю у системі захисту прав людини та виконанням рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV, суди зобов'язані застосовувати практику ЄСПЛ як джерело права при розгляді справ [41]. Верховний Суд відіграє ключову роль у забезпеченні однакового застосування практики ЄСПЛ усіма судами держави. Правові позиції Верховного Суду щодо застосування Конвенції про захист прав

людини і основоположних свобод мають значення прецедентного характеру для судів нижчих інстанцій. В. Д. Бринцев підкреслює, що «інтеграція практики ЄСПЛ у національне судочинство є одним із найважливіших показників відповідності судової системи держави європейським стандартам правосуддя» [10, с. 317].

Особливого значення для характеристики правового статусу Верховного Суду набуває питання доступності правосуддя. Відповідно до статті 7 Закону «Про судоустрій і статус суддів», кожному гарантується захист його прав незалежним і безстороннім судом [26]. Верховний Суд, виступаючи касаційною інстанцією, забезпечує можливість перегляду судових рішень, ухвалених із порушенням норм матеріального або процесуального права. Водночас система фільтрації касаційних скарг, запроваджена реформою 2016 року, встановила обмеження для «малозначних справ», що викликало дискусію у правовій спільноті. С. В. Прилуцький зауважує, що «доступність правосуддя є не лише принципом судоустрою, а й конституційним правом особи, яке має забезпечуватись на кожному рівні судової системи, включаючи Верховний Суд» [39, с. 167]. Баланс між необхідністю захистити Верховний Суд від перевантаження та забезпеченням доступу до правосуддя залишається предметом наукових і практичних дискусій.

Необхідно також охарактеризувати науково-консультативну раду при Верховному Суді як інституційний елемент його правового статусу. Відповідно до статті 47 Закону «Про судоустрій і статус суддів», при Верховному Суді утворюється Науково-консультативна рада, до складу якої входять відомі вчені-правники та практикуючі юристи [26]. Рада надає висновки щодо проектів законодавчих актів, готує науково-методичні матеріали з питань судової практики, проводить наукову та методичну роботу. Участь наукової спільноти в консультативних органах Верховного Суду є важливим чинником забезпечення якості судових рішень та відображає тенденцію до зближення судової практики з доктринальними положеннями. Марочкін І. Є. та Москвич Л. М. наголошують,

що «взаємодія суду з науковою спільнотою є важливою умовою розвитку судового права та підвищення якості правосуддя» [23, с. 204].

Актуальним аспектом правового статусу Верховного Суду є його функціонування в умовах воєнного стану. Законом України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII передбачено, що введення воєнного стану не може бути підставою для обмеження права на доступ до правосуддя [42]. Верховний Суд у роки повномасштабного вторгнення Російської Федерації з лютого 2022 року продовжував здійснювати свої функції в умовах воєнного часу, запровадивши дистанційний режим розгляду справ та адаптувавши процесуальні строки до реалій воєнного стану. Незважаючи на виняткові обставини, Верховний Суд продовжував формувати правові позиції, зокрема у справах про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок збройної агресії, що є важливим внеском у розвиток права в надзвичайно складних умовах.

Слід також звернути увагу на роль Верховного Суду у формуванні судового права як самостійної галузі юридичної науки. Предметом судового права, за визначенням Л. М. Москвич, є «суспільні відносини, що складаються у сфері організації та функціонування судової влади» [14, с. 14]. Верховний Суд у цьому контексті є не лише об'єктом правового регулювання, а й суб'єктом правотворчості в широкому розумінні: правові позиції Великої Палати Верховного Суду фактично набувають квазіпрецедентного значення, формуючи стандарти правозастосування для всієї судової системи. Шевчук С. у монографії «Судова правотворчість» підкреслює, що «суди вищих інстанцій неминуче є творцями права, а не лише його застосовниками, і визнання цього факту є необхідною умовою реалістичного підходу до організації правосуддя» [43, с. 87]. Ця теза набуває особливого значення в контексті євроінтеграційного процесу, за якого Верховний Суд має виступати активним провідником адаптації права ЄС у національній правовій системі.

Суттєвим аспектом правового статусу Верховного Суду є його роль у формуванні правових позицій щодо застосування міжнародних договорів та

права ЄС в Україні. Відповідно до статті 9 Конституції України, чинні міжнародні договори є частиною національного законодавства [16]. Відтак Верховний Суд зобов'язаний враховувати міжнародно-правові зобов'язання держави при формуванні правових позицій. Особливого значення це набуває у контексті євроінтеграції: із наданням Україні статусу кандидата на членство в ЄС та початком переговорного процесу Верховний Суд поступово стає одним із ключових акторів у сфері адаптації українського права до права ЄС. Відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, Україна бере зобов'язання щодо наближення свого законодавства до *acquis communautaire*, а забезпечення одноманітного застосування цих норм є функцією Верховного Суду [31].

Важливим теоретичним питанням, що прямо стосується правового статусу Верховного Суду, є питання про правову природу його рішень та їх місце в системі джерел права. За формальним критерієм, Україна є державою романо-германської (континентальної) правової традиції, де закон вважається головним джерелом права, а прецедент формально не визнається. Однак фактична роль правових позицій Верховного Суду, особливо Великої Палати, набуває дедалі більш прецедентного характеру: відступ від них нижчими судами потребує спеціального обґрунтування. С. В. Шевчук обґрунтовує, що «реальна практика судів вищих інстанцій у континентальних правових системах все більше зближується з прецедентними системами, і ігнорування цього факту у правовій доктрині є методологічно некоректним» [43, с. 234]. Офіційне визнання квазіпрецедентного характеру рішень Великої Палати Верховного Суду є актуальним питанням реформування джерел судового права в Україні, що безпосередньо впливатиме на правовий статус цього органу.

З огляду на євроінтеграційний курс України, правовий статус Верховного Суду набуває ще одного виміру – його ролі у процесі адаптації національного законодавства до права ЄС. Відповідно до Угоди про асоціацію, Україна бере зобов'язання щодо поступового наближення свого законодавства до *acquis communautaire* у відповідних сферах [31]. Однак навіть за умови формального прийняття відповідного законодавства вирішальне значення має питання його

одноманітного застосування судами, що є функцією Верховного Суду. Л. М. Москвич та О. О. Овсяннікова підкреслюють, що «реальна імплементація права ЄС у правозастосовну практику є завданням не лише законодавця, а й судів, передусім вищих інстанцій» [14, с. 298]. Таким чином, правовий статус Верховного Суду в контексті євроінтеграції трансформується: він стає не лише органом захисту прав у рамках національного права, а й провідником інтеграції права ЄС у вітчизняну правову систему, що є принципово новою функцією, що потребує відповідного інституційного та кадрового забезпечення.

Узагальнення викладеного дозволяє стверджувати, що правовий статус Верховного Суду в системі судоустрою України визначається сукупністю конституційних і законодавчих норм, що закріплюють його місце як найвищого суду держави, наділяють функцією забезпечення єдності судової практики та надають йому роль у системі конституційного захисту прав. Конституційна реформа 2016 року суттєво трансформувала цей статус, усунувши конституційні суперечності, посиливши самоврядний характер управління судовою системою та надавши нові інструменти для виконання системотвірної функції. Водночас, як засвідчує практика, між нормативно закріпленим та реально реалізованим статусом Верховного Суду залишається суттєвий розрив, подолання якого є предметом аналізу в наступних розділах дисертаційної роботи.

1.3. Верховний Суд у системі органів державної влади та його роль у забезпеченні верховенства права

Визначення місця Верховного Суду в системі органів державної влади та з'ясування його ролі у забезпеченні верховенства права є ключовим теоретичним питанням, що пронизує всю проблематику реформування судової системи. Без відповіді на це питання неможливо визначити, яким саме має бути Верховний Суд після реформування та за якими критеріями слід оцінювати успішність реформаторських зусиль. Верховенство права є одночасно метою, засобом та критерієм оцінки будь-якої судової реформи, а Верховний Суд як найвищий

судовий орган держави виступає головним інституційним провідником цього принципу у правозастосовну практику.

Принцип поділу державної влади, закріплений у статті 6 Конституції України, є засадничою основою для розуміння місця Верховного Суду в системі органів державної влади [16]. Конституція визначає, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово підкреслював, що «органи судової влади виконують основні функції правового стримування законодавчої і виконавчої влади, а також контролю за діяльністю цих гілок влади з метою недопущення виходу за межі повноважень» [40]. Верховний Суд як найвищий орган у системі судів загальної юрисдикції є головним суб'єктом здійснення цієї стримувальної функції у загальних справах.

Теорія поділу влади набула свого класичного вигляду у творах Ш. Монтеск'є та Дж. Локка і значно еволюціонувала у процесі становлення сучасного конституціоналізму. В. М. Козюбра, один із провідних вітчизняних конституціоналістів, стверджує, що «поділ влади в сучасному розумінні – це не лише структурний принцип організації держави, а передусім функціональний принцип, що визначає характер взаємовідносин між різними гілками влади з метою захисту прав людини від свавілля» [40, с. 234]. Ю. Г. Барабаш та О. М. Бориславська у фундаментальному підручнику з конституційного права підкреслюють, що «незалежна судова влада є необхідною умовою функціонування системи стримувань і противаг, оскільки лише незалежний суд здатен ефективно контролювати органи інших гілок влади» [44, с. 312]. Верховний Суд як вершина системи судів загальної юрисдикції є ключовим елементом цієї системи стримувань і противаг.

Місце Верховного Суду в системі органів державної влади визначається передусім через взаємодію з органами законодавчої влади. Ця взаємодія є багатоаспектною. По-перше, Верховний Суд здійснює непрямої вплив на

законодавчий процес через право конституційного подання до Конституційного Суду: ст. 150 Конституції та ст. 151 Основного Закону надають Верховному Суду право звертатись до КСУ із поданням щодо конституційності законів та із запитом щодо їх офіційного тлумачення [16]. По-друге, відповідно до ст. 46 Закону «Про судоустрій і статус суддів», Пленум Верховного Суду ухвалює висновки щодо проектів законодавчих актів, що стосуються судоустрою, статусу суддів і судочинства, і ці висновки є предметом обов'язкового розгляду Верховною Радою [40]. По-третє, правові позиції Верховного Суду щодо застосування законів фактично впливають на законодавчу практику: виявлені прогалини та суперечності у законодавстві нерідко стають підставою для законодавчих змін.

Взаємодія Верховного Суду з органами виконавчої влади є принципово іншою за своїм характером: вона ґрунтується на принципі незалежності суду від виконавчої влади та, водночас, – на здійсненні судового контролю за її рішеннями. Суди адміністративної юрисдикції, в тому числі Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду, перевіряють законність рішень, дій і бездіяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Таким чином, Верховний Суд є найвищим органом контролю за законністю у сфері публічного управління. С. В. Прилуцький зауважує, що «адміністративне судочинство є ключовим механізмом стримування виконавчої влади у правовій державі, і ефективність цього механізму безпосередньо залежить від реальної незалежності судів адміністративної юрисдикції від органів виконавчої влади» [39, с. 198]. Показово, що саме по собі існування незалежного адміністративного судочинства є однією з ключових вимог Венеціанської комісії до держав, що прагнуть членства в ЄС.

Взаємодія Верховного Суду з Конституційним Судом України є особливою за правовою природою, оскільки обидва органи, попри різні юрисдикції, разом утворюють систему судового захисту Конституції. Верховний Суд здійснює правосуддя у системі судів загальної юрисдикції, тоді як Конституційний Суд є органом конституційної юрисдикції. Разом із тим між

ними існують функціональні зв'язки: Верховний Суд є суб'єктом права конституційного подання; особа, яка вичерпала всі засоби захисту у системі загальних судів, включаючи Верховний Суд, отримує право на конституційну скаргу; нарешті, правові позиції Конституційного Суду щодо тлумачення Конституції є обов'язковими для Верховного Суду при формуванні його власних правових позицій [39; 40]. М. С. Булкат підкреслює, що «ефективна взаємодія між Верховним Судом та Конституційним Судом є важливою умовою забезпечення цілісності системи захисту конституційних прав» [1, с. 312].

Центральним питанням цього підрозділу є роль Верховного Суду у забезпеченні верховенства права. Верховенство права (rule of law) є фундаментальною цінністю сучасного демократичного конституціоналізму, але його зміст є предметом наукових дискусій. У вітчизняній доктрині значний внесок у розробку цього поняття зробив М. І. Козюбра, який визначає верховенство права як «принцип, що означає підпорядкованість держави, всіх її органів та посадових осіб праву, яке ґрунтується на визнанні природних, невід'ємних прав людини та пронизує всю систему правового регулювання» [40, с. 45]. С. П. Головатий у фундаментальній монографії «Верховенство права» розрізняє «верховенство права» та «панування закону» («rule by law»), підкреслюючи, що справжнє верховенство права передбачає підпорядкованість самої держави праву, а не лише зовнішнє дотримання норм [45, с. 349].

На міжнародному рівні найбільш авторитетним документом, що розкриває зміст верховенства права у контексті діяльності судових органів, є «Мірило правовладдя» Венеціанської комісії (Rule of Law Checklist, CDL-AD(2016)007). Цей документ визначає такі ключові елементи верховенства права: законність; правова визначеність; заборона свавілля; доступ до правосуддя перед незалежними та безсторонніми судами; дотримання прав людини; недискримінація та рівність перед законом [46]. Щодо ролі судів у забезпеченні верховенства права Мірило підкреслює, що «бездоганне функціонування судової влади, чиї рішення виконано в дієвий спосіб, є найважливішим чинником обстоювання і захисту правовладдя» [46]. Це положення безпосередньо

стосується Верховного Суду як найвищого органу судової влади: саме від якості його рішень та їх реального виконання значною мірою залежить стан верховенства права в Україні.

Роль Верховного Суду у забезпеченні правової визначеності як складової верховенства права є однією з найважливіших. Правова визначеність передбачає, що норми права є ясними, передбачуваними та однаково застосовуються у схожих ситуаціях. Верховний Суд реалізує цю вимогу через забезпечення єдності судової практики: правові позиції Великої Палати та касаційних судів у складі Верховного Суду формують передбачувані стандарти правозастосування для судів нижчих інстанцій. В. Д. Бринцев зауважує, що «одноманітне застосування закону всіма судами держави є необхідною умовою рівності громадян перед законом і ключовою гарантією правової визначеності» [45, с. 89]. Водночас аналіз практики свідчить, що забезпечення єдності судової практики залишається одним із найскладніших викликів: навіть після реформи 2016 року непоодинокими є випадки суперечливих правових позицій різних касаційних судів у складі Верховного Суду, що потребує активного застосування механізму передачі справ до Великої Палати.

Роль Верховного Суду у захисті основоположних прав людини є ще одним ключовим аспектом його місії у контексті верховенства права. Відповідно до статті 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [16]. Верховний Суд, здійснюючи перегляд справ у касаційному порядку, забезпечує захист конституційних прав громадян від порушень з боку як приватних осіб, так і держави. Особливого значення в цьому контексті набуває практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та відповідних рішень ЄСПЛ відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [41].

Конкретним виявом ролі Верховного Суду у захисті прав людини є його практика у справах, що стосуються захисту від свавілля виконавчої влади. Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду формує правові позиції щодо меж дискреційних повноважень органів виконавчої влади, гарантій процесуальної справедливості при прийнятті адміністративних рішень та захисту прав осіб від незаконного втручання держави. Ці правові позиції, набуваючи квазіпрецедентного значення для судів нижчих інстанцій, фактично формують стандарти відносин між громадянином і державою в Україні. О. О. Овсяннікова підкреслює, що «функція судового захисту прав людини є центральною функцією правосуддя, і саме за якістю виконання цієї функції суспільство оцінює легітимність судової системи» [22, с. 56].

Доктрина верховенства права передбачає також підзвітність самих судів суспільству. Це, однак, не означає підпорядкованості судів поточним суспільним настроям – таке підпорядкування суперечило б принципу незалежності суду. Йдеться про інституційну підзвітність через механізми, що не впливають на вирішення конкретних справ: публічність судових рішень, ведення статистики, звітування про стан судочинства, дисциплінарна відповідальність суддів за процесуальні порушення. В. В. Городовенко зауважує, що «підзвітність судів є необхідною умовою їхньої легітимності у демократичному суспільстві, причому вона має поєднуватись із гарантіями незалежності таким чином, щоб не ставити під загрозу здатність судів виносити неупереджені рішення» [27, с. 201]. Верховний Суд щорічно публікує звіти про стан правосуддя, що є важливим кроком у напрямі такої відкритої підзвітності. О. М. Музичук, аналізуючи принципи та завдання сучасного судочинства у правовій державі, підкреслює, що «ефективне правосуддя не може існувати у відриві від суспільства, якому воно служить: підзвітність і відкритість суду є невід’ємними складовими довіри громадян до правової системи» [133].

Принципово важливим аспектом ролі Верховного Суду у забезпеченні верховенства права є питання виконання судових рішень. Навіть найдосконаліше судові рішення не реалізує своєї функції захисту права, якщо воно залишається

невиконаним. Україна традиційно має серйозні проблеми з виконанням судових рішень: за даними ЄСПЛ, більшість справ проти України пов'язана саме з невиконанням рішень національних судів, передусім рішень проти держави. Відповідно до рішення «Юрій Миколайович Іванов проти України» 2009 року, ЄСПЛ констатував існування системної проблеми невиконання судових рішень в Україні [47]. Верховний Суд активно формує правові позиції, що спрямовані на підвищення ефективності виконання судових рішень, зокрема щодо відповідальності органів виконавчої влади за їх невиконання.

Ще одним важливим аспектом ролі Верховного Суду у системі органів державної влади є питання про його участь у процесі правотворчості. У вітчизняній доктрині це питання є дискусійним. Формально суди не мають права законодавчої ініціативи та не є учасниками законодавчого процесу. Водночас правові позиції Верховного Суду фактично виконують нормативну функцію: вони заповнюють прогалини у законодавстві, усувають суперечності між нормами та надають обов'язкові орієнтири для правозастосовної практики судів нижчих інстанцій. С. В. Шевчук обґрунтовує, що «у сучасному праві суди неминуче є творцями права в широкому розумінні, і відмова від визнання цього факту є проявом юридичного формалізму, що не відповідає реальній практиці» [43, с. 234]. Саме тому якість суддівського добору, рівень правової культури суддів Верховного Суду та їхня здатність до обґрунтованої правотворчої діяльності мають принципове значення для стану правової системи в цілому.

Важливим питанням, що прямо стосується ролі Верховного Суду у забезпеченні верховенства права, є дотримання принципу рівності перед законом та судом. Стаття 24 Конституції України проголошує рівність усіх людей у своїй гідності та правах, а стаття 129 Конституції відносить рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом до засад судочинства [16]. Забезпечення цього принципу на рівні Верховного Суду передбачає: однакове застосування норм права незалежно від особи позивача чи відповідача; заборону будь-яких привілеїв або обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, походження, майнового стану тощо; рівний доступ до правосуддя. Венеціанська

комісія у «Мірилі правовладдя» відзначає, що «рівність перед законом є однією з центральних вимог верховенства права і вимагає не лише формальної рівності, а й реального однакового доступу до правосуддя для всіх» [46]. На практиці забезпечення цього принципу ускладнюється нерівним доступом до правової допомоги, що є питанням системних реформ, але вирішення якого неможливе без відповідної практики Верховного Суду.

Особлива роль у системі верховенства права відводиться Верховному Суду у сфері протидії корупції. Відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII, судді є суб'єктами відповідальності за корупційні правопорушення і зобов'язані дотримуватись антикорупційних обмежень та декларувати майно [48]. Більш того, саме суди відіграють ключову роль у притягненні корупціонерів до відповідальності: вироки у справах щодо корупції мають ухвалюватись Вищим антикорупційним судом, який у касаційному порядку підпорядкований Верховному Суду. Таким чином, Верховний Суд є вершиною системи юрисдикційного захисту від корупції. І. Є. Марочкін підкреслює, що «незалежний і добросовісний суд є необхідною умовою ефективної боротьби з корупцією, оскільки без суду, якому довіряє суспільство, будь-які антикорупційні зусилля залишатимуться безрезультатними» [36, с. 241].

Роль Верховного Суду у системі органів державної влади набуває нового виміру в умовах євроінтеграційного курсу України. Угода про асоціацію між Україною та ЄС 2014 року визначає верховенство права як засадничу цінність, що є необхідною умовою поглиблення відносин між Україною та ЄС [31]. Висновок Єврокомісії щодо заявки України на членство в ЄС 2022 року прямо вказує на реформування судової системи як одну із семи ключових умов для відкриття переговорів про вступ [30]. Відтак від якості функціонування Верховного Суду залежить не лише стан правосуддя в Україні, а й успіх її євроінтеграційних прагнень. Л. М. Москвич та О. О. Овсяннікова зазначають, що «відповідність судової системи держави стандартам ЄС є необхідною

передумовою не лише набуття членства, а й реальної інтеграції в єдиний правовий простір Союзу» [14, с. 213].

Окремої уваги заслуговує питання ролі Верховного Суду у забезпеченні правонаступництва між різними правовими системами та правовими традиціями, що змінювали одна одну в Україні. Процес десовєтизації права – звільнення правової системи від успадкованих радянських концепцій – ніколи не є автоматичним і значною мірою залежить від того, яких правових позицій дотримуються суди. Якщо суди продовжують застосовувати правові підходи радянської доби при тлумаченні норм, прийнятих у незалежній Україні, десовєтизація залишається лише формальною. Верховний Суд через свої правові позиції задає стандарти тлумачення права для всієї судової системи, і від того, наскільки ці позиції є орієнтованими на захист прав людини, а не на захист держави від людини, залежить реальний прогрес у забезпеченні верховенства права. М. І. Козюбра наголошує, що «подолання радянської правової спадщини є довготривалим процесом, в якому судова практика відіграє ключову роль» [40, с. 189].

Надзвичайно важливим аспектом ролі Верховного Суду у забезпеченні верховенства права є формування правової культури суспільства. Правова культура – це сукупність правових знань, цінностей, установок і поведінкових навичок, притаманних певному суспільству чи його окремим верствам. Рішення Верховного Суду, особливо у резонансних справах, є потужним інструментом формування правових установок громадян: вони демонструють, чи є право реальним засобом захисту прав, чи воно є лише інструментом влади. О. О. Овсяннікова зауважує, що «транспарентні та вмотивовані рішення суду сприяють правовій освіті суспільства і формуванню поваги до права як основи суспільного устрою» [22, с. 201]. Саме тому якість обґрунтування рішень Верховного Суду, зрозумілість і доступність їх викладу є не лише процесуальними, а й суспільно-культурними завданнями.

Не менш значущою є роль Верховного Суду у забезпеченні верховенства права в умовах воєнного стану. Правова держава зазнає найбільших випробувань

саме в надзвичайних ситуаціях, коли спокуса нехтувати правом в ім'я «вищих цілей» є найсильнішою. Верховний Суд, продовжуючи повноцінно функціонувати в умовах збройної агресії Російської Федерації, продемонстрував інституційну стійкість судової системи. Верховний Суд формував правові позиції щодо захисту прав цивільного населення в умовах воєнного стану, права на доступ до правосуддя в районах активних бойових дій, відповідальності держави-агресора за заподіяну шкоду. С. В. Прилуцький підкреслює, що «функціонування незалежного правосуддя в умовах воєнного стану є показником зрілості правової держави і демонструє суспільству, що верховенство права залишається непорушним навіть в умовах надзвичайних загроз» [39, с. 267].

Узагальнення наукових поглядів та нормативно-правової бази дозволяє визначити авторське розуміння системи функцій Верховного Суду у забезпеченні верховенства права, що включає чотири взаємопов'язані групи функцій. Перша – правозахисна функція: захист прав і свобод людини від порушень з боку інших осіб та органів держави через ухвалення законних і справедливих судових рішень. Друга – системотвірна функція: забезпечення єдності та передбачуваності судової практики через формування правових позицій, що є обов'язковими орієнтирами для судів нижчих інстанцій. Третя – контрольна функція: здійснення судового контролю за законністю діяльності органів виконавчої та інших гілок влади через систему адміністративного та конституційного судочинства. Четверта – правоформуюча функція: участь у розвитку права через формування квазіпрецедентних правових позицій, що заповнюють прогалини та усувають суперечності у законодавстві.

Особливого значення для розуміння ролі Верховного Суду у забезпеченні верховенства права набуває принцип правової визначеності у його взаємозв'язку з принципом *res judicata*. Принцип *res judicata* – незмінності остаточних судових рішень – є однією з найважливіших гарантій правової стабільності та передбачуваності. ЄСПЛ у своїй практиці неодноразово підкреслював, що перегляд остаточних судових рішень допускається лише за виняткових обставин.

У справі «Брумареску проти Румунії» 1999 року ЄСПЛ встановив, що «право на справедливий суд за статтею 6 Конвенції захищає виконання судових рішень, що набрали законної сили» [47]. Верховний Суд у своїй практиці послідовно дотримується цього принципу, формуючи правові позиції, що обмежують можливості для необґрунтованого перегляду остаточних рішень у порядку виключного провадження.

Принцип незалежності судової влади реалізується через систему конкретних механізмів, що їх встановлює законодавство. Іменні гарантії незалежності суддів Верховного Суду включають: безстрокове призначення на посаду після конкурсного відбору; заборону переведення судді без його згоди; особливий порядок притягнення до дисциплінарної та кримінальної відповідальності; недоторканність та імунітет; гарантований рівень матеріального забезпечення. Разом із тим Л. М. Москвич справедливо застерігає, що «сама наявність формальних гарантій незалежності ще не забезпечує реальної незалежності, якщо суддівський корпус формується непрозора або якщо на суддів здійснюється неформальний тиск» [14, с. 167]. Ця теза підтверджується вітчизняним досвідом: Верховний Суд, перебуваючи під де-факто контролем різних владних груп протягом значної частини своєї пострадянської історії, формально мав усі ознаки незалежного органу.

Концепція горизонтальних зв'язків між різними органами судової влади визначає також відносини між Верховним Судом і спеціалізованими судами – Вищим антикорупційним судом (ВАКС), Вищим судом з питань інтелектуальної власності (ВСІВ). З одного боку, зазначені суди є спеціалізованими органами, що здійснюють правосуддя у визначених категоріях справ. З іншого боку, вони є частиною єдиної системи судоустрою, в якій Верховний Суд є найвищим судом. Відповідно до Закону «Про судоустрій і статус суддів», рішення ВАКС та ВСІВ можуть переглядатись у касаційному порядку відповідним касаційним судом у складі Верховного Суду [40]. Таким чином, Верховний Суд виконує функцію забезпечення єдності правозастосування і в сфері антикорупційного та спеціалізованого судочинства.

Одним із ключових аспектів ролі Верховного Суду у забезпеченні верховенства права є реалізація принципу верховенства Конституції над усіма іншими нормативними актами. Відповідно до статті 8 Конституції України, в Україні визнається і діє принцип верховенства права, а Конституція має найвищу юридичну силу [16]. Верховний Суд зобов'язаний застосовувати норми Конституції як норми прямої дії при розгляді справ та відмовлятися від застосування законів, що суперечать Конституції, до вирішення питання про їхню конституційність Конституційним Судом. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 року № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» заклала основи для прямого застосування конституційних норм при вирішенні справ [49].

Оцінюючи роль Верховного Суду у системі органів державної влади, необхідно звернути увагу також на питання судової риторики та публічної комунікації. Авторитет та легітимність Верховного Суду в очах суспільства залежить не лише від якості судових рішень, а й від того, наскільки суд здатний пояснити суспільству значення своїх рішень і правових позицій. В умовах інформаційного суспільства Верховний Суд веде власний вебсайт, публікує прес-релізи щодо резонансних рішень, оприлюднює правові позиції через «Базу правових позицій». О. О. Овсяннікова зауважує, що «публічна комунікація суду є важливим інструментом забезпечення транспарентності правосуддя та підвищення правової культури суспільства» [22, с. 234]. Ефективна публічна комунікація сприяє тому, що правові позиції Верховного Суду стають дійсно загальновідомими і впливають на поведінку не лише юристів, а й широкого кола громадян.

Аналіз ролі Верховного Суду у забезпеченні верховенства права буде неповним без розгляду проблеми виконання рішень ЄСПЛ як індикатора стану верховенства права в Україні. Відповідно до статистики Комітету міністрів Ради Європи, Україна є однією з держав із найбільшою кількістю невиконаних рішень ЄСПЛ. Значна частина цих справ стосується порушень у системі загальних судів: надмірна тривалість судового провадження, несправедливе судочинство,

відсутність незалежного та безстороннього розгляду [47]. Верховний Суд відіграє ключову роль у виконанні рішень ЄСПЛ – як у конкретних справах через механізм перегляду рішень у зв'язку з установленням порушення ЄКПЛ, так і в системному вимірі через формування правових позицій, що мають на меті усунення структурних порушень.

Важливим теоретичним питанням є концепція «судового активізму» та її меж. Судовий активізм означає схильність суду до розширеного тлумачення норм та активного використання судових повноважень для забезпечення захисту прав та верховенства права. В умовах, коли законодавець є інертним або свідомо ухиляється від вирішення гострих правових питань, судовий активізм може бути необхідним засобом захисту конституційних прав. Разом із тим надмірний судовий активізм може порушити баланс між гілками влади та підірвати демократичну легітимність суду. В. В. Городовенко підкреслює, що «межі допустимого судового активізму визначаються насамперед вимогою забезпечення верховенства права та захисту прав людини, але не можуть виходити за межі конституційної функції суду» [27, с. 267].

Важливою складовою ролі Верховного Суду є формування суддівської доброчесності як інституційної норми. Доброчесність є не лише індивідуальною якістю судді, а й інституційною характеристикою суду: коли більшість суддів дотримуються її стандартів, суд набуває репутації незалежного та безстороннього органу. «Бангалорський Кодекс суддівської поведінки» 2002 року визначає шість ключових принципів суддівської поведінки: незалежність, безсторонність, доброчесність, належна поведінка, рівне ставлення, компетентність та старанність [50]. Саме ці принципи є стандартом, якому мають відповідати судді Верховного Суду. Порівняння цих принципів із реальною практикою добору суддів і притягнення їх до відповідальності в Україні є одним із ключових завдань подальшого дослідження.

Підсумовуючи аналіз місця Верховного Суду у системі органів державної влади та його ролі у забезпеченні верховенства права, слід підкреслити, що цей інститут є системоутворювальним елементом правової держави. Від того,

наскільки Верховний Суд відповідає критеріям незалежності, добросовісності та ефективності, залежить стан верховенства права в Україні в цілому. Реформування Верховного Суду відповідно до європейських стандартів є не лише технічним завданням – оновленням процедур та інституційних механізмів, – а й ціннісним проектом, спрямованим на реальне утвердження верховенства права як основи суспільного устрою. Для досягнення цієї мети необхідне комплексне реформування, що охоплює не лише Верховний Суд, а й усю систему суддівського врядування, підготовки та добору суддів, механізмів підзвітності та відповідальності.

Розуміння ролі Верховного Суду у системі органів державної влади неможливе без урахування міжнародно-правового виміру його діяльності. Стаття 9 Конституції України визначає, що чинні міжнародні договори є частиною національного законодавства, а за наявності суперечності між законом і міжнародним договором перевагу мають норми договору [16]. Верховний Суд зобов'язаний застосовувати ці договори при вирішенні справ. У контексті євроінтеграції Угода про асоціацію між Україною та ЄС є ключовим актом, що визначає зобов'язання України у сфері верховенства права [31]. Реалізація цих зобов'язань великою мірою залежить від того, чи Верховний Суд активно застосовує норми Угоди та відповідні рішення Суду ЄС при формуванні своїх правових позицій. М. І. Козюбра підкреслює, що «у сучасному світі забезпечення верховенства права є спільним завданням національних і міжнародних судових інституцій, і лише через їх ефективну взаємодію можливо досягнути реального захисту прав людини» [40, с. 412].

Важливою складовою правотворчої функції Верховного Суду є вирішення темпоральних колізій між нормами права – ситуацій, коли нормативні акти, прийняті у різний час, суперечать один одному. Верховний Суд у своїй практиці виробив підходи до вирішення таких колізій: застосування принципу *lex posterior* (новіший закон скасовує попередній у тій же сфері), принципу *lex specialis* (спеціальна норма має перевагу над загальною), принципу *lex superior* (вища за юридичною силою норма має перевагу над нижчою). Ці підходи є важливими

орієнтирами для нижчих судів і суттєво підвищують передбачуваність правозастосування. Л. М. Москвич зауважує, що «вирішення темпоральних та ієрархічних колізій у праві є однією з найважливіших функцій верховних судів у континентальних правових системах» [14, с. 189].

Роль Верховного Суду у системі органів державної влади визначається також через призму забезпечення принципу законності. Верховний Суд, відмовляючи у задоволенні касаційних скарг або скасовуючи незаконні рішення нижчих судів, реалізує функцію забезпечення законності у правозастосовній діяльності. І. В. Назаров зазначає, що «принцип законності у судовій системі виступає не лише процесуальною вимогою, а й гарантією рівності громадян перед законом, оскільки він забороняє будь-яке відхилення від закону на користь окремих осіб або груп» [44, с. 56]. Водночас між принципом законності і верховенством права існує певна напруженість: законність передбачає дотримання літери закону, тоді як верховенство права вимагає захисту прав людини навіть тоді, коли позитивний закон є несправедливим. Вирішення цієї напруженості є одним із найскладніших завдань, що постають перед суддями Верховного Суду.

Верховний Суд виконує також важливу функцію забезпечення доступу до правосуддя як складової верховенства права. Стаття 7 Закону «Про судоустрій і статус суддів» гарантує кожному захист його прав незалежним і безстороннім судом [40]. Реалізація цієї гарантії на рівні касаційної інстанції передбачає баланс між необхідністю захисту Верховного Суду від перевантаження та забезпеченням реального доступу до правосуддя. Особливо гострою є проблема доступу до правосуддя для вразливих груп населення: осіб із низьким доходом, осіб із обмеженими можливостями, внутрішньо переміщених осіб. М. С. Булкат зауважує, що «реальний, а не формальний доступ до правосуддя є одним із ключових показників відповідності судової системи стандартам верховенства права» [1, с. 201].

Завершуючи теоретичний аналіз місця Верховного Суду в системі органів державної влади та його ролі у забезпеченні верховенства права, слід

констатувати, що саме в цьому підрозділі закладається теоретична основа для оцінки конкретних кроків з реформування Верховного Суду в наступних розділах. Розуміння Верховного Суду як системоутворювального інституту правової держави, від незалежності, добросовісності та ефективності якого залежить стан верховенства права в цілому, дозволяє по-іншому поглянути на кожен крок судової реформи: не як на технічну зміну процедур, а як на зміну самої природи відносин між правом, державою та людиною. І саме ця перспектива – утвердження права як вищої цінності суспільного устрою, а не як інструменту влади – є тим ціннісним горизонтом, у напрямі якого має рухатись реформування Верховного Суду відповідно до європейських стандартів.

Наведена система функцій Верховного Суду дозволяє визначити критерії оцінки ефективності його реформування. Реформа Верховного Суду є успішною тоді, коли суд реально, а не лише формально: захищає права людини від свавілля держави; забезпечує однакове застосування закону незалежно від статусу сторін; контролює законність діяльності виконавчої влади; розвиває право у напрямі посилення захисту прав людини та верховенства права. Саме ці критерії, а не лише формальні показники (кількість розглянутих справ, строки розгляду тощо), мають бути в центрі оцінки реформування Верховного Суду відповідно до європейських стандартів. В. В. Городовенко резюмує, що «судова реформа є успішною лише тоді, коли вона приводить до реального підвищення довіри суспільства до правосуддя, а не лише до оновлення інституційного обрамлення» [27, с. 389].

Таким чином, аналіз місця Верховного Суду в системі органів державної влади та його ролі у забезпеченні верховенства права дозволяє зробити такі висновки. По-перше, Верховний Суд є не просто найвищою судовою інстанцією, а ключовим інституційним гарантом верховенства права, що реалізує цю функцію через систему взаємопов'язаних правозахисної, системотвірної, контрольної та правоформуючої функцій. По-друге, ефективне виконання Верховним Судом своєї ролі у системі стримувань і противаг неможливе без реальної, а не декларативної незалежності судового корпусу від виконавчої

влади та будь-яких неформальних впливів. По-третє, відповідність Верховного Суду стандартам верховенства права, визначеним у «Мірилі правовладдя» Венеціанської комісії, є ключовим критерієм успішності реформування і необхідною умовою євроінтеграції України. Ці висновки визначають теоретичні засади для аналізу міжнародних стандартів реформування вищих судових органів, якому присвячений наступний розділ дисертаційної роботи. Саме порівняльний аналіз міжнародного досвіду та вимог Ради Європи є наступним логічним кроком у системному дослідженні проблематики реформування Верховного Суду відповідно до загальноєвропейських стандартів незалежного, добросовісного та ефективного правосуддя.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

У першому розділі дисертаційної роботи здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз засад дослідження реформування Верховного Суду, що охоплює три взаємопов'язані напрями: історико-правовий аналіз становлення Верховного Суду як інституту судової влади; дослідження його правового статусу в системі судоустрою України; визначення місця Верховного Суду в системі органів державної влади та його ролі у забезпеченні верховенства права. Проведений аналіз дозволяє сформулювати такі узагальнюючі висновки.

1. Дослідження генезису Верховного Суду засвідчує, що становлення цього інституту пройшло чотири якісно відмінних етапи, що дозволяє запропонувати авторську науково обґрунтовану періодизацію. Перший етап (1917–1922 рр.) – формування перших власних вищих судових органів України: Генерального Суду Української Народної Республіки (заснованого 15 (2) грудня 1917 р.) та Найвищого Суду Західноукраїнської Народної Республіки (1918 р.). Попри нетривалість цього досвіду, він сформував ідейну спадщину незалежного судочинства та правовий прецедент, до якого свідомо апелює сучасна Україна. Другий етап (1922–1991 рр.) – функціонування Верховного Суду УРСР у радянській системі при повній фактичній залежності від партійно-державного апарату; суд слугував інструментом влади, а не захисту права, що заклало деформовані інституційні та ментальні моделі, стійкість яких виявилась у

пострадянський період. Третій етап (1991–2016 рр.) – становлення Верховного Суду України в умовах незалежної держави, що характеризувалось тривалою правовою невизначеністю (відсутність базового законодавства про судоустрій протягом п'яти конституційних років після 1996 р.), інституційною нестабільністю, зростаючою корупцією та катастрофічним падінням суспільної довіри до правосуддя. Четвертий, сучасний етап (з 2016 р. і донині) – системне реформування Верховного Суду відповідно до європейських стандартів в умовах євроінтеграційного курсу та збройної агресії Російської Федерації проти України.

2. Аналіз нормативно-правової бази та наукової літератури дозволяє зробити висновок, що правовий статус Верховного Суду в системі судоустрою України є результатом послідовної трансформації, здійсненої конституційною реформою 2016 року. До реформи між конституційним статусом Верховного Суду як «найвищого судового органу» та його фактичними повноваженнями існувала суперечність, констатована Конституційним Судом України у Рішенні від 11 березня 2010 року № 8-рп/2010. Реформа 2016 року усунула цю суперечність шляхом: перетворення чотирирівневої судової системи на трирівневу; ліквідації вищих спеціалізованих судів та передачі касаційних функцій до відповідних судів у складі Верховного Суду; утворення Великої Палати Верховного Суду як органу забезпечення єдності судової практики між різними юрисдикціями; уточнення конституційного найменування «Верховний Суд» (без слова «України»). Водночас між нормативно закріпленим та реально реалізованим статусом Верховного Суду зберігається суттєвий розрив, подолання якого є предметом подальших реформаторських зусиль.

3. Дослідження місця Верховного Суду в системі органів державної влади дозволяє виявити його системоутворювальну роль у механізмі конституційного правосуддя та системі стримувань і противаг. Верховний Суд взаємодіє з органами законодавчої влади через право конституційного подання, надання висновків щодо законопроектів та опосередкований вплив на законодавчий процес через формування правових позицій. У відносинах із виконавчою владою

Верховний Суд реалізує контрольну функцію через Касаційний адміністративний суд у своєму складі, який здійснює судовий контроль за законністю діяльності органів публічного управління. У взаємодії з Конституційним Судом України Верховний Суд є суб'єктом права конституційного подання та обов'язковою ланкою перед застосуванням конституційної скарги.

4. На підставі аналізу концепції верховенства права у доктрині М. І. Козюбри, С. П. Головатого, В. С. Бігуна, В. В. Городовенка, а також «Мірила правовладдя» Венеціанської комісії (CDL-AD(2016)007) у роботі обґрунтовано авторське розуміння системи функцій Верховного Суду у забезпеченні верховенства права, що включає чотири взаємопов'язані групи. Правозахисна функція передбачає захист прав і свобод людини від порушень з боку інших осіб та органів держави через ухвалення законних і справедливих судових рішень; системотвірна функція – забезпечення єдності та передбачуваності судової практики через формування правових позицій, що є обов'язковими орієнтирами для судів нижчих інстанцій; контрольна функція – здійснення судового контролю за законністю діяльності органів виконавчої та інших гілок влади; правоформуюча функція – участь у розвитку права через формування квазіпрецедентних правових позицій, що заповнюють прогалини та усувають суперечності у законодавстві.

5. У роботі встановлено, що ефективне виконання Верховним Судом своїх функцій у системі органів державної влади та у забезпеченні верховенства права неможливе без реальної, а не декларативної незалежності суддів від виконавчої влади та будь-яких неформальних впливів. Аналіз вітчизняного досвіду реформування 2016–2023 рр. свідчить, що головним системним викликом залишається розрив між законодавчо закріпленими гарантіями незалежності та фактичною поведінкою суддів і органів суддівського врядування, що засвідчується корупційним скандалом 2023 року (затримання Голови Верховного Суду В. Князева), низьким рівнем підзвітності суддів та системним

ігноруванням Вищою кваліфікаційною комісією суддів негативних висновків Громадської ради доброчесності.

6. Порівняльний аналіз досвіду постсоціалістичних держав – Естонії, Польщі, держав Балтії – свідчить, що успішне реформування верховних судів потребує поєднання інституційних змін (оновлення нормативно-правової бази, реформування органів суддівського врядування) зі справжнім оновленням суддівського корпусу та зміною інституційної культури. Залучення міжнародних інституцій до добору суддів (апробоване в Україні при формуванні ВАКС та ВРП 2022–2023 рр.) є дієвим механізмом подолання корпоративного захисту інтересів, однак не є самодостатнім без одночасного розвитку внутрішніх механізмів підзвітності та доброчесності.

7. Теоретико-правовий аналіз засвідчує, що реформування Верховного Суду в контексті євроінтеграційного курсу України набуло нового системного виміру після надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС у червні 2022 року. Реформування судової системи, включаючи Верховний Суд та органи суддівського врядування, є однією із семи ключових умов, визначених Єврокомісією у Висновку від 17 червня 2022 року. Угода про асоціацію між Україною та ЄС закріплює зобов'язання держави щодо забезпечення незалежності, доброчесності та ефективності судової системи відповідно до *acquis communautaire* та стандартів Ради Європи. Відтак від якості функціонування Верховного Суду залежить не лише стан правосуддя в Україні, а й успіх її євроінтеграційних прагнень.

8. Проведене дослідження дозволяє визначити критерії успішності реформування Верховного Суду відповідно до європейських стандартів: реальний, а не формальний захист прав людини від свавілля держави; забезпечення однакового застосування закону незалежно від статусу сторін; ефективний контроль законності діяльності виконавчої влади; формування передбачуваної та науково обґрунтованої судової практики; забезпечення реального, а не декларативного доступу до правосуддя; підвищення рівня суспільної довіри до правосуддя. Саме ці критерії, розроблені у теоретичній

частині дисертаційного дослідження, слугуватимуть методологічною основою для аналізу міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду реформування вищих судових органів, що є предметом наступного розділу.

РОЗДІЛ 2

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД РЕФОРМУВАННЯ ВИЩИХ СУДОВИХ ОРГАНІВ

2.1. Практика Європейського суду з прав людини щодо права на справедливий суд

Серед інституційних механізмів, що формують сучасне розуміння стандартів правосуддя в Європі, Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, або Суд) посідає унікальне місце. Заснований відповідно до Конвенції 1950 року та перетворений на постійно діючий орган Протоколом № 11, що набрав чинності у 1998 році, ЄСПЛ є найбільш ефективним міжнародним механізмом захисту прав людини у світі за кількістю держав, що визнали його юрисдикцію, та за обсягом вироблених стандартів. Від первісно обмеженої компетенції до нинішнього статусу «конституційного суду Ради Європи» — шлях, яким пройшов ЄСПЛ за сімдесят п'ять років своєї діяльності, є безпрецедентним в історії міжнародного права. Сьогодні рішення Суду щодо організації та функціонування національних судових систем є обов'язковими орієнтирами для сорока шести держав-членів Ради Європи, включаючи Україну, що ратифікувала Конвенцію у 1997 році [51]. Жоден інший міжнародний орган не нагромадив такого масштабного і деталізованого масиву рішень із питань організації та функціонування національних судових систем, і жоден інший механізм не пов'язує держав-членів Ради Європи настільки безпосередньою правовою відповідальністю за стан правосуддя на власній території. Саме аналіз цієї практики утворює нормативне підґрунтя для оцінки реформування Верховного Суду.

Вихідною правовою основою права на справедливий суд є стаття 6 ЄКПЛ, пункт 1 якої встановлює: «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом» [51]. Попри лаконічність наведеного формулювання, його зміст є надзвичайно багатим: у ньому закладені щонайменше п'ять

самостійних гарантій — доступ до суду, незалежність, безсторонність, законність складу суду, розгляд у розумні строки — кожна з яких розкрита в окремих лініях судової практики і кожна має безпосереднє значення для оцінки стану судової системи України. Показово, що саме стаття 6 ЄКПЛ є найчастіше порушуваним положенням Конвенції у справах проти України, що свідчить про структурний, а не випадковий характер проблем.

У вітчизняній доктрині цей феномен отримав різні наукові пояснення. С. В. Шевчук наголошує, що «стаття 6 є практично найзначущою нормою Конвенції, оскільки без ефективного правосуддя жодна інша конвенційна гарантія не може бути належно захищена» [43, с. 317]. В. В. Городовенко, у свою чергу, розглядає право на справедливий суд як процесуальне вираження верховенства права: «незалежність і безсторонність суду є не процесуальними дрібницями, а суттєвими умовами, без виконання яких будь-яке судове рішення залишається сумнівним за своєю легітимністю» [27, с. 178]. Слід погодитись із такою позицією: саме тому аналіз практики ЄСПЛ щодо статті 6 є не академічним екскурсом у прецедентне право, а ключем до розуміння того, чого конкретно бракує Верховному Суду і що реформа покликана змінити.

Відправним пунктом для будь-якого аналізу незалежності суду у вимірі ЄСПЛ є розмежування понять «незалежність» та «безсторонність», оскільки, незважаючи на їхній тісний зв'язок, вони мають різний нормативний зміст. Незалежність є інституційною характеристикою: вона описує умови, за яких суд функціонує, і зокрема відсутність контролю або підпорядкованості щодо виконавчої чи законодавчої влади. Безсторонність, натомість, є характеристикою судді у конкретній справі: відсутність особистої упередженості, корисливого інтересу або заздальгідь сформованого переконання. Уперше чітке розмежування між ними здійснив ЄСПЛ у рішенні «Піерзак проти Бельгії» від 1 жовтня 1982 року, де встановив, що безсторонність перевіряється за двома паралельними критеріями: суб'єктивним (чи проявляв суддя особисту упередженість у конкретній справі) та об'єктивним (чи давала сама ситуація підстави для обґрунтованих сумнівів у безсторонності) [52]. Це розмежування

зберігає силу і сьогодні, набуваючи особливого значення у контексті оцінки суддів, відібраних у ході реформи з порушенням принципу добросовісності.

Критерії оцінки незалежності суду були систематизовані ЄСПЛ у справі «Ленгборгер проти Швеції» від 22 червня 1989 року і відтоді залишаються незмінною методологічною основою: (1) спосіб призначення суддів; (2) тривалість їхніх повноважень; (3) наявність гарантій від зовнішнього тиску; (4) зовнішні ознаки незалежності [53]. Рішення «Фіндлей проти Сполученого Королівства» (1997) підтвердило застосування цих критеріїв до спеціалізованих трибуналів, констатувавши порушення статті 6 ЄКПЛ через системну залежність військового суду від виконавчої влади [54]. Примітно, що ці чотири критерії є не рівнозначними: перші три стосуються реальних інституційних умов, тоді як четвертий відображає принцип «видимої незалежності», сформульований ще в афоризмі з рішення «Бентем проти Нідерландів»: «правосуддя не лише має здійснюватись, але й має бути видно, що воно здійснюється». Ця ідея є значно більш нормативно насиченою, ніж може здатися на перший погляд: навіть реально незалежний суд, що виглядає залежним в очах розумного стороннього спостерігача, порушує вимоги Конвенції. Стосовно Верховного Суду України це означає, що системна суспільна недовіра, підкріплена корупційними скандалами, сама по собі є свідченням невідповідності стандарту «видимої незалежності».

Найбільш резонансним рішенням ЄСПЛ щодо судової системи України, яке набуло значення провідного прецеденту у цій галузі, є рішення у справі «Олександр Волков проти України» від 9 січня 2013 року (заява № 21722/11). Справа стосувалась звільнення судді Верховного Суду О. Волкова з посади за «порушення присяги» — рішення, прийнятого Вищою радою юстиції та затвердженого парламентом у 2010 році. ЄСПЛ констатував чотири окремих порушення статті 6 ЄКПЛ. По-перше, ВРЮ не відповідала вимогам незалежного і безстороннього трибуналу: переважну більшість її членів призначали безпосередньо уряд і парламент, Генеральний прокурор та Міністр юстиції входили до неї за посадою, а ті члени ВРЮ, які ініціювали провадження проти

заявника, брали участь й у голосуванні щодо його звільнення [55]. По-друге, в парламенті при голосуванні депутати навмисно й незаконно використовували картки відсутніх колег, порушуючи конституційні вимоги. По-третє, строків давності для дисциплінарної відповідальності не існувало, що суперечило принципу правової визначеності. По-четверте, Вищий адміністративний суд, що здійснював судовий перегляд, також не відповідав вимогам незалежності, позаяк його судді самі перебували під дисциплінарною юрисдикцією ВРЮ.

Знаковість рішення «Волков проти України» виходить далеко за межі конкретної справи. ЄСПЛ констатував «серйозні системні проблеми у функціонуванні судової влади України» та зобов'язав державу провести реформу системи суддівської дисципліни [55]. Це один із небагатьох випадків, коли ЄСПЛ визначив конкретний спосіб виконання рішення — негайне поновлення заявника на посаді судді. Комітет Міністрів Ради Європи, монітуючи виконання рішення, зазначив у 2020 році, що внесені Україною зміни до законодавства про Верховний Суд та органи суддівського врядування можуть мати несприятливий вплив на незалежність Верховного Суду — і закликав до подальшого вдосконалення [55]. Таким чином, справа «Волков» є невичерпним джерелом стандартів для реформування судової дисципліни та органів суддівського врядування в Україні.

Ключовим методологічним інструментом сучасної практики ЄСПЛ щодо права на суд, «встановлений законом», є трикроковий тест, сформульований у справі «Гудмундур Андрі Астрадссон проти Ісландії» (Велика Палата, 1 грудня 2020 р., заява № 26374/18) [56]. Суть справи полягала в тому, що при призначенні суддів Апеляційного суду Ісландії Міністр юстиції відступив від рекомендацій оціночного комітету, включивши до списку кандидатів осіб, яких цей комітет не рекомендував, а парламент затвердив список без будь-якої перевірки. ЄСПЛ розробив тест, що складається з трьох послідовних кроків. Перший: чи мало місце порушення норм національного права при призначенні судді? Другий: якщо так — чи було порушення достатньо серйозним, щоб зачепити основоположне правило формування судового складу? Третій: чи здійснили

національні суди ефективний перегляд ситуації та надали належне відшкодування? [56]. Цей трикроковий тест, відомий як «Астрадссон-тест», став *universal benchmark* для оцінки законності судових призначень у всіх наступних справах.

Важливо підкреслити, що Астрадссон-тест не спрямований на оцінку кожного процедурного відступу від правил призначення. Перший крок фільтрує порушення за ознакою їхньої суттєвості: не будь-яке відхилення від формальних вимог, а лише таке, що стосується фундаментального правила формування судового корпусу, набуває конституційного значення. Звідси — практичний висновок для України: кваліфікаційні оцінювання суддів Верховного Суду, навіть якщо вони провадились з процесуальними вадами, не обов'язково означають, що постановлені такими судьями рішення є «незаконними» в розумінні статті 6 ЄКПЛ. Вирішальним є питання про системний вплив порушень на незалежність призначеного корпусу — питання, що потребує конкретного й деталізованого аналізу.

Польські справи 2021–2022 рр. утворюють найбільш масштабний і системний блок практики ЄСПЛ щодо незалежності верховних судів постсоціалістичних держав. У справі «Рецковіч проти Польщі» від 22 липня 2021 року (заява № 43447/19) ЄСПЛ уперше застосував Астрадссон-тест до польського контексту і встановив, що Дисциплінарна палата Верховного Суду Польщі не є «судом, встановленим законом» [57]. Зasadничою причиною стало те, що судді цієї палати призначались за рекомендацією оновленої Національної ради суддівства (NCJ), яка після реформи 2017–2018 рр. втратила інституційну незалежність від виконавчої та законодавчої влади: усі її судові члени відтепер призначались парламентом, а не обирались самими судьями. Суд застосував послідовно всі три кроки тесту Астрадссон і дійшов висновку, що системна залежність NCJ від правлячої більшості перетворювала будь-який суд, сформований за її участю, на такий, що позбавлений законної основи в розумінні ЄКПЛ.

Рішення Великої Палати у справі «Гженда проти Польщі» від 15 березня 2022 року (заява № 43572/18) — перше рішення Великої Палати у польській «судовій серії» — розширило рамки аналізу [58]. Суд наголосив, що справа розглядається у «загальному контексті реформ польського уряду, які призвели до ослаблення незалежності суддів і дотримання стандартів верховенства права», і встановив порушення статті 6 ЄКПЛ внаслідок передчасного припинення повноважень заявника як члена Вищої ради суддівства без надання незалежного судового перегляду. Принциповим методологічним здобутком цього рішення є те, що Велика Палата розглядала не ізольований факт, а систему: сукупність законодавчих змін, їхні наслідки для інституційної незалежності та загальний вплив на стан верховенства права. Саме такий системний підхід є найбільш релевантним орієнтиром для оцінки пакету судових реформ в Україні.

Для безпосереднього розуміння стандартів захисту суддів Верховного Суду від свавільного відсторонення особливе значення має рішення Великої Палати «Денісов проти України» від 25 вересня 2018 року (заява № 76639/11) [59]. Заявник — суддя Вищого адміністративного суду — був звільнений з адміністративної посади голови суду, що потягнуло суттєве зменшення заробітної плати та негативно відбилось на його кар'єрі. ЄСПЛ застосував «наслідковий підхід» (consequence-based approach) до питання застосовності статті 6: якщо позбавлення судді адміністративної посади суттєво вплинуло на його приватне та професійне життя, стаття 6 ЄКПЛ застосовується у цивільному аспекті. Констатувавши застосовність, Суд встановив порушення статті 6 у зв'язку з відсутністю незалежного та безстороннього розгляду справи заявника: орган, що приймав рішення, не відповідав вимогам незалежного трибуналу, а судовий перегляд був обмеженим і не надав належного відшкодування. Цей прецедент є безпосередньо застосовним до оцінки будь-яких процедур звільнення суддів Верховного Суду України.

Практика ЄСПЛ безпосередньо стосується і ліквідації Верховного Суду України реформою 2016–2017 рр. У серії рішень щодо суддів колишнього ВСУ Суд встановив, що ці судді були фактично позбавлені своїх посад без офіційного

звільнення у встановленому законом порядку та без доступу до ефективного судового перегляду. ЄСПЛ кваліфікував це як порушення принципу незмінюваності суддів, що є «фундаментальним елементом незалежності судів і довіри громадськості до правосуддя» [60]. Слід підкреслити: позиція Суду не означає, що реформування судової системи неможливе або що «незручних» суддів неможливо звільнити. Вона означає лише, що будь-яка зміна статусу судді, незалежно від її мотивів і цілей, має відбуватись у відповідності до заздалегідь встановлених процесуальних гарантій — і саме на дотримання цих гарантій, а не на збереження системи status quo, спрямований відповідний стандарт Конвенції.

Принцип незмінюваності суддів у практиці ЄСПЛ виконує двоїсту функцію. З одного боку, він захищає суддів від тиску через загрозу звільнення — і в цьому сенсі є гарантією незалежності. З іншого боку, він захищає громадян, чії справи розглядаються цими суддями, від ризику того, що суддя ухвалить рішення не на підставі права, а керуючись страхом перед можливими наслідками. Рішення у справі «Брода та Бояра проти Польщі» від 29 червня 2021 року (заяви № 26691/18 та 27367/18) розширило застосування цього принципу: передчасне усунення голів судів, здійснене у формі законодавчої реорганізації, без доступу до незалежного судового перегляду, також є порушенням статті 6 ЄКПЛ [61]. Логіка, закладена в цьому рішенні, суттєва: держава не може використовувати законодавчу реорганізацію як завуальований механізм позбавлення суддів посад, обходячи в такий спосіб встановлені процесуальні гарантії.

Право на доступ до суду як перший елемент гарантій статті 6 ЄКПЛ вперше виведено ЄСПЛ у рішенні «Голдер проти Сполученого Королівства» від 21 лютого 1975 року [62]. Суд розмірковував так: якщо право на справедливий судовий розгляд не включає право на звернення до суду, то стаття 6 позбавляється будь-якого практичного сенсу, оскільки гарантує лише якість розгляду тієї справи, до суду у якій людина і без того вже отримала доступ. Це право, однак, не є абсолютним: держава може встановлювати обмеження (строки

позовної давності, судові збори, умови прийнятності апеляційних скарг), якщо вони не зачіпають саму суть права, переслідують законну мету та є пропорційними. Для Верховного Суду України практичне значення цього стандарту полягає в тому, що система фільтрації касаційних скарг повинна забезпечувати реальний, а не суто формальний доступ до найвищого судового органу — особливо у справах, що торкаються фундаментальних прав.

Вимога розгляду справи «упродовж розумного строку», закріплена в статті 6 ЄКПЛ, є однією із найгостріших проблем у відносинах між Україною та Радою Європи. Відповідно до статистики ЄСПЛ, Україна стабільно входить до першої п'ятірки держав за кількістю встановлених порушень Конвенції: у 2023 році Суд ухвалив 130 рішень проти України, з яких у 123 констатовано щонайменше одне порушення [63]. Значна частина цих порушень стосується тривалості судового провадження або невиконання судових рішень. Пілотне рішення «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15 жовтня 2009 року визнало невиконання рішень судів, у яких боржником виступає держава, системною проблемою національного правопорядку [47]. ЄСПЛ констатував структурний характер цієї проблеми і зобов'язав Україну вжити загальних заходів на рівні законодавства та судової практики.

Принцип «рівності зброї» (equality of arms), що є самостійним елементом права на справедливий суд, зобов'язує суд гарантувати кожній зі сторін рівні процесуальні можливості для відстоювання своєї позиції. Його порушення в Україні набувало різних форм: держава як відповідач нерідко користувалась неформальними каналами впливу на суд, недоступними приватним позивачам; прокуратура мала процесуальні привілеї, не виправдані принципом змагальності; суди застосовували норми матеріального права на шкоду одній зі сторін без мотивування. Справа «Сокурєнко та Стригун проти України» є прикладом такого порушення на рівні самого Верховного Суду: ЄСПЛ встановив, що Суд застосував норму, яка взагалі не підлягала застосуванню у справі, що позбавило заявників права на захист [64]. Цей прецедент підкреслює: право на справедливий суд може бути порушено не лише на рівні нижчих судів,

а й у найвищій судовій інстанції — і саме тому якість рішень Верховного Суду є питанням конвенційного, а не лише внутрішнього права.

Справа «Совтрансавто Холдинг проти України» від 25 липня 2002 року (заява № 48553/99) є, мабуть, найбільш показовим прикладом системного порушення незалежності суду в Україні, констатованого ЄСПЛ [65]. Суть справи полягала в тому, що після оскарження корпоративного рішення заявник зіткнувся з ситуацією, коли Президент України тричі направляв листи до Верховного Суду з вимогою переглянути рішення у справі, і цей суд кожного разу виконував таке прохання. ЄСПЛ кваліфікував подібне втручання як несумісне з самою суттю поняття «незалежний суд». Принциповий висновок, що випливає з цього рішення, є очевидним, хоча й досі не повністю засвоєним практикою: незалежність суду є реальною лише тоді, коли жоден орган виконавчої влади — незалежно від свого конституційного статусу та авторитету — не може на практиці впливати ані на перебіг, ані на результат судового провадження.

Вимога умотивованості судових рішень, хоча й не перерахована серед елементів статті 6 ЄКПЛ явно, впливає із загального змісту права на справедливий суд і підтверджена стійкою практикою ЄСПЛ. У справі «Хаджіанастасіу проти Греції» від 16 грудня 1992 року Суд встановив зобов'язання національних судів надавати достатнє обґрунтування своїх рішень, зміст якого варіюється залежно від характеру справи та аргументів учасників провадження. При цьому суд не може ігнорувати доводи, що є вирішальними для вирішення справи [60]. Для Верховного Суду цей стандарт набуває особливого значення з двох причин. По-перше, якість мотивувальної частини рішень найвищого суду визначає стандарти аргументації для всіх нижчих інстанцій. По-друге, саме через вмотивоване рішення Верховний Суд реалізує функцію формування єдності судової практики: лише тоді, коли правова позиція у рішенні є чіткою і обґрунтованою, вона здатна виконувати роль орієнтира.

Позитивні зобов'язання держави у сфері права на справедливий суд є концепцією, що поступово формувалась в практиці ЄСПЛ впродовж останніх

десятиліть. Класичним виразом цих зобов'язань стало рішення «Кудла проти Польщі» (Велика Палата, 26 жовтня 2000 р., заява № 30210/96), яким встановлено обов'язок держави забезпечити ефективний засіб правового захисту у разі надмірної тривалості судового провадження [66]. Ширше, позитивний обов'язок держави означає: вона зобов'язана не просто утримуватись від втручання в судочинство, а й активно формувати правові та інституційні умови, за яких право на справедливий суд може бути реалізоване на практиці. Коли судова система системно продукує несправедливі рішення внаслідок корупції, залежності від виконавчої влади або непрозорого добору суддів, держава порушує позитивне зобов'язання за статтею 6 ЄКПЛ — навіть якщо жодного конкретного втручання у конкретне провадження не відбувалось.

Публічність судового розгляду та проголошення рішень становлять ще один важливий аспект права на справедливий суд. ЄСПЛ підкреслює, що публічність «забезпечує захист осіб, котрі перебувають під судом, від таємного правосуддя, позбавленого громадського контролю», і є одним із засобів підтримання довіри суспільства до судів взагалі. Разом із тим Конвенція допускає виключення з вимоги публічності в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки. В умовах воєнного стану, запровадженого в Україні з 24 лютого 2022 року, деякі обмеження публічності були об'єктивно вимушеними. Проте й в умовах воєнного стану Верховний Суд зберіг принцип публічного проголошення рішень та їхнього обов'язкового оприлюднення в Єдиному реєстрі судових рішень, що відповідає мінімальним вимогам Конвенції.

Системний аналіз практики ЄСПЛ за останні два десятиліття дозволяє виокремити кілька ключових тенденцій, що є вирішальними для розуміння стандартів реформування Верховного Суду. По-перше, ЄСПЛ неухильно розширює сферу застосування статті 6 ЄКПЛ, поширюючи її захист на дедалі ширше коло спорів, пов'язаних із статусом суддів та органами суддівського врядування. Починаючи від справи «Волков проти України» [55] і до рішень щодо польських суддів та членів NCJ [57; 58], Суд послідовно стверджує: процедури, що стосуються суддів, мають самі відповідати вимогам

справедливого судочинства. По-друге, ЄСПЛ перейшов від індивідуального до системного підходу в оцінці порушень: якщо система суддівського врядування є структурно залежною від виконавчої влади, жоден суд, сформований за її участю, не може розглядатись як «незалежний» в конвенційному сенсі. По-третє, Суд підвищив вимоги до якості судового перегляду рішень органів суддівського врядування: формальне право на оскарження є недостатнім — необхідний повноцінний судовий контроль за суттю рішення.

Ці тенденції мають пряме практичне значення для оцінки реформування Верховного Суду України. Зокрема, реформа ВРП 2022–2023 рр. із залученням міжнародних експертів до добору нових членів є кроком у правильному напрямку, однак вона вирішує лише проблему поточного складу цього органу, але не закладає системних конституційних і законодавчих гарантій його незалежності від виконавчої влади в майбутньому. Аналіз польських справ свідчить: формальне введення незалежних елементів у систему суддівського врядування є недостатнім, якщо законодавство зберігає можливість для виконавчої влади в будь-який момент змінити правила призначення та усунути незалежних членів. Стабільні конституційні та законодавчі гарантії незалежності ВРП є умовою відповідності стандартам ЄСПЛ.

Не менш важливою є практика ЄСПЛ щодо права суддів на ефективний судовий захист при оскарженні рішень про їх звільнення або переведення. У рішенні «Денісов проти України» [59] та в польських справах Суд встановив, що суд, що здійснює перегляд рішень органів суддівського врядування, сам має відповідати вимогам незалежності та повноти перегляду. Якщо суд обмежується лише формальною перевіркою дотримання процедури, але не перевіряє суть рішення про звільнення або переведення, такий перегляд є недостатнім для виконання позитивних зобов'язань держави за статтею 6 ЄКПЛ. В Україні відповідна функція належить Верховному Суду, Велика Палата якого розглядає справи щодо оскарження рішень ВРП та ВККС. Відповідно, від якості правових позицій Верховного Суду у цих справах залежить, чи відповідатиме Україна відповідним конвенційним стандартам.

Важливо також зупинитись на питанні про те, як практика ЄСПЛ взаємодіє з рекомендаціями та висновками Венеціанської комісії у сфері суддівської незалежності. Ці два інститути Ради Європи виконують взаємодоповнювальні функції: ЄСПЛ встановлює мінімально необхідні конвенційні стандарти, дотримання яких є юридично обов'язковим, тоді як Венеціанська комісія формулює більш розгорнуті рекомендації щодо кращих практик організації судової влади, що є орієнтирами для реформування, але не мають обов'язкової юридичної сили. Між ними, однак, існує суттєвий зв'язок: ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово посилається на висновки Венеціанської комісії як на авторитетне джерело тлумачення стандартів незалежності суду — що надає цим рекомендаціям значної нормативної ваги. Детальний аналіз рекомендацій Венеціанської комісії щодо реформування судової системи України становить предмет наступного підрозділу.

Узагальнення практики ЄСПЛ щодо права на справедливий суд дає підстави для таких висновків, що мають принципове значення для реформування Верховного Суду. По-перше, незалежність суду є комплексним стандартом, що оцінюється за чотирма взаємодоповнювальними критеріями (спосіб призначення, строк повноважень, гарантії проти тиску, зовнішні ознаки), і жоден із цих критеріїв не є достатнім сам по собі. По-друге, будь-яке відсторонення судді від посади — незалежно від його цілей і мотивів — має відбуватись виключно в межах заздалегідь встановлених процесуальних гарантій, з доступом до незалежного судового перегляду (рішення «Волков», «Денісов», «Брода та Бояра»). По-третє, орган суддівського врядування, що втратив незалежність від виконавчої влади, перетворює призначені за його участю суди на такі, що не відповідають вимозі «встановленого законом» суду (рішення «Рецковіч», «Гженда»). По-четверте, держава несе позитивний обов'язок реформувати судову систему таким чином, щоб усунути структурні причини порушень статті 6 ЄКПЛ. По-п'яте, довіра суспільства до правосуддя є не лише соціально-психологічним феноменом, а й нормативною вимогою: «видима незалежність» є елементом конвенційного стандарту. Ці стандарти формують систему вимог,

відповідно до якої має оцінюватись реформування Верховного Суду України, і утворюють методологічний місток до аналізу рекомендацій Венеціанської комісії та ССЄ, якому присвячений наступний підрозділ.

Перш ніж перейти до детального аналізу окремих стандартів, доречно окреслити загальну методологію, яку ЄСПЛ використовує при оцінці незалежності судів. На відміну від підходу, що перевіряє відповідність формальним критеріям, Суд послідовно дотримується функціонального підходу: вирішальним є не те, що написано в законі, а те, як система реально функціонує. Цей підхід — розгляд фактів, а не декларацій — пояснює, чому держави, що формально задекларували незалежність судів у конституції, тим не менш отримували рішення проти них. Для України, де гарантії незалежності формально закріплені в статтях 124–130 Конституції [16], цей принцип є особливо важливим нагадуванням: конституційний текст сам по собі не забезпечує виконання конвенційних вимог. Функціональна незалежність залежить від механізмів добору суддів, системи суддівської відповідальності, матеріального забезпечення та — не в останню чергу — від культури поведінки самих суддів.

Один із найтонших аспектів практики ЄСПЛ стосується так званої «структурної упередженості» суду. Суб'єктивна упередженість — особиста зацікавленість конкретного судді у конкретній справі — є відносно легко ідентифікованою і широко визнаною підставою для відводу. Значно складнішою є ситуація, коли суд не має особистої зацікавленості у справі, але сам факт його структурного зв'язку з певним органом або соціальною групою породжує обґрунтований сумнів у безсторонності. Саме такий тип упередженості є нормативно найважливішим: адже саме він системно деформує правосуддя, не залишаючи видимих слідів у конкретних рішеннях. У рішенні «Пієрзак» [52] ЄСПЛ встановив об'єктивний тест для цього виду упередженості: чи дає ситуація, незалежно від особистої поведінки судді, достатні підстави для обґрунтованих сумнівів у його безсторонності. Застосовуючи цей тест до Верховного Суду України, слід констатувати, що замкнутість суддівського

корпусу, корпоративна солідарність і низький рівень підзвітності є чинниками, що об'єктивно живлять обґрунтовані сумніви.

Практика ЄСПЛ виробила також важливі стандарти щодо інституційного дизайну органів суддівської дисципліни. Починаючи від справи «Волков проти України» [55] та продовжуючи низкою польських справ, Суд послідовно стверджує, що орган, уповноважений вирішувати питання про звільнення суддів, сам має бути незалежним і безстороннім — тобто відповідати тим самим вимогам, що висуваються до суду за статтею 6 ЄКПЛ. Якщо цей орган складається переважно з призначенців виконавчої чи законодавчої влади, якщо його члени поєднують ці функції зі службою в органах, залежних від уряду, або якщо ті, хто порушив дисциплінарне провадження, беруть участь у голосуванні щодо його результату, — всі ці обставини свідчать про структурну залежність, несумісну з конвенційними вимогами. Цей висновок є безпосередньо релевантним для оцінки поточного стану Вищої ради правосуддя України та перспектив її подальшого реформування.

Аналіз рішень ЄСПЛ у польських справах дозволяє встановити своєрідну «точку неповернення» у деградації незалежності судів: момент, з якого системне послаблення суддівського врядування перетворює суди на такі, що вже не відповідають вимозі «встановленого законом». Починаючи з рішення «Рецковіч» [57] і розвинуто у «Гженда» [58], ЄСПЛ чітко визначив цю точку: це момент, коли орган суддівського врядування втрачає здатність призначати суддів на підставі правових критеріїв, а не під впливом виконавчої чи законодавчої влади. Для оцінки ситуації в Україні принципово важливим є питання: чи забезпечує нинішній склад і порядок функціонування ВРП, сформований у 2022–2023 рр. за участі міжнародних експертів, таку незалежність? І якою мірою майбутнє законодавство може змінити ці умови без ризику перетнути визначену ЄСПЛ «точку неповернення»?

Звертаючись до питання про вплив практики ЄСПЛ на реформування процедури добору суддів Верховного Суду, слід зазначити, що Суд не нав'язує державам єдиної моделі. Проте він наполягає на дотриманні кількох мінімальних

вимог, що мають конвенційний, а не лише рекомендаційний характер. Ці вимоги такі: процедура добору суддів має бути прозорою і публічно доступною; критерії відбору мають бути конкретними, передбачуваними і не допускати довільного тлумачення; особи, що беруть участь у доборі, мають бути незалежними від виконавчої та законодавчої влади; кандидати мають мати доступ до ефективного оскарження рішень про відмову. Інститут Громадської ради доброчесності (ГРД), впроваджений в Україні при доборі суддів Верховного Суду, відповідає першим двом вимогам, але залишається уразливим щодо третьої: відсутність обов'язкової юридичної сили висновків ГРД перетворює її на консультативний, а не контрольний орган, що є недостатнім для забезпечення конвенційного стандарту.

Серед рішень ЄСПЛ, що безпосередньо стосуються дисциплінарної відповідальності суддів, особливої уваги заслуговує рішення у справі «Олександр Волков проти України» в аспекті відсутності строків давності. ЄСПЛ встановив, що невизначеність підстав для дисциплінарної відповідальності (зокрема, абстрактне поняття «порушення присяги») та відсутність строків давності для порушення дисциплінарного провадження ставлять суддю у становище постійної невизначеності щодо законності його минулих дій [55]. Це порушує принцип правової визначеності, що є складовою права на справедливий суд. Чинне законодавство України про судоустрій значно покращило ситуацію: Закон № 1402-VIII встановив конкретні підстави для дисциплінарної відповідальності та строки їхнього застосування [26]. Проте практика застосування цих норм ВРП залишається предметом критичного аналізу з боку Венеціанської комісії та громадського суспільства.

Ще один аспект практики ЄСПЛ, що є важливим для розуміння стандартів реформування, стосується права судді на повноцінний судовий захист у спорах із державою щодо умов його служби. Зокрема, у справі «Денісов проти України» [59] Велика Палата ЄСПЛ вирішила питання, що тривалий час залишалось дискусійним: чи є судді виключеними зі сфери дії статті 6 ЄКПЛ у спорах щодо їхнього призначення, переведення, оцінювання або звільнення? Дослідивши

наслідки оскарженого рішення для заявника, ЄСПЛ відповів негативно: стаття 6 ЄКПЛ у цивільному аспекті застосовується до таких спорів, якщо їхній результат суттєво вплинув на приватне та професійне життя судді. Цей висновок є не просто захистом прав окремих суддів, а системним стандартом: держава не може вільно розпоряджатись суддями як державними службовцями в загальному розумінні — і цей обмежувальний принцип є важливою гарантією незалежності судів для громадян.

Із розвитком практики ЄСПЛ дедалі більш значущою стає вимога забезпечення суддям та кандидатам у судді ефективного судового захисту від незаконних рішень органів суддівського врядування. Ця вимога є логічним наслідком загального принципу: якщо держава зобов'язана забезпечити незалежний судовий розгляд будь-якого спору про цивільні права та обов'язки, то спори про статус суддів є не виключенням, а одним із найважливіших застосувань цього принципу. Водночас ЄСПЛ чітко наголошує: суд, що здійснює такий перегляд, сам має бути незалежним і безстороннім. Тому, якщо в Україні справи щодо оскарження рішень ВРП та ВККС розглядаються Верховним Судом, принципово важливим є питання про реальну незалежність суддів Верховного Суду від органів, рішення яких вони перевіряють. Наявність потенційного конфлікту інтересів у цій сфері є питанням, що потребує системної законодавчої відповіді.

Практика ЄСПЛ також дає орієнтири щодо допустимих форм участі органів законодавчої влади у формуванні суддівського корпусу. В Україні до реформи 2016 року Верховна Рада мала безпосередню роль у призначенні суддів Верховного Суду. Після конституційної реформи ця роль суттєво змінилась: Верховна Рада більше не призначає суддів безпосередньо, а ВРП, яка відіграє вирішальну роль у цьому процесі, формується на основі виборності і представництва різних правничих спільнот [25]. Ці зміни відповідають загальній логіці практики ЄСПЛ, що застерігає від надмірної участі законодавчої влади у формуванні суддівського корпусу. Водночас конституційне збереження права Президента України підписувати укази про призначення суддів залишає певний

вплив виконавчої влади на цей процес, що потребує системних процедурних гарантій від його зловживання.

Принцип «видимості незалежності» — четвертий критерій Ленгборгера — набув особливого значення у сучасному суспільстві, де медіа та соціальні мережі вможливають безпрецедентний публічний моніторинг поведінки суддів. ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що навіть якщо суд є реально незалежним, але через обставини його формування або поведінку суддів не виглядає таким в очах розумного стороннього спостерігача, він порушує стандарт статті 6 ЄКПЛ. Застосовуючи цей принцип до ситуації в Україні, слід констатувати, що системні корупційні скандали — особливо затримання Голови Верховного Суду в 2023 році — суттєво підірвали суспільну довіру до Верховного Суду та відповідно порушили стандарт «видимої незалежності». Відновлення цього стандарту потребує не лише процедурних змін, а й реального ухвалення та виконання суворих вимог щодо доброчесності суддів та їхнього майнового стану.

Важливим виміром практики ЄСПЛ є його підхід до оцінки реформ, що проводяться державою з метою усунення системних порушень. Коли держава, отримавши рішення про системні проблеми, запроваджує реформи, ЄСПЛ оцінює їх не лише формально, а й функціонально: чи справді реформа усуває виявлені порушення? Характерним прикладом є виконання рішення «Волков проти України»: Комітет Міністрів Ради Європи у 2020 році визнав, що окремі законодавчі зміни в Україні могли мати несприятливий вплив на незалежність Верховного Суду, і закликав до подальшого вдосконалення [55]. Цей приклад демонструє, що реформа, яка проводиться формально, але не усуває структурних причин проблем, не лише є недостатньою, а й може погіршити ситуацію. Саме тому при оцінці реформування Верховного Суду України необхідно зосереджуватись не на формальному переліку законодавчих змін, а на їхньому реальному впливі на незалежність, доброчесність та ефективність правосуддя.

Підсумовуючи розгляд практики ЄСПЛ щодо права на справедливий суд з позиції її значення для реформування Верховного Суду України, слід звернути

увагу на кілька принципово важливих спостережень. Перше: практика ЄСПЛ є не статичним зводом правил, а динамічним процесом тлумачення, що реагує на нові виклики та форми порушень. Рішення у польських справах 2021–2022 рр. є прикладом того, як Суд адаптує свої стандарти до нових форм підриву незалежності судів через законодавчі реформи, здійснювані під гаслом боротьби з корупцією або підвищення якості правосуддя. Це попередження є надзвичайно актуальним для України: законодавчі зміни, що позиціонуються як антикорупційні реформи, але насправді посилюють залежність суддів від виконавчої влади, мають такий самий конвенційний статус, як і відверте втручання у судочинство.

Друге спостереження стосується взаємозв'язку між реформуванням Верховного Суду та більш широким євроінтеграційним процесом України. Після отримання Україною статусу кандидата на членство в ЄС у 2022 році реформування судової системи набуло подвійного нормативного значення: воно є вимогою як Конвенції та практики ЄСПЛ, так і умовами вступних критеріїв ЄС [30]. Водночас ці дві системи вимог є не паралельними, а взаємодоповнювальними: право ЄС у сфері незалежності судів значною мірою спирається на стандарти ЄСПЛ, а Суд ЄС у своїх рішеннях щодо польської судової реформи сформулював стандарти, що суттєво перегукуються з позицією ЄСПЛ. Таким чином, виконання стандартів ЄСПЛ є одночасно кроком до виконання умов вступу до ЄС — і навпаки.

Третє спостереження стосується значення практики ЄСПЛ для формування правових позицій самого Верховного Суду України. Відповідно до Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [41], суди зобов'язані застосовувати практику ЄСПЛ як джерело права. Верховний Суд через свої правові позиції задає стандарти застосування практики ЄСПЛ для всієї судової системи. Це означає, що якість та глибина засвоєння рішень ЄСПЛ суддями Верховного Суду безпосередньо впливає на стан виконання конвенційних зобов'язань України в цілому. Підвищення рівня

знань суддів Верховного Суду щодо практики ЄСПЛ є не лише бажаним, а й конвенційно зумовленим завданням.

Нарешті, четверте спостереження стосується ролі громадянського суспільства у моніторингу відповідності судової системи стандартам ЄСПЛ. ЄСПЛ у своїй практиці неодноразово спирався на матеріали правозахисних організацій, Венеціанської комісії та інших незалежних органів при оцінці стану верховенства права в державі-відповідачі. Для України це означає, що висновки таких організацій, як Фондація DEJURE [20], Центр Демократії та Верховенства Права (CEDEM) та інших, є не лише засобом суспільної критики, а й потенційним доказовим матеріалом у майбутніх справах проти України в Страсбурзі. Залучення громадянського суспільства до моніторингу реформи Верховного Суду є таким чином не лише демократичною вимогою, а й конвенційно вмотивованою стратегією мінімізації ризику нових рішень ЄСПЛ проти України.

Окремо слід розглянути питання про вплив практики ЄСПЛ на механізми кваліфікаційного оцінювання суддів. Кваліфікаційне оцінювання, запроваджене в Україні Законом № 1402-VIII як засіб забезпечення доброчесності суддівського корпусу, є сферою, де конвенційні стандарти і реформаторські прагнення можуть вступати у певне протиріччя [26]. З одного боку, ЄСПЛ підтримує право держави встановлювати кваліфікаційні вимоги та оцінювати відповідність суддів цим вимогам — за умови, що процедура оцінювання є прозорою, справедливою та передбачає доступ до незалежного судового перегляду. З іншого боку, Суд наполягає на тому, що кваліфікаційне оцінювання не може перетворюватись на інструмент звільнення суддів з міркувань, що не мають відношення до їхньої реальної компетентності або доброчесності. Межа між законним оцінюванням і прихованим тиском на суддів є делікатною, і практика ЄСПЛ надає конкретні орієнтири для визначення цієї межі.

Принцип *res judicata* — незмінності остаточних судових рішень — є ще одним важливим елементом права на справедливий суд у практиці ЄСПЛ. У справі «Брумареску проти Румунії» від 28 жовтня 1999 року Велика Палата

встановила, що принцип правової визначеності, що є складовою статті 6 ЄКПЛ, вимагає поваги до остаточних судових рішень. Перегляд таких рішень допускається лише у виняткових випадках — таких як відновлення провадження у зв'язку з рішенням ЄСПЛ, — але не може використовуватись як механізм задоволення сторони, незадоволеної результатом справи. Для Верховного Суду України цей принцип є актуальним у контексті механізму виключного провадження, запровадженого процесуальним законодавством: важливо, щоб цей механізм використовувався виключно для виправлення реальних судових помилок, а не як засіб ревізії небажаних для впливових сторін рішень.

Стандарт публічності та прозорості добору суддів, що виводиться із загального принципу «видимої незалежності», набув важливого практичного застосування у контексті реформування Верховного Суду України. Процедура добору суддів у 2017 році була першою в Україні, що проводилась за широкої участі громадськості: засідання ВККС транслювались у відкритому доступі, висновки ГРД оприлюднювались у відкритих базах даних, а кандидати зобов'язані були проходити публічну співбесіду. Ці заходи відповідали вимозі зовнішніх ознак незалежності у її позитивному вимірі: вони забезпечували суспільству можливість спостерігати та оцінювати процес добору. Водночас практика порушення цих стандартів у наступних конкурсах свідчить про те, що однократне впровадження прозорих процедур є недостатнім — необхідне їхнє законодавче закріплення та системне застосування.

Важливо розглянути й питання про те, як стандарти ЄСПЛ співвідносяться з дискреційними повноваженнями держави у сфері організації судової системи. Доктрина меж розсуду (*margin of appreciation*), розвинена ЄСПЛ щодо ряду статей Конвенції, визнає, що держави мають певний простір для самостійного вирішення питань організації судової влади з урахуванням власних правових традицій та конкретних умов. Проте стосовно статті 6 ЄКПЛ у частині незалежності суду ця доктрина застосовується дуже обмежено: Суд послідовно відмовляється надавати державам широкий простір для відхилення від мінімальних конвенційних стандартів з посиланням на національні особливості.

Такий підхід є обґрунтованим: якби кожна держава могла обирати власне розуміння «незалежності», сама концепція конвенційного захисту права на справедливий суд втратила б сенс.

Ще один важливий аспект практики ЄСПЛ стосується доступності правосуддя для вразливих груп населення. Дорогі судові послуги, мовні бар'єри, географічна віддаленість від судів та відсутність кваліфікованої правової допомоги є чинниками, що реально обмежують доступ до правосуддя, хоча законодавство формально його гарантує. У справах проти України ЄСПЛ неодноразово констатував порушення права на доступ до суду, зокрема у зв'язку із надмірними судовими витратами або відсутністю правової допомоги у цивільних справах. Верховний Суд через свою правозастосовну практику щодо судових зборів та правової допомоги відіграє суттєву роль у забезпеченні реального, а не декларативного доступу до правосуддя для найбільш вразливих категорій громадян — і саме ця практика буде оцінюватись ЄСПЛ при розгляді майбутніх справ проти України.

Питання виконання рішень ЄСПЛ проти України та його вплив на реформування Верховного Суду заслуговує спеціальної уваги. Відповідно до статистики Комітету Міністрів Ради Європи, станом на 2024 рік проти України перебувало у виконанні понад дві тисячі рішень ЄСПЛ — один із найбільших показників серед держав-членів. Значна частина цих рішень стосується саме системних проблем у функціонуванні судів загальної юрисдикції, включаючи Верховний Суд. Механізм виконання рішень ЄСПЛ в Україні регулюється Законом «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [41], проте реальна ефективність цього механізму залишає бажати кращого. Верховний Суд відіграє подвійну роль у цьому процесі: з одного боку, він є органом, що має застосовувати стандарти ЄСПЛ при вирішенні справ; з іншого — він сам є інституцією, реформування якої потрібне для виконання ряду системних рішень Суду.

Аналіз практики ЄСПЛ щодо права на справедливий суд у контексті реформування Верховного Суду України дозволяє зробити ще один важливий

методологічний висновок: конвенційні стандарти є не верхньою планкою досягнень, а мінімальним порогом прийнятності. Держави, що лише формально виконують рішення ЄСПЛ і забезпечують мінімально необхідний рівень незалежності судів, ще не досягли стандартів, необхідних для успішної євроінтеграції. Рекомендації Венеціанської комісії, висновки ГРЕКО, стандарти Консультативної ради європейських суддів (CCJE) та кращі практики держав-членів ЄС є орієнтирами більш амбітного рівня, до якого Україна має прагнути. Реформування Верховного Суду відповідно до цих вищих стандартів є предметом аналізу в наступних підрозділах дисертаційної роботи.

Для повноти аналізу стандартів ЄСПЛ слід також розглянути питання про застосування статті 6 ЄКПЛ до процедур добору суддів. Традиційно вважалось, що конкурс на посаду судді не є «спором щодо цивільних прав» у розумінні пункту 1 статті 6, а тому не підпадає під її дію. Загалом, незважаючи на складнощі у визначенні меж застосування статті 6 ЄКПЛ до спорів щодо статусу суддів, ЄСПЛ послідовно розширює сферу її дії, виходячи з принципу ефективності конвенційного захисту. Проте у своїй еволюційній практиці ЄСПЛ поступово розширив застосування цієї норми: у справі «Денісов проти України» та низці польських справ Суд встановив, що коли рішення про статус судді суттєво впливає на його приватне і професійне життя, стаття 6 ЄКПЛ застосовується [59]. Ширший висновок, що впливає із цієї лінії практики, такий: процедури, що визначають статус суддів — добір, оцінювання, дисциплінарна відповідальність, звільнення — мають самі відповідати стандартам справедливого провадження. Це є не лише захистом індивідуальних прав суддів, а й системною гарантією незалежності для всіх, хто звернеться до них за правосуддям. Відповідно, органи, що здійснюють ці процедури в Україні — ВККС та ВРП, — зобов'язані забезпечувати стандарти прозорості, незалежності та обґрунтованості рішень, що відповідають вимогам статті 6 ЄКПЛ.

Завершуючи аналіз практики ЄСПЛ щодо права на справедливий суд, доречно звернутись до питання про те, яким чином ця практика безпосередньо використовується Верховним Судом України у своїй діяльності. Відповідно до

Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [41], суди зобов'язані застосовувати практику ЄСПЛ як джерело права. Верховний Суд виконує цей обов'язок через правові позиції, що формуються за результатами касаційного перегляду справ, та через узагальнення судової практики щодо застосування Конвенції. Разом із тим, рівень засвоєння стандартів ЄСПЛ у практиці Верховного Суду є неоднорідним: якщо у деяких сферах — наприклад, щодо права на доступ до суду або розумних строків — позиції ВС є достатньо виваженими та відповідними, то в інших сферах — зокрема щодо стандартів незалежності й добросовісності самого судового корпусу — розрив між конвенційним стандартом і реальністю залишається суттєвим. Подолання цього розриву є завданням, що виходить за межі правових позицій і потребує глибокого інституційного оновлення — предметом якого є реформа, що аналізується у наступних розділах цієї дисертаційної роботи. Слід також підкреслити, що практика ЄСПЛ є живим правом, яке постійно розвивається у відповідь на нові виклики, що постають перед судовими системами держав-членів Ради Європи. Рішення, ухвалені після 2020 року щодо Польщі, Угорщини та Румунії, заклали новий, більш вимогливий етап в розробці стандартів суддівської незалежності, що враховує специфіку демократичного *backsliding* — цілеспрямованого підриву незалежності судів законодавчими засобами під прикриттям реформаторської риторики. Ця нова лінія практики є надзвичайно важливим орієнтиром для оцінки будь-яких майбутніх кроків у реформуванні судової системи України: вони мають не лише формально відповідати вимогам Конвенції, а й бути спрямованими на реальне, а не декларативне зміцнення незалежності та добросовісності Верховного Суду. Лише за такої умови Україна зможе виконати свої конвенційні зобов'язання і водночас рухатись уперед у напрямі євроінтеграції — стратегічної мети, задля досягнення якої незалежне, ефективне та добросовісне правосуддя є не просто опцією із набору реформ, а абсолютно необхідною умовою — без якої жодна інша складова євроінтеграційного курсу не може бути реалізована у повному обсязі.

2.2. Рекомендації та висновки Венеціанської комісії і Консультативної ради європейських суддів щодо незалежності судової влади

Якщо Європейський суд з прав людини формує обов'язкові мінімальні стандарти незалежного правосуддя через правозастосування, то Венеціанська комісія та Консультативна рада європейських суддів (далі – ССЈЕ) виконують принципово іншу роль: вони формулюють амбітні орієнтири найкращих практик, що визначають не підлогу, а стелю прагнень для держав, котрі серйозно налаштовані на реалізацію стандартів правової держави. Ці два інститути Ради Європи є взаємодоповнювальними: ЄСПЛ каже «так не можна», Венеціанська комісія і ССЈЕ кажуть «ось як має бути». Між ними немає конкуренції чи суперечності — навпаки, їхні документи перехресно посиляються один на одного, створюючи єдину щільну правову тканину, де кожна ланка підсилює цілісність усієї системи стандартів. Це взаємне підсилення є джерелом особливої нормативної сили: жодна держава, що претендує на членство в ЄС, не може вибірково ігнорувати окремі елементи цієї системи, не ставлячи під загрозу весь свій євроінтеграційний курс. Саме їхня доктрина є найбільш прямим нормативним виразом того, якою має стати судова система держави – кандидата на членство в Європейському Союзі. Відповідно, без засвоєння і реального впровадження стандартів, сформульованих цими інституціями, жодна судова реформа в Україні не може вважатись завершеною у повному сенсі цього слова: формальні зміни стануть лише фасадом без змістовного наповнення.

Венеціанська комісія — офіційна назва якої є Європейська комісія за демократію через право — заснована у 1990 році як дорадчий орган Ради Європи зі спеціалізацією у сфері конституційного права. Нині до її складу входять незалежні правознавці переважно найвищої кваліфікації — колишні судді конституційних та верховних судів, університетські професори, колишні міністри юстиції — від усіх сорока шести держав-членів Ради Європи, а також представники ряду асоційованих держав поза межами Європи. Унікальна легітимність Комісії полягає в поєднанні двох вимірів: академічної незалежності її членів та їхньої глибокої практичної обізнаності з функціонуванням правових

систем різних держав як у теоретичному, так і в безпосередньо прикладному вимірі. Саме ця поєднана якість надає висновкам Комісії незрівнянну авторитетність у питаннях конституційної реформи.

Правовий статус висновків і рекомендацій Венеціанської комісії є важливим методологічним питанням, що потребує уточнення перш за все тому, що від нього залежить розуміння того, яке місце ці документи посідають у ієрархії джерел права, якими має керуватись Верховний Суд України у своїй діяльності. Формально вони не мають обов'язкової юридичної сили, будучи актами «м'якого права» (soft law). Проте на практиці ця межа між обов'язковим і рекомендаційним постійно розмивається. По-перше, ЄСПЛ у своїх рішеннях — зокрема у справах «Рецковіч» та «Гженда» проти Польщі — прямо посилається на висновки Комісії, надаючи їм вагу авторитетного тлумачення стандартів Конвенції [57; 58]. По-друге, для держав — кандидатів на членство в ЄС виконання рекомендацій Комісії є фактично обов'язковою умовою прогресу в переговорному процесі. По-третє, Угода про асоціацію між Україною та ЄС прямо відсилає до стандартів Ради Європи у сфері верховенства права [31], а Венеціанська комісія є провідним органом, що визначає зміст цих стандартів. Отже, «м'яке право» Комісії перетворюється для України на «тверде зобов'язання» в рамках євроінтеграційного курсу.

Взаємодія Венеціанської комісії з Україною у сфері судової реформи є однією з найінтенсивніших серед усіх держав-членів Ради Європи. За даними порівняльного аналізу, з 2015 по 2025 рік Комісія ухвалила понад тридцять чотири висновки, що стосуються правової системи України, переважна більшість яких присвячена саме реформуванню судової системи та органів суддівського врядування. Причому визначальною особливістю цієї взаємодії є те, що переважна більшість звернень за висновками ініційована самими українськими органами влади — насамперед Верховною Радою. Це свідчить про якісно інший характер відносин порівняно з ситуацією, коли держава пасивно реагує на зовнішній тиск: Україна цілеспрямовано використовує Комісію як інструмент легітимізації та якісного вдосконалення реформаторських зусиль. Проте, як

ззначає В. С. Бігун, «залучення зовнішнього арбітру є лише початком реформи, а не її завершенням: кінцевий результат визначається готовністю і здатністю національних інституцій реально виконувати отримані рекомендації» [2, с. 187].

Першим комплексним висновком Венеціанської комісії щодо реформування судової системи України, що безпосередньо стосувався майбутнього Верховного Суду, став Попередній висновок щодо проекту закону про судову систему і статус суддів CDL-AD(2015)008 від квітня 2015 року [67]. У цьому документі Комісія окреслила базові параметри прийнятної моделі судоустрою: спрощення структури судової системи, посилення ролі Верховного Суду як органу, що забезпечує єдність практики, запровадження конкурсного відбору суддів на основі об'єктивних критеріїв, реформування Вищої ради юстиції з метою зменшення впливу виконавчої та законодавчої влади на формування суддівського корпусу. Принципово важливим є те, що вже у цьому ранньому висновку Комісія наголошувала: формальне закріплення незалежності у конституції є лише відправною точкою, а не кінцевою метою реформи. Реальна незалежність виникає лише тоді, коли механізми добору, оцінювання та притягнення суддів до відповідальності функціонують прозоро і без партійного або бізнесового впливу.

Конституційна реформа 2016 року, що запровадила принципові зміни до статусу судової влади, була здійснена з урахуванням висновків Венеціанської комісії, отриманих у процесі розробки відповідного законопроекту. Водночас Комісія у своїх подальших висновках звертала увагу на окремі аспекти реформи, що викликали занепокоєння. Зокрема, у висновку CDL-AD(2019)027 «Щодо правового регулювання Верховного Суду та органів суддівського самоврядування» Венеціанська комісія критично оцінила спробу законодавчого скорочення максимальної кількості суддів Верховного Суду з двохсот до ста осіб, що неминуче мало спричинити повторне оцінювання і можливе звільнення частини суддів [68]. Комісія вказала, що такий крок є «прихованою ліквідацією» суду і суперечить принципу незмінюваності суддів — і ця позиція зрештою

підтвердила, що відповідне законодавче положення порушує Конституцію, що було визнано Конституційним Судом України у рішенні № 4-р/2020 [69].

Висновок CDL-AD(2020)022, ухвалений у вересні 2020 року щодо законопроекту № 3711 про відновлення діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів [70], є одним із найбільш детальних і системних документів Венеціанської комісії стосовно органів суддівського врядування в Україні. Комісія сформулювала в ньому принципи, яким має відповідати ВККС: конкурсний характер добору з чіткими, заздалегідь визначеними критеріями; незалежність від поточних органів суддівського врядування, насамперед від ВРП; відкрите голосування за кандидатів; запровадження механізму участі міжнародних фахівців в оцінюванні кандидатів за прикладом успішного досвіду формування Вищого антикорупційного суду. Останній аспект набув особливого значення: Венеціанська комісія підтримала ідею залучення незалежних міжнародних експертів до добору суддів як вимушений, але виправданий захід в умовах збереження системної недовіри до наявних механізмів суддівського врядування.

Особливо значущим у контексті реформування Верховного Суду є висновок CDL-AD(2023)027, ухвалений у жовтні 2023 року як спільний подальший огляд Венеціанської комісії та Директорату ДПА Ради Європи [71]. Документ констатував суперечливі тенденції у реформуванні органів суддівського врядування: з одного боку, відзначався прогрес у формуванні нового складу ВРП та ВККС із залученням міжнародних експертів; з іншого — висловлювалась занепокоєність збереженням окремих практик, що підривають незалежність цих органів. Принциповою новацією цього висновку є акцент на необхідності «цілісного підходу до судової реформи»: Комісія констатувала, що Україна здійснює реформу несистемно — вирішуючи окремі гострі питання *ad hoc*, але не маючи загальної стратегічної концепції, яка б забезпечувала системну відповідність реформ принципам незалежності, доброчесності та ефективності судової влади.

Консультативна рада європейських суддів (CCJE) — дорадчий орган Ради Європи у складі суддів від держав-членів — формулює стандарти і рекомендації

у сфері незалежності, добросовісності та компетентності суддівського корпусу. На відміну від Венеціанської комісії, яка складається переважно з правознавців-теоретиків і практиків, ССЄ є голосом самого суддівського корпусу Європи. Це надає їй висновкам особливого авторитету і практичної ваги: рекомендації ССЄ відображають досвід людей, що безпосередньо здійснюють правосуддя і на власній практиці знають, які умови справді забезпечують незалежність, а які лише імітують її. М. С. Булкат зазначає, що «рекомендації ССЄ є нормативним виразом суддівського розуміння власної ролі в правовій державі і тому мають особливий вплив на формування стандартів суддівської культури» [1, с. 267].

Наріжним каменем системи рекомендацій ССЄ є Висновок № 1 (2001) «Про стандарти незалежності судової влади та незмінюваності суддів» [72]. Цей документ, прийнятий на початку нового тисячоліття, сформулював основоположні принципи, що залишаються актуальними й донині. Серед них — принцип, відповідно до якого незалежність судді є не привілеєм носія влади, а гарантією для громадянина, що звертається до суду. «Суддя має бути вільним від будь-яких зовнішніх зв'язків, упереджень чи впливів, а в очах розумного стороннього спостерігача — виглядати вільним від них» [72]. Для реформи Верховного Суду України цей принцип є одночасно і стандартом оцінки, і стратегічним орієнтиром: реформа є успішною тоді, коли кожен громадянин, що звертається до Верховного Суду, може обґрунтовано очікувати, що його справа буде вирішена на підставі права, а не під впливом сторонніх чинників.

Висновок ССЄ № 10 (2007) «Рада суддівської влади на службі суспільства» [73] є фундаментальним документом з питань органів суддівського врядування — безпосередньо релевантним для оцінки Вищої ради правосуддя України. ССЄ сформулювала в ньому такі принципи. По-перше, склад Ради суддівської влади має включати суддівську більшість, причому суддівські члени мають обиратись самими суддями, а не призначатись іншими гілками влади [73]. По-друге, Рада має бути конституційно закріпленим органом, захищеним від можливості її ліквідації або реорганізації поточним законодавством. По-третє, члени Ради мають бути незалежними у своїх функціях і не підлягати

відкликанню достроково без законних підстав і незалежного судового контролю. По-четверте, Рада має здійснювати широкі повноваження у сфері добору, оцінювання, кар'єри і дисципліни суддів — і всі ці повноваження мають реалізовуватись прозоро, з чіткими, заздалегідь відомими критеріями. Зіставлення цих принципів із чинним українським законодавством про ВРП дозволяє виявити як здобутки, так і прогалини поточного реформування.

Висновок ССЄ № 17 (2014) «Про оцінювання роботи суддів, якість правосуддя та повагу до суддівської незалежності» [74] є принципово важливим для розуміння стандартів кваліфікаційного оцінювання суддів Верховного Суду, що є одним із найбільш суперечливих аспектів реформи. ССЄ наголошує, що оцінювання суддів є правомірним і навіть необхідним інструментом забезпечення якості правосуддя — за умови, що воно відповідає певним стандартам. Передусім, критерії оцінювання мають бути об'єктивними, конкретними і заздалегідь відомими суддям. Оцінювання не може базуватись на змісті судових рішень, якщо тільки не йдеться про очевидну недбалість або недобросовісність. Суддя повинен мати право оскаржити результати оцінювання до незалежного органу. І нарешті, оцінювання має здійснюватись органом, що сам відповідає стандартам незалежності. Для України ці принципи є надзвичайно важливими: механізм кваліфікаційного оцінювання, що не відповідає їм, перетворюється на засіб тиску на суддів, а не на інструмент забезпечення якості правосуддя.

Висновок ССЄ № 18 (2015) «Про становище судової влади та її відносини з іншими гілками влади у сучасній демократії» [75] розвиває концепцію балансу між незалежністю суду та його підзвітністю. ССЄ констатує, що суддівська незалежність не означає відсутності будь-якої підзвітності — вона означає підзвітність специфічного роду, що не підриває здатності суддів виносити неупереджені рішення. Такими прийнятними формами підзвітності є: публічність судових рішень; обов'язкове мотивування; звітування про стан судочинства; дисциплінарна відповідальність за грубі процесуальні порушення; прозорість майнових декларацій. Натомість підзвітність через фінансову

залежність від виконавчої влади, через загрозу звільнення з процедурними вадами або через залучення до судового процесу ЗМІ, що намагаються вплинути на суддів, — це неприйнятні форми підзвітності, що руйнують незалежність. Ця концептуальна рамка є важливим інструментом для оцінки не лише формальних, а й неформальних механізмів підзвітності, що застосовуються стосовно суддів Верховного Суду України.

Magna Carta суддів, ухвалена ССЄ у 2010 році, узагальнює і кодифікує основні принципи, сформульовані у Висновках ССЄ попередніх років [76]. Цей документ має особливий символічний і нормативний статус: він є єдиним актом ССЄ, що претендує на роль загальноєвропейської «конституції» суддівської незалежності. Стаття 1 Magna Carta проголошує: «Незалежність суддів є обов'язковою умовою верховенства права та фундаментальною гарантією права на справедливий суд». Стаття 6 визначає, що кожне рішення щодо призначення, кар'єри або звільнення судді має базуватись на об'єктивних критеріях та прийматись незалежним органом або підлягати ефективному судовому перегляду. Стаття 9 встановлює, що дисциплінарне провадження щодо судді має здійснюватись незалежним органом з правом судді на оскарження [76]. Нарешті, стаття 11 Magna Carta проголошує, що судді мають право на відповідне матеріальне забезпечення, що гарантує їхню фінансову незалежність і захищає від корупційних спокус, а стаття 13 визначає, що кожен суддя має право на членство в суддівських асоціаціях, що захищають його інтереси та сприяють підвищенню кваліфікації. Сукупність цих принципів утворює нормативний стрижень, навколо якого і має будуватись реальна незалежність Верховного Суду України. Порівняння цих стандартів із чинним законодавством України та реальною практикою його застосування є предметом аналізу в наступному підрозділі.

Поряд із висновками Венеціанської комісії та ССЄ, надзвичайно важливим документом у системі стандартів Ради Європи є Рекомендація Комітету Міністрів CM/Rec(2010)12 «Про суддів: незалежність, ефективність і відповідальність» [77]. Цей акт є найбільш авторитетним «зводом правил» з

питань суддівської незалежності на рівні первинного права Ради Європи і слугує ключовим орієнтиром як для Венеціанської комісії у її висновках, так і для ССЄ у її рекомендаціях. Рекомендація визначає, що незалежність суддів слід гарантувати на найвищому можливому нормативному рівні — в конституції або в основоположних законах; що рішення щодо добору, призначення, кар'єри і звільнення суддів мають прийматись незалежним органом або підлягати незалежному судовому контролю; що судді мають право отримувати суддівську винагороду, достатню для захисту від зовнішніх тисків. Для оцінки реформування Верховного Суду України ця Рекомендація є особливо значущою, оскільки Венеціанська комісія у своїх висновках щодо України систематично посилається саме на її положення як на мірило відповідності вітчизняного законодавства загальноєвропейським стандартам.

Системний аналіз висновків Венеціанської комісії та ССЄ щодо України дозволяє виокремити кілька наскрізних тем, що повторюються у документах різних років і відображають принципові системні вади, які не були усунені жодним із раундів реформ. Перша тема — відсутність цілісної стратегії судової реформи. Венеціанська комісія у різних формулюваннях, але з незмінною послідовністю констатує: Україна реформує судову систему у «ручному» режимі, реагуючи на чергові кризові явища, замість того, щоб будувати послідовну, узгоджену систему інституцій. Кожна нова реформа вносить зміни до ще не закріпленої попередньої, породжуючи нестабільність і правову невизначеність, що самі по собі є ворогами незалежного правосуддя.

Друга наскрізна тема — якість органів суддівського врядування, насамперед ВРП та ВККС. Венеціанська комісія неодноразово фіксувала, що ці органи, навіть після численних реформ, зберігали корпоративні та клієнтелістські практики, що підривали їхню здатність бути справді незалежними від будь-якого зовнішнього чи внутрішнього тиску. Зокрема, у висновку CDL-AD(2019)027 Комісія вказала, що «численні органи суддівського врядування в Україні є надто численними та надто тісно переплетеними, що ускладнює чітке розмежування їхніх повноважень та підзвітність» [68].

Рішенням цієї проблеми Комісія вважала не лише зміну складу органів, а й реструктуризацію їхніх функцій та встановлення чітких процедурних стандартів прийняття рішень.

Третьою наскрізною темою є питання доброчесності суддів та механізмів її перевірки. У всіх своїх висновках щодо України починаючи з 2016 року Венеціанська комісія підкреслювала, що формальне оновлення суддівського корпусу через конкурсний відбір є недостатнім, якщо не супроводжується ефективними механізмами перевірки декларацій суддів, контролю за їхнім майновим станом та ефективної дисциплінарної відповідальності. Водночас Комісія застерігала від перегинів: механізми перевірки доброчесності не повинні перетворюватись на засіб переслідування «незручних» суддів або інструмент тиску на незалежне судочинство. У цій сфері Венеціанська комісія апелювала до досвіду успішних «люстрацій» суддівського корпусу в державах Балтії після відновлення незалежності — досвіду, який демонструє, що якісне очищення можливе, але воно вимагає прозорих критеріїв, незалежних органів оцінювання та безумовної поваги до процесуальних прав суддів.

Окремого розгляду заслуговує питання про те, яких конкретних висновків Венеціанська комісія сформулювала безпосередньо стосовно Верховного Суду як інституції. Одним із найбільш принципових є позиція Комісії щодо механізму вибору Голови Верховного Суду. У низці своїх висновків Комісія підтримала рішення реформи 2016 року про перехід від призначення Голови Верховною Радою до його обрання Пленумом Верховного Суду [67]. Це рішення відповідає принципу самоврядності судової гілки влади і зменшує залежність Голови суду від поточної парламентської більшості. Водночас Комісія наголошувала, що обрання Голови суду самими суддями є лише першим кроком: не менш важливим є забезпечення того, щоб і сам Голова, і суддівська більшість, що його обирає, не перебували під неформальним впливом виконавчої влади або представників бізнесу. Скандал 2023 року, пов'язаний із затриманням Голови Верховного Суду, підтвердив, що проблема залежності суддів є не лише

зовнішньою, а й внутрішньою: корупція може виникати і в середовищі суддівського самоврядування.

Венеціанська комісія також висловлювалась щодо питання про оптимальний розмір Верховного Суду. У висновку CDL-AD(2020)022 вона підтримала ідею скасування жорсткого законодавчого обмеження максимальної кількості суддів, оскільки фіксований ліміт у сто осіб, встановлений у 2019 році, вів би до нового «перезавантаження» суддівського корпусу з незрозумілими критеріями відбору тих, хто залишається, і тих, кого звільняють [70]. Водночас Комісія не підтримала і збереження надмірно великого складу суду, що ускладнює формування злагоженої правової позиції і знижує якість колегіальних рішень. Оптимальна відповідь, на думку Комісії, полягає не у формальному законодавчому обмеженні, а у запровадженні чітких конкурсних процедур заповнення вакансій і прозорих критеріїв відбору кандидатів.

Не менш важливою є позиція Венеціанської комісії щодо механізму забезпечення єдності судової практики — однієї з ключових функцій Верховного Суду. У своїх висновках Комісія підтримала ідею Великої Палати як органу, що уніфікує практику різних юрисдикційних підсистем [67]. Водночас вона наголошувала на необхідності чітких законодавчих критеріїв для передачі справ до Великої Палати: якщо ці критерії є розмитими, Велика Палата ризикує перетворитись або на орган, що перевантажений справами через надто широкі підстави для передачі, або навпаки — на орган, що самоусувається від вирішення принципових правових питань через занадто вузькі підстави. Реальна практика Великої Палати Верховного Суду України після 2017 року демонструє, що пошук оптимального балансу є постійним процесом, що потребує системного моніторингу.

Значущим аспектом висновків Венеціанської комісії є їхній порівняльний вимір: Комісія систематично апелює до досвіду інших держав, що успішно пройшли аналогічний шлях реформування. У контексті реформування Верховного Суду України найбільш часто наводяться приклади держав Балтії — Естонії, Латвії, Литви — та Грузії. Досвід держав Балтії є особливо цінним,

оскільки вони, подібно до України, успадкували радянську судову систему та здійснили її трансформацію у відносно короткі строки. Ключовим чинником успіху в цих державах стало не лише законодавче реформування, а й цілеспрямоване формування нового суддівського корпусу через прозорі конкурсні процедури з об'єктивними критеріями, що не залишали простору для неформального впливу на результати добору [34].

Досвід Грузії після Революції троянд 2003 року також є показовим прикладом, на який Венеціанська комісія посилається стосовно України. Грузія здійснила масштабне реформування судової системи, включаючи кардинальне оновлення складу Верховного Суду, протягом кількох років. Проте Комісія вказує і на межі цього досвіду: грузинська модель реформи, хоча і досягла значного прогресу в боротьбі з корупцією, зіткнулась із проблемою надмірної концентрації впливу виконавчої влади на судову систему в перехідний період — що свідчить про необхідність паралельного зміцнення інституційних гарантій незалежності, а не лише ситуативного оновлення персонального складу. Ці порівняльні уроки є надзвичайно актуальними для України, де ризик концентрації впливу виконавчої влади на судову систему не зник після реформи 2016 року, а набув нових інституційних форм.

Особливий виклик для впровадження стандартів Венеціанської комісії в Україні становить контекст повномасштабної збройної агресії Російської Федерації та воєнного стану. Комісія у своїх висновках 2022–2023 рр., враховуючи цей безпрецедентний контекст, демонструє розуміння об'єктивних обмежень, з якими стикається Україна у реформуванні судової системи в умовах воєнного стану. Водночас у висновку CDL-AD(2023)027 Комісія підкреслила надзвичайно важливий принцип: «Незважаючи на воєнний стан, українські органи влади та громадянське суспільство демонструють зразкову готовність рухатись уперед з реформами та впроваджувати рекомендації Венеціанської комісії» [71]. Цей висновок є не лише похвалою, а й зобов'язанням: підтверджуючи здатність і готовність України реформуватись в умовах війни,

Комісія водночас легітимізує і конкретизує очікування міжнародної спільноти щодо подальшого прогресу.

Рекомендації Венеціанської комісії та ССЄ щодо порядку денного реформування Верховного Суду на перспективу є системними і чіткими. Насамперед — забезпечення реальної інституційної незалежності ВРП, що передбачає конституційне закріплення процедури обрання суддівських членів виключно суддівськими конгресами, встановлення чітких підстав і незалежних процедур для дострокового припинення повноважень членів ВРП, а також запровадження ефективного судового контролю за рішеннями ВРП щодо суддів. Далі — запровадження механізму участі міжнародних експертів у добірних процедурах для Верховного Суду за моделлю ВАКС, що довела свою ефективність. Нарешті — розробка і прийняття комплексної стратегії судової реформи, що охоплювала б усі рівні судової системи і визначала чіткі вимірювані показники прогресу, які б підлягали регулярному моніторингу як з боку національних інституцій, так і з боку міжнародних партнерів.

Розглядаючи значення рекомендацій Венеціанської комісії та ССЄ в контексті євроінтеграційного курсу України, необхідно підкреслити їхній юридично-стратегічний вимір. Статус кандидата на членство в ЄС, наданий Україні у червні 2022 року, прив'язує виконання умов вступу до конкретних реформаторських критеріїв, серед яких реформування судової системи посідає центральне місце [30]. При визначенні змісту цих критеріїв Єврокомісія спирається на оцінки Венеціанської комісії як найбільш авторитетного органу Ради Європи у сфері конституційних реформ. Таким чином, рекомендації Венеціанської комісії стосовно Верховного Суду є одночасно і правовими стандартами, і вступними критеріями — що перетворює їх із «м'яких» побажань на тверді зобов'язання, невиконання яких матиме прямі наслідки для темпу та якості євроінтеграційного процесу України.

Нарешті, принципово важливим є питання про механізм імплементації рекомендацій Венеціанської комісії та ССЄ у вітчизняну правотворчу та правозастосовну практику. На відміну від рішень ЄСПЛ, виконання яких

монітується Комітетом Міністрів Ради Європи, висновки Венеціанської комісії та ССЄ не мають автоматичного механізму контролю виконання. Відповідальність за їхнє втілення лежить на національних органах влади — насамперед на Верховній Раді, Президенті та самому Верховному Суді. Верховний Суд через свою правозастосовну практику може і повинен враховувати ці стандарти при формуванні правових позицій — і таке врахування є не лише бажаним, а й нормативно обґрунтованим, зважаючи на обов'язок застосовувати міжнародні стандарти у сфері верховенства права відповідно до Закону «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» [41] та загального обов'язку дотримуватись міжнародних стандартів правової держави.

Аналіз висновків Венеціанської комісії щодо доступності правосуддя у Верховному Суді є важливим доповненням до розгляду стандартів незалежності. Комісія наголошує, що реальна незалежність суду є безглуздою, якщо громадяни не мають до нього практичного доступу. У цьому контексті система фільтрації касаційних скарг, запроваджена реформою 2016 року, є двосічним інструментом: з одного боку, вона захищає Верховний Суд від перевантаження справами, що не мають принципового правового значення, і дозволяє йому зосередитись на формуванні правових позицій; з іншого — встановлює певні бар'єри для доступу до найвищої судової інстанції. Венеціанська комісія у своїх висновках вказує, що обмеження касаційного оскарження є законним лише за умови, що воно пропорційне і не зачіпає суттєвих інтересів. У конкретній ситуації України перевірка цієї пропорційності має враховувати системну недовіру громадян до судів нижчих інстанцій, що змушує їх сприймати доступ до Верховного Суду як остаточний засіб захисту.

Рекомендації Венеціанської комісії та ССЄ набувають особливого звучання у світлі поточних євроінтеграційних процесів України. Переговори про вступ до ЄС, розпочаті у 2024 році, передбачають детальний скринінг відповідності національного законодавства та практики стандартам ЄС у кожній з тридцяти п'яти переговорних глав, і питання незалежності судів є наскрізним у більшості з них. У Главі 23 «Судова система та основні права» відповідність

стандартам, сформульованим Венеціанською комісією та ССЄ, є одним із ключових критеріїв оцінки [30]. У цьому контексті виконання рекомендацій Комісії набуває не лише нормативного, а й конкретного прагматичного значення: від нього залежить темп переговорного процесу і, зрештою, дата можливого вступу до ЄС. Усвідомлення цього зв'язку органами державної влади України є важливою передумовою для того, щоб реформа Верховного Суду здійснювалась не лише під зовнішнім тиском, а й з внутрішньою стратегічною мотивацією.

У контексті аналізу рекомендацій Венеціанської комісії та ССЄ особливо важливою є проблема інституційної пам'яті та наступності реформ. Одним із системних недоліків, що Комісія констатує в Україні, є надмірна персоналізація реформ: вони часто залежать від конкретних реформаторськи налаштованих осіб у владних структурах і зупиняються або навіть відкочуються при їхній зміні. Стосовно Верховного Суду це означає, що реформи не повинні бути прив'язані до конкретного Голови суду чи конкретного складу ВРП: вони мають втілюватись у стабільних інституційних структурах, процедурах і культурних нормах, що переживають будь-яку зміну персоналій. Саме цьому принципу відповідає ідея системної стратегії судової реформи з чіткими вимірюваними показниками, до якої Венеціанська комісія неодноразово закликала Україну, але яка так і не була розроблена у повноцінному вигляді.

Підсумовуючи аналіз рекомендацій та висновків Венеціанської комісії і ССЄ щодо незалежності судової влади, можна сформулювати такі висновки. По-перше, ці інституції формують амбітну систему стандартів, що охоплює всі ключові аспекти організації та функціонування Верховного Суду: спосіб формування суддівського корпусу, гарантії незмінюваності, механізми оцінювання та дисциплінарної відповідальності, організацію суддівського врядування, публічність та умотивованість судових рішень. По-друге, ці стандарти мають не теоретичний, а практичний характер: Венеціанська комісія і ССЄ постійно апелюють до конкретного досвіду держав-членів Ради Європи і визначають ті інституційні конструкції, що в різних правових традиціях виявились справді ефективними. По-третє, відповідність Верховного Суду цим

стандартам є необхідною умовою успіху євроінтеграційного курсу України — і це робить системне вивчення та впровадження рекомендацій Комісії і ССЄ не лише академічним завданням, а й стратегічним державним пріоритетом. Детальний аналіз досвіду конкретних держав — членів ЄС, що успішно пройшли шлях реформування верховних судів, є предметом наступного підрозділу.

Для повноти аналізу рекомендацій Венеціанської комісії слід детальніше зупинитись на питанні про правовий статус цих документів у вітчизняній правовій системі. На відміну від рішень ЄСПЛ, що мають обов'язкову юридичну силу для України в силу статті 46 ЄКПЛ, висновки Венеціанської комісії є актами *soft law* — рекомендаційного характеру. Проте в науковій доктрині спостерігається поступове переосмислення цієї межі. В. В. Городовенко зазначає, що «рекомендаційний характер висновків Венеціанської комісії не позбавляє їх нормативного значення: для держав — кандидатів на членство в ЄС ці висновки є фактично обов'язковими умовами євроінтеграційного прогресу, що надає їм квазізобов'язальної сили» [27, с. 312]. Це спостереження набуло особливої ваги після надання Україні статусу кандидата в червні 2022 року: Єврокомісія у своїх звітах про стан реформ прямо посилається на виконання рекомендацій Венеціанської комісії як на критерій оцінки прогресу [30]. Відтак правовий статус цих документів трансформується від «бажаного» до «необхідного» для реалізації стратегічних державних інтересів, що має враховуватись при формуванні правових позицій Верховного Суду.

Аналіз висновків Венеціанської комісії щодо процедури добору суддів Верховного Суду дозволяє виокремити кілька принципів, що мають системний характер і виходять за межі конкретної законодавчої ситуації. Передусім, Комісія послідовно підтримує принцип конкурсного добору суддів на підставі об'єктивних критеріїв якості — компетентності, доброчесності та досвіду — а не кар'єрних міркувань або соціальної близькості до впливових кіл. Будь-яка дискреція органів добору при застосуванні цих критеріїв має бути мінімальною і прозорою: кожне відхилення від рекомендацій оціночних органів потребує конкретного публічного обґрунтування. Цей принцип безпосередньо стосується

ситуації з Громадською радою доброчесності: якщо ВККС ігнорує негативні висновки ГРД без розгорнутого обґрунтування, вона порушує стандарт Венеціанської комісії, незалежно від того, що законодавство України формально не зобов'язує ВККС дотримуватись висновків ГРД.

Важливим внеском Венеціанської комісії до розвитку стандартів суддівської незалежності є опрацювання концепції «функціональної незалежності». На відміну від класичного розуміння незалежності як відсутності прямого втручання виконавчої влади у судочинство, концепція функціональної незалежності охоплює ширший спектр умов, що забезпечують реальну свободу судді при прийнятті рішень. До них Комісія відносить: матеріальне забезпечення на рівні, що виключає корупційну вразливість; захист від переведення без згоди судді до іншого суду; надання суддям достатніх ресурсів для здійснення якісного правосуддя — кваліфікований апарат, доступ до юридичної бази тощо; систему підтримки судді, що стикається з неправомірним тиском, включаючи правовий та інституційний захист. Стосовно Верховного Суду України ці аспекти набувають особливого значення з огляду на те, що після реформи 2016 року рівень суддівської винагороди суттєво підвищився, проте питання ресурсного забезпечення апарату суду та доступу суддів до безперервної правової освіти залишаються предметом постійної уваги.

Рекомендації ССЄ щодо кодексів суддівської поведінки та механізмів їхнього застосування є ще одним важливим аспектом стандартів, що формуються у системі Ради Європи. Висновок ССЄ № 3 (2002) «Про принципи і правила, що регулюють поведінку суддів» наголошує, що кодекс суддівської поведінки є не просто переліком заборон, а позитивним документом, що формує культуру судівництва. Він має бути розроблений самим суддівським корпусом, а не нав'язаний ззовні законодавцем; мати конкретний, а не декларативний характер; і передбачати механізм незалежного тлумачення у разі виникнення сумнівів щодо застосування конкретних норм. В Україні чинний Кодекс суддівської етики, затверджений Радою суддів, формально відповідає цим вимогам. Проте практика його застосування до суддів Верховного Суду, включаючи питання

щодо декларування конфлікту інтересів та відводів, залишає бажати кращого, що підтверджується матеріалами ГРД та моніторингових організацій.

Одним із найбільш часто цитованих у наукових дискусіях документів ССЄ є Висновок № 21 (2018) «Про запобігання корупції серед суддів» [78]. У цьому документі ССЄ формулює системні рекомендації щодо мінімізації корупційних ризиків у судовій системі — рекомендації, що є особливо актуальними для оцінки стану Верховного Суду України після скандалу 2023 року. ССЄ виокремлює три рівні антикорупційних запобіжників. Перший — інституційний: незалежний орган призначення суддів, конкурентна суддівська винагорода, захист від незаконного відсторонення. Другий — процедурний: прозорий розподіл справ між суддями, публічність усіх судових рішень, заборона неофіційних контактів суддів зі сторонами поза судовим засіданням. Третій — культурний: формування серед суддів середовища нетерпимості до корупції, підтримка суддів, які повідомляють про корупційний тиск. Корупційний скандал 2023 року засвідчив, що всі три рівні запобіжників у Верховному Суді України функціонують вкрай неефективно.

Висновок ССЄ № 24 (2021) «Про еволюцію Рад суддівської влади та їхню роль у незалежних та безсторонніх судових системах» є найновішим і найбільш повним документом цього органу, що узагальнює накопичений досвід і визначає актуальні виклики [79]. ССЄ констатує, що після «хвилі демократичного backsliding», що охопила деякі держави Ради Європи у 2010-х роках, стандарти організації рад суддівської влади потребують суттєвого зміцнення. Зокрема, Висновок № 24 рекомендує: запровадження прозорих процедур обрання суддівських членів Ради з чіткими вимогами до кандидатів; встановлення ефективних механізмів захисту членів Ради від передчасного відсторонення без законних підстав; розробку детальних правил запобігання конфлікту інтересів для членів Ради; запровадження публічної звітності Ради про прийняті рішення з розгорнутим обґрунтуванням. Ці рекомендації є безпосередньо застосовними до ВРП України і мають враховуватись при подальшому законодавчому регулюванні її діяльності.

Аналіз рекомендацій Венеціанської комісії та ССЄ щодо принципу верховенства права дозволяє встановити їхній взаємозв'язок із більш широкою концепцією демократичного конституціоналізму. Зокрема, Комісія у своїх узагальнюючих документах, насамперед у «Мірилі правовладдя» [46], підкреслює, що незалежність суду є не самоціллю, а засобом забезпечення права громадян на ефективний захист своїх прав і свобод. Звідси — принцип, що нерідко залишається поза увагою: незалежність судів від зовнішнього тиску завжди має оцінюватись у парі з ефективністю захисту прав. Суд може бути цілком незалежним від виконавчої влади, але якщо він водночас є недоступним для звичайних громадян через складні процедури, надмірні витрати або тривалі строки розгляду — він не виконує свою конституційну функцію. Стосовно Верховного Суду цей двовимірний стандарт передбачає одночасну оцінку як рівня незалежності суддів, так і рівня доступності правосуддя для громадян.

Важливим аспектом рекомендацій ССЄ, що заслуговує окремого розгляду, є питання про відносини між суддями та засобами масової інформації. Висновок ССЄ № 7 (2005) «Правосуддя та суспільство» наголошує, що суди в сучасному суспільстві не можуть існувати у вакуумі інформаційного простору: суспільна легітимність правосуддя значною мірою залежить від того, наскільки громадяни розуміють і довіряють судовим рішенням. Відтак суддям і судам необхідно розвивати здатність до публічної комунікації — не в сенсі виправдання конкретних рішень, а в сенсі роз'яснення принципів і стандартів, якими керується суд. Водночас ССЄ застерігає від ситуації, коли медіатиск або соціальні мережі перетворюються на засіб впливу на суддів у конкретних резонансних справах: така ситуація є неприйнятною і держава зобов'язана захищати суддів від неправомірного публічного тиску. Для Верховного Суду України, чий рішення привертають особливу медійну увагу, пошук правильного балансу між відкритістю і захистом від тиску є постійним практичним завданням.

Практика застосування стандартів Венеціанської комісії та ССЄ в Україні виявила характерну закономірність: навіть тоді, коли законодавство формально

відповідає міжнародним стандартам, реальна практика може суттєво відставати від них. Л. М. Москвич, аналізуючи ефективність судової системи, констатує, що «наявність правомірного законодавства є необхідною, але не достатньою умовою для реального забезпечення незалежності судів: вирішальну роль відіграє те, як це законодавство застосовується на практиці і які неформальні норми домінують у суддівському середовищі» [14, с. 267]. Це спостереження точно відображає дилему, з якою стикнулась Україна після реформи 2016 року: законодавча база суттєво наблизилась до міжнародних стандартів, проте глибинні інституційні практики змінились значно менше. Подолання цього розриву між формальним і реальним є сутністю виклику, що стоїть перед реформою Верховного Суду на сучасному етапі.

Суттєвим доповненням до рекомендацій Венеціанської комісії та ССЄ є Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R(94)12 «Про незалежність, ефективність і роль судів», що передувала більш детальній Рекомендації CM/Rec(2010)12 і заклала основи сучасної доктрини суддівської незалежності [80]. Цей документ, хоча й поступово замінений оновленою Рекомендацією 2010 року, зберігає важливе методологічне значення: він вперше систематизував принцип, відповідно до якого «рішення суддів не можуть бути переглянуті поза апеляційними процедурами, встановленими законом», а «уряд або адміністрація не можуть приймати рішення, що скасовують судові рішення з ретроактивною силою». Ці принципи, сформульовані ще у 1994 році, продовжують бути актуальними стандартами захисту незалежності судів від тиску виконавчої влади і безпосередньо стосуються Верховного Суду України у контексті захисту його рішень від будь-яких форм неправомірного перегляду або ревізії.

Рекомендації Венеціанської комісії та ССЄ щодо системи підготовки суддів Верховного Суду є ще одним важливим, але часто недооцінюваним аспектом стандартів незалежного правосуддя. ССЄ у Висновку № 4 (2003) «Про початкову та подальшу підготовку суддів на національному та Європейському рівнях» підкреслює, що безперервна освіта є не лише правом, а й обов'язком судді, і що відповідальність за її організацію має нести не Міністерство юстиції,

а самі суди або органи суддівського врядування. Для Верховного Суду України це означає, що Національна школа суддів, що здійснює підготовку суддів, має функціонувати в повній незалежності від виконавчої влади, а програми підготовки — включати не лише практичні знання з конкретних галузей права, а й систематичне вивчення стандартів ЄКПЛ, практики ЄСПЛ, рекомендацій Венеціанської комісії та ССЄ. Саме через безперервну освіту суддів відбувається внутрішнє засвоєння міжнародних стандартів, що є необхідною умовою їхнього реального, а не декларативного впровадження в судову практику.

Висновки Венеціанської комісії щодо питань кримінальної відповідальності суддів за ухвалення неправосудних рішень є ще однією сферою, де міжнародні стандарти суттєво розходяться з вітчизняними практиками. Комісія у своїх висновках та Рекомендація CM/Rec(2010)12 [77] підкреслюють: тлумачення права, оцінка доказів і зважування фактів, здійснені суддею при вирішенні справи, не повинні ставати підставою для цивільної або дисциплінарної відповідальності — крім випадків умислу або грубої недбалості. Кримінальне переслідування судді за зміст ухвалених рішень є неприйнятним, якщо тільки мова не йде про заздалегідь відомий злочин. Недотримання цього стандарту загрожує перетворити кримінальну відповідальність суддів на інструмент тиску і помсти, що є небезпечним для незалежності правосуддя. Для України це питання набуло практичної гостроти у зв'язку з кримінальним переслідуванням низки суддів після 2014 року: міжнародні стандарти вимагають, щоб такі провадження суворо обмежувались доведеними фактами умислу.

Окремим, але надзвичайно важливим аспектом рекомендацій Венеціанської комісії є питання про конституційне забезпечення незалежності Верховного Суду. Комісія у своїх висновках послідовно підтримує підхід, відповідно до якого ключові параметри організації та функціонування Верховного Суду мають бути закріплені на конституційному рівні, а не регулюватись лише поточним законодавством. Це пояснюється простою логікою: якщо правила гри можуть бути змінені простою більшістю у

парламенті, вони не є надійним захистом від ситуативного впливу на судову систему. Конституційна реформа 2016 року зробила значний крок у цьому напрямку, закріпивши ключові принципи незалежності суддів та основи суддівського врядування на найвищому нормативному рівні [25]. Водночас Венеціанська комісія вказувала, що деталізація конституційних положень у законодавчих актах залишає можливість для неоднозначного тлумачення та ситуативних змін. Забезпечення стабільності конституційних основ суддівської незалежності є ключовим завданням, що визначатиме довгостроковий успіх реформи Верховного Суду.

Вимоги Венеціанської комісії щодо участі міжнародних експертів у добірних процедурах для суддів Верховного Суду є питанням, що викликає найбільш жваву дискусію у вітчизняній правовій науці. Прихильники обов'язкової участі міжнародних експертів посилаються на позитивний досвід добору суддів до Вищого антикорупційного суду [20], де залучення Громадської ради міжнародних експертів суттєво підвищило якість відбору. Критики наголошують, що постійне залучення іноземних фахівців до формування складу найвищого судового органу держави суперечить принципу суверенітету та може створювати залежність іншого роду — від міжнародних організацій з власними інституційними інтересами. Венеціанська комісія у висновку CDL-AD(2025)044 наголосила, що залучення міжнародних експертів є «тимчасовим виключним заходом», виправданим в умовах системної недовіри до вітчизняних механізмів добору, а не постійним принципом [81]. Відтак реальний виклик полягає у розвитку власних внутрішніх механізмів добору, що заслуговують на довіру суспільства та міжнародних партнерів.

Серед рекомендацій ССЄ особливого значення для практики Верховного Суду набуває Висновок № 11 (2008) «Про якість судових рішень». ССЄ констатує, що якість рішення вищого суду є принциповою з двох причин: по-перше, воно є зразком для нижчих судів і таким чином формує стандарт правосуддя в цілому; по-друге, лише умотивоване і ясне рішення здатне переконати сторони у тому, що суд уважно розглянув їхні аргументи. Серед

конкретних вимог до якості рішень ССЄ виокремлює: чіткість і доступність мови; повноту відповідей на аргументи сторін; достатню обґрунтованість застосованих норм; послідовність з попередньою практикою або чітке і обґрунтоване від неї відступлення. Стосовно Верховного Суду України ці вимоги є особливо актуальними у контексті забезпечення єдності судової практики: непослідовність або суперечливість правових позицій різних касаційних судів у складі Верховного Суду підриває не лише авторитет суду, а й правову визначеність, що є фундаментом верховенства права.

Рекомендації Венеціанської комісії та ССЄ формують не лише нормативні стандарти, а й методологічні інструменти для оцінки прогресу реформ. У цьому контексті принципово важливими є розроблені Комісією підходи до моніторингу судових реформ. Комісія наголошує, що оцінка прогресу не може зводитись до формального переліку прийнятих законів чи створених інституцій: необхідні вимірювані якісні показники реального функціонування судової системи. Серед таких показників: рівень довіри суспільства до судів, що вимірюється соціологічними опитуваннями; статистика виконання судових рішень; аналіз практики дисциплінарної відповідальності суддів; оцінка прозорості і передбачуваності судових рішень. Для Верховного Суду України запровадження таких вимірюваних показників та їхній регулярний публічний моніторинг є важливим елементом системної реформи, яка б виходила за межі законодавчих декларацій.

Взаємодія Венеціанської комісії, ССЄ та ЄСПЛ у формуванні стандартів незалежності судової влади є прикладом унікальної архітектури м'якого та жорсткого права у системі Ради Європи, що взаємно підсилюють одне одного. Як зазначає В. Д. Бринцев, «рекомендації Венеціанської комісії та ССЄ є своєрідним «передпрецедентним» правом: сформульовані в них стандарти поступово засвоюються ЄСПЛ і перетворюються на обов'язкові конвенційні вимоги, що підлягають судовому захисту» [10, с. 234]. Цю динаміку яскраво підтверджує польська судова серія ЄСПЛ: ті стандарти незалежності органів суддівського врядування, що Комісія і ССЄ формулювали як рекомендаційні

орієнтири протягом 2000-х та 2010-х років, після рішень у справах «Рецьковіч» і «Гженда» набули статусу обов'язкових конвенційних вимог. Для України це означає, що ігнорування рекомендацій Комісії і ССЄ сьогодні є не лише стратегічною помилкою, а й ризиком нових рішень ЄСПЛ завтра.

Узагальнюючи аналіз рекомендацій та висновків Венеціанської комісії і ССЄ, слід підкреслити, що ці документи утворюють цілісну і внутрішньо узгоджену систему стандартів, що охоплює всі аспекти організації незалежного і ефективного вищого судового органу. Ця система передбачає: конституційне закріплення незалежності; прозорий і конкурсний добір суддів на підставі об'єктивних критеріїв; забезпечення незмінюваності з ефективними і незалежними механізмами дисциплінарної відповідальності; функціонально незалежні органи суддівського врядування з суддівською більшістю; системи безперервної освіти суддів і підтримки якості рішень; ефективні механізми антикорупційного контролю без загрози перетворення їх на засіб тиску. Саме відповідність Верховного Суду цим стандартам визначатиме успіх реформи — як з погляду виконання зобов'язань перед Радою Європи, так і з погляду практичного забезпечення права кожного громадянина на справедливий розгляд його справи. Слід також наголосити на принципово важливому методологічному аспекті: рекомендації Венеціанської комісії і ССЄ є не лише зовнішніми вимогами, що нав'язуються Україні міжнародним середовищем, а й внутрішньо обґрунтованими стандартами, що відображають накопичений досвід побудови ефективних демократичних правових систем. Орієнтація на ці стандарти є не виявом зовнішньої залежності, а виявом стратегічної зрілості: прагнення навчатись на досвіді інших і уникати помилок, що вже дорого обійшлись іншим державам у їхньому шляху до правової держави. З цієї перспективи діалог між Україною та Венеціанською комісією є, попри всі його складнощі, взаємозбагачувальним процесом, в якому Україна не лише отримує рекомендації, а й формує спільний досвід Ради Європи щодо реформування судових систем в умовах безпрецедентних зовнішніх викликів. Детальний

порівняльно-правовий аналіз того, як відповідні стандарти реалізуються у практиці верховних судів держав-членів ЄС, є предметом наступного підрозділу.

Загальна оцінка виконання Україною рекомендацій Венеціанської комісії та ССЄ, що випливає з аналізу відповідних документів, є неоднозначною. З одного боку, Комісія у своїх висновках послідовно відзначає «демонстрацію зразкової готовності рухатись уперед з реформами», і в цьому є значна частка правди: жодна інша держава Ради Європи не взаємодіяла так інтенсивно з Комісією і не запровадила таку кількість рекомендованих механізмів у такі короткі строки. З іншого боку, та сама Комісія з незмінною послідовністю констатує розрив між формальними законодавчими змінами і реальними інституційними перетвореннями. С. В. Прилуцький точно формулює цю дилему: «Ключовим показником успіху судової реформи є не наявність нових законів, а реальна поведінка суддів, органів суддівського врядування та виконавчої влади» [39, с. 312]. Саме в цьому вимірі — реальної поведінки, а не законодавчих форм — реформа Верховного Суду ще має пройти найскладнішу частину свого шляху.

2.3. Досвід реформування верховних судів Польщі, Німеччини та держав Балтії: порівняльно-правовий аналіз

Порівняльно-правовий аналіз досвіду реформування верховних судів зарубіжних держав є невід'ємною частиною будь-якого серйозного дослідження в галузі судового права. Україна, що здійснює масштабне реформування власного Верховного Суду в умовах одночасних євроінтеграційних прагнень, постколоніального правового спадку та безпрецедентних безпекових викликів, зумовлених повномасштабною збройною агресією Російської Федерації, не може дозволити собі розробляти реформаторські рішення у правовому вакуумі або спираючись виключно на власний, нерідко болісний досвід спроб і помилок. Досвід держав, що вже пройшли аналогічний шлях — і досягли успіху, і зазнали невдач, — є неоціненним джерелом практичних орієнтирів, які дозволяють уникнути дорогих помилок та скористатись перевіреними рішеннями. У цьому контексті особливий інтерес становлять три групи держав: Польща — як приклад

болісної деформації і подальшого відновлення незалежності верховного суду; Федеративна Республіка Німеччина — як зразок усталеної і ефективної моделі незалежного правосуддя; держави Балтії — Естонія, Латвія, Литва — як найближчий і найуспішніший аналог трансформації пострадянських судових систем у відповідності до європейських стандартів.

Методологічно порівняльно-правовий аналіз у цьому підрозділі будується на свідомому і науково обґрунтованому поєднанні кількох взаємодоповнювальних підходів. Інституційний підхід передбачає порівняння організаційної структури верховних судів, порядку формування суддівського корпусу та органів суддівського врядування. Функціональний підхід — порівняння того, як верховні суди реально виконують свою системотвірну роль у забезпеченні єдності судової практики. Нормативний підхід — порівняння рівня конституційного та законодавчого захисту незалежності судів. І нарешті, динамічний підхід — аналіз того, які реформаторські кроки виявились успішними, а які — призвели до системних проблем. І. В. Назаров наголошує, що «порівняльно-правовий метод у дослідженні судових систем є не описовим, а евристичним інструментом: його цінність полягає не в констатації відмінностей, а у виявленні причинно-наслідкових зв'язків між інституційними рішеннями та реальними наслідками для якості правосуддя» [34, с. 112]. Ця евристична спрямованість порівняльного аналізу є особливо важливою у контексті нашого дослідження: ми прагнемо не просто описати, як організовані верховні суди в інших державах, а виявити, які конкретні інституційні рішення забезпечили успіх реформ, і які механізми можуть бути адаптовані до реалій України з урахуванням специфіки її правової системи, інституційного середовища та євроінтеграційних зобов'язань. В. В. Молдован підкреслює, що «порівняльно-правовий аналіз у сфері судоустрою є найбільш практично значущим тоді, коли він виходить за межі описового рівня і пропонує конкретні рекомендації, обґрунтовані досвідом успішних реформ» [18, с. 87].

Польський досвід: урок про небезпеку «захопленого правосуддя»

Польський досвід судових реформ 2015–2024 рр. є унікальним прикладом у новітній правовій історії Ради Європи: він демонструє, яким чином демократична держава — член ЄС — може цілеспрямовано підірвати незалежність своєї судової системи законодавчими засобами, і водночас — як міжнародні інституції та громадянське суспільство можуть протидіяти цьому. Аналіз цього досвіду є надзвичайно важливим для України, оскільки деякі інституційні ризики, що реалізувались у Польщі, присутні і в українській системі суддівського врядування.

Вихідним пунктом польської «антиреформи» стала зміна системи обрання членів Крайової ради суддівства (KRS — польський аналог Вищої ради правосуддя) у 2017 році. До реформи п'ятнадцять суддівських членів KRS обирались самими суддями — що відповідало стандартам Висновку ССЄ № 10 (2007) [73]. Після реформи, прийнятої парламентарями партії «Право і справедливість» (PiS), ці п'ятнадцять місць почав заповнювати Сейм — нижня палата парламенту, де PiS мала більшість [82]. Наслідок виявився катастрофічним: нова KRS, заповнена лояльними до правлячої партії юристами, почала рекомендувати суддів, які задовольняли не кваліфікаційні, а політичні критерії. За короткий час понад три тисячі нових призначень суддів були здійснені за участю цієї «нео-KRS», що призвело до системної корупції судових призначень.

Одночасно у грудні 2017 року до Верховного Суду Польщі були долучені дві нові палати: Палата дисциплінарного провадження та Палата надзвичайного контролю і публічних справ [82]. Перша отримала повноваження щодо порушення дисциплінарних проваджень проти суддів, у тому числі за ухвалення рішень, що «суперечать нормам ЄС або конституції» — що фактично перетворювало її на інструмент залякування незалежних суддів. Венеціанська комісія у своїх висновках CDL-AD(2020)017 кваліфікувала ці зміни як такі, що «надали законодавчій та виконавчій владі можливість серйозно втручатись у відправлення правосуддя» [82]. Реакція Суду ЄС та ЄСПЛ виявилась прецедентною: у рішеннях у справах «Рецковіч», «Гженда» та «Долінська-Фіцек

і Озімек» ЄСПЛ встановив, що суди, сформовані за участю залежної KRS, не є «судами, встановленими законом» у розумінні статті 6 ЄКПЛ [57; 58].

Реакція Суду ЄС була не менш жорсткою. У рішенні у справі А.К. проти Krajowa Rada Sądownictwa від 19 листопада 2019 року Суд ЄС встановив, що Дисциплінарна палата не надає гарантій незалежності, необхідних за статтею 47 Хартії основних прав ЄС [83]. Пізніші рішення — у справах С-791/19 та в рамках процедур за статтею 7 ДЄС — підтвердили, що польська судова «реформа» суперечить основоположним цінностям ЄС і загрожує верховенству права. Єврокомісія заморозила значну частину польських структурних фондів, зв'язавши їхнє відновлення з реальними реформами у сфері незалежності судів. За різними оцінками, Польща втратила понад 137 мільярдів євро заблокованих виплат — безпрецедентна фінансова санкція, що засвідчила: підриг незалежності судів є не лише правовою, а й економічною проблемою [83].

Прихід до влади нового уряду на чолі з Дональдом Туском наприкінці 2023 року відкрив процес відновлення незалежності судової системи. Цей процес, проте, виявився надзвичайно складним: понад дві тисячі п'ятсот суддів, призначених з порушенням встановлених законом вимог, залишались на посадах, а їхні рішення потенційно могли бути оскаржені через дефекти процедури призначення. Венеціанська комісія у Висновку CDL-AD(2024)056 рекомендувала індивідуальну перевірку кожного призначення за участю незалежного органу — замість автоматичного визнання всіх призначень недійсними, яке призвело б до правового хаосу [82]. Цей надзвичайно складний, болісний і триваючий шлях відновлення ілюструє одну з найважливіших і найбільш практично значущих акцій судового реформування: знищити незалежність судів значно легше і швидше, ніж відновити її — і саме тому превентивний захист незалежності є незрівнянно ефективнішою стратегією, ніж реактивне відновлення після руйнування.

Польський досвід містить кілька уроків, безпосередньо релевантних для України. По-перше, зміна порядку формування органу суддівського врядування — від обрання суддями до призначення парламентом — є не просто технічним

питанням складу органу, а «точкою неповернення», після якої вся система призначень стає вразливою до маніпуляцій. По-друге, поєднання судової дисциплінарної функції з поточним урядовим контролем є неприйнятним: як тільки уряд отримує важелі впливу на дисципліну суддів, незалежність суду стає ілюзорною. По-третє, у демократичній державі захопити судову систему можна порівняно швидко, але відновити її незалежність — справа багатьох років і вимагає системних конституційних та законодавчих змін. Л. М. Москвич, аналізуючи порівняльний досвід, зазначає: «польська ситуація є найбільш наочним доказом того, що незалежність судів є не даністю, а щоденним здобутком — і що вона може бути втрачена навіть у державі зі стійкими демократичними традиціями» [14, с. 298].

Для України польський досвід є застереженням перш за все у контексті порядку формування Вищої ради правосуддя. Конституційна реформа 2016 року передбачила, що судові члени ВРП обираються з'їздом суддів — що відповідає стандартам ССЄ та польській моделі до 2017 року [25]. Проте неформальний вплив на хід цих виборів, підміна відкритого конкурсу корпоративними домовленостями, недостатній захист суддів-членів ВРП від дострокового відсторонення — все це є ризиками, що реалізувались у Польщі і потенційно загрожують Україні. Уникнення «польського сценарію» — тобто поступового перетворення формально незалежних судових органів на залежні від правлячої більшості — вимагає не лише наявності правильних законодавчих норм, а й системних механізмів, що унеможливають їхнє ситуативне обходження.

Федеральний суд справедливості Німеччини: модель стійкої незалежності

Федеративна Республіка Німеччина є однією з найбільш усталених і найбільш інституційно захищених демократій Ради Європи, і її судова система — зокрема Федеральний суд справедливості (Bundesgerichtshof, BGH) — є загально визнаним взірцем ефективного та незалежного правосуддя. Аналіз організаційних засад BGH та механізмів забезпечення його незалежності є корисним орієнтиром для реформування Верховного Суду України — не як

шаблон для сліпого копіювання, але як приклад того, які інституційні рішення здатні забезпечити реальну незалежність найвищого судового органу держави протягом десятиліть.

BGH засновано 1 жовтня 1950 року як наступника довоєнного Reichsgericht і розміщено у Карлсруе — підкреслено нейтральному місті, не пов'язаному з жодним із федеральних органів влади [84]. З самого початку закладались конституційні гарантії незалежності: стаття 97 Основного закону Федеративної Республіки Німеччина проголошує, що «судді є незалежними і підпорядковуються лише закону». Принципово важливим і методологічно цінним є те, що ця незалежність стосується виключно ухвалення рішень у конкретних справах: судді не є незалежними в адміністративному відношенні — але адміністративна підпорядкованість ретельно розмежована від функціональної незалежності при здійсненні правосуддя.

Структура BGH є водночас простою і ефективною. Суд складається з більш ніж ста п'ятдесяти суддів, об'єднаних у цивільні та кримінальні сенати — кожен по п'ять суддів [84]. Кожен цивільний сенат спеціалізується на певних галузях права: один займається справами про нерухомість, інший — страховими справами, третій — спорами у сфері конкурентного права тощо. Ця спеціалізація забезпечує глибоку юридичну експертизу в кожній сфері та є важливим фактором якості правосуддя. Разом із тим, сенати є частиною єдиного суду — що гарантує загальну злагодженість судової практики. Механізм Великого сенату (Großer Senat) передбачає вирішення суперечностей між різними сенатами: якщо один сенат має намір відступити від правової позиції іншого, справа передається на розгляд Великого сенату — аналогічно до Великої Палати Верховного Суду України.

Порядок призначення суддів BGH є одним із найбільш виважених у Раді Європи з точки зору балансу між незалежністю і підзвітністю [84]. Суддів призначає Федеральний президент за поданням Комітету з відбору федеральних суддів, до складу якого входять шістнадцять міністрів юстиції земель та шістнадцять членів Бундестагу. Відсутність єдиного центру призначень,

диверсифікація між федеральним і земельним рівнями, рівне представництво виконавчої та законодавчої влади — всі ці фактори значно ускладнюють можливість будь-якої партійно-ідеологічної монополізації процесу добору. При цьому підтверджена практика полягає у тому, що партійна приналежність кандидата враховується при відборі, але не є вирішальним критерієм: реальна компетентність і репутація залишаються ключовими. В. В. Городовенко, аналізуючи цей досвід, зазначає, що «диверсифікована система призначень із рівноважними противагами є більш стійкою до концентрації влади, ніж будь-яка інша модель» [27, с. 189].

Важливою особливістю BGH є його відносини з Федеральним конституційним судом (Bundesverfassungsgericht, BVerfG). На відміну від України, де межа між конституційними і загальними юрисдикціями є предметом постійних дискусій, у Німеччині розмежування функцій між BGH і BVerfG є чітким і системним: BGH здійснює касаційний перегляд у цивільних та кримінальних справах, тоді як BVerfG перевіряє рішення виключно на предмет відповідності Основному закону [84]. При цьому BVerfG може скасувати рішення BGH лише в тому разі, якщо воно порушує конституційно гарантовані права, — але не у зв'язку з помилками у тлумаченні поточного законодавства. Такий розподіл запобігає надмірному навантаженню на конституційний суд і чітко визначає сферу відповідальності кожного органу за якість правосуддя.

Принцип *de facto* обов'язковості рішень BGH для нижчих судів заслуговує на окрему увагу. Формально Німеччина є країною романо-германської правової традиції, де прецедент не є юридично обов'язковим. Проте практика є іншою: рішення BGH цитуються і дотримуються нижчими судами майже без винятків — не через юридичний обов'язок, а через авторитет суду та функціональну логіку системи [84]. Суддя нижчого суду, що відступив від позиції BGH, ризикує, що апеляційна інстанція скасує рішення, — і саме цей прагматичний ризик, а не абстрактна вимога дотримуватись прецеденту, забезпечує єдність судової практики. Цей «м'який» механізм забезпечення єдності є ефективнішим за будь-

яке формальне законодавче зобов'язання і може слугувати орієнтиром для реалізації аналогічної мети в Україні.

Реформа Федерального конституційного суду Німеччини 2024 року є актуальним прикладом того, як стабільна демократія превентивно захищає свої судові інституції від потенційного майбутнього підриву. Після прикладів Польщі та Угорщини Бундестаг ухвалив зміни до Основного закону, що закріпили на конституційному рівні структуру, склад і незалежність BVerfG — раніше ці питання регулювались лише звичайним законом, який можна змінити простою більшістю [85]. Ключові рішення: два сенати по вісім суддів; один 12-річний невідновлюваний термін; вікове обмеження 68 років; судді залишаються в посаді до призначення наступника. Ця реформа є виразним прикладом «превентивного конституціоналізму» — підходу, при якому стабільна демократія зміцнює захист своїх ключових інституцій, не чекаючи, поки виникне реальна загроза. Аналогічний підхід є актуальним для України: конституційне закріплення не лише принципів незалежності, а й конкретних механізмів її захисту, убезпечило б Верховний Суд від майбутніх спроб маніпулювати його складом.

Досвід Німеччини у сфері суддівської підготовки також заслуговує на увагу. Суддя BGH пройшов, як правило, більш ніж двадцятирічний шлях у судовій системі, перш ніж потрапити до найвищої інстанції. Система суддівської кар'єри в Німеччині є ієрархічною і меритократичною: просування відбувається на підставі оцінок роботи судді, а не особистих зв'язків [84]. Ця вертикальна «відбіркова пірамідна» модель забезпечує, що до складу BGH потрапляють виключно юристи з тривалим практичним досвідом, глибокою галузевою спеціалізацією і перевіреною багаторічною роботою в судовій системі репутацією. Це є принципово важливою відмінністю від систем, де кандидати до верховних судів можуть призначатись безпосередньо із адвокатури або академічного середовища без відповідного суддівського досвіду. Для України, де існує проблема призначення до Верховного Суду осіб без достатнього суддівського досвіду або з сумнівною репутацією, ця модель є важливим орієнтиром. Разом із тим, прямиий перенос німецької кар'єрної моделі в Україну

потребував би системного перетворення всієї вертикалі судових призначень — завдання, що виходить за межі окремої реформи Верховного Суду і потребує стратегічного підходу.

Естонський Riigikohus: трансформація з нуля

Досвід Естонії у розбудові незалежної судової системи після відновлення незалежності у 1991 році є, мабуть, найрелевантнішим і найближчим прикладом для України — прикладом успішної, системної і тривалої трансформації пострадянської судової системи відповідно до стандартів Ради Європи. Схожість вихідних умов — радянська спадщина, брак суддівської культури незалежності, необхідність одночасного розбудовування нових правових інституцій і нових конституційних засад — робить естонський шлях особливо цінним методологічним орієнтиром. Якщо Польща є прикладом деградації, а Німеччина — прикладом усталеності, то Естонія є прикладом успішного будівництва: держава, що успадкувала радянську судову систему, зуміла за порівняно короткий час створити незалежний, ефективний і добросовісний Верховний суд — Riigikohus.

Контекст трансформації Естонії є важливим для порівняння. У 1987–1993 роках Естонія здійснила радикальне оновлення суддівського корпусу: переважна більшість суддів радянської доби завершили свої терміни у 1992 році, і одночасно відбулось масштабне формування нового суддівського корпусу [86]. Цей процес відрізнявся від класичних «люстрацій» у двох важливих аспектах. По-перше, оновлення відбулось природним шляхом — через закінчення попередніх термінів, а не через масові звільнення. По-друге, критерії відбору нових суддів були орієнтовані на компетентність, а не на ідеологічну лояльність. Правовий вакуум, пов'язаний із перехідним характером естонського суспільства, не призвів до свавільних рішень щодо кадрового складу судів — і саме ця поміркованість, у поєднанні з чіткими конституційними гарантіями, заклала підвалини майбутньої незалежності.

Конституція Естонії 1992 року закріпила трирівневу судову систему: місцеві та адміністративні суди — апеляційні суди (ringkonnakohtud) —

Верховний суд (Riigikohus) [87]. Ключовою особливістю естонської моделі є те, що Riigikohus поєднує функції касаційного суду і суду конституційного контролю: він перевіряє закони та інші нормативні акти на предмет відповідності Конституції. Така двоєдина функція є нетиповою для більшості держав — де касаційний і конституційний контроль розмежовані, — але довела свою ефективність у естонському контексті: єдиний вищий судовий орган забезпечує цілісність правозастосування і не допускає суперечностей між різними юрисдикціями.

Голова Riigikohus призначається парламентом — Riigikogu — за поданням Президента Республіки [87]. Ця модель є схожою з підходом, від якого відмовилась Україна у 2016 році, коли перейшла до обрання Голови Верховного Суду Пленумом суду. Разом із тим, естонський досвід засвідчує, що призначення парламентом не обов'язково означає залежність: за умови наявності усталеної парламентської культури поваги до незалежності судів і традиції консенсусного підходу до призначень, парламентська участь у формуванні суддівського корпусу може бути цілком прийнятною. Сенса не в тому, щоб виключити жодну гілку влади з процесу призначень, а в тому, щоб жодна гілка влади не мала одноосібного контролю над ним.

Асоційований суддівський відбір в Естонії заслуговує на детальний аналіз. Судді Riigikohus призначаються парламентом за поданням Голови суду. Кандидати проходять оцінювання з боку Ради з адміністрування судів (kohtute haldamise nõukoda) — органу, до складу якого входять судді, представники виконавчої влади та юридичних організацій [87]. При цьому вирішальний голос у визначенні кандидатів залишається за самим суддівським корпусом, що забезпечує змістовну незалежність від поточних урядових пріоритетів. Критерії відбору є чітко визначеними і включають не лише формальні кваліфікаційні вимоги, а й оцінку доброчесності, репутації та здатності до формування колегіальних правових позицій — якостей, особливо важливих для членів найвищого судового органу.

Принципово важливим досягненням естонської судової реформи є висока і стабільна суспільна довіра до судів. За даними Eurobarometer, Естонія стабільно посідає місця у верхній третині держав ЄС за рівнем довіри до незалежності судів — що різко контрастує з ситуацією в Україні, де цей показник є одним із найнижчих у Раді Європи [88]. Причини цього успіху є комплексними. По-перше, послідовність реформ: естонська судова реформа не зупинялась і не відкочувалась після зміни урядів. По-друге, кадрова якість: завдяки прозорим конкурсним процедурам до суддівського корпусу потрапляли переважно компетентні та добросовісні юристи. По-третє, ресурсне забезпечення: Естонія інвестувала значні кошти у розвиток судової інфраструктури, підготовку суддів та цифровізацію судочинства — що підвищило якість і швидкість правосуддя. По-четверте, культурні чинники: у суспільстві сформувалась культура поваги до судових рішень і реального виконання вимог суду.

Цифровізація Riigikohtus є ще одним аспектом, що заслуговує на окрему увагу. Естонія є однією з найбільш цифрово розвинутих країн світу, і ця репутація повністю підтверджується у сфері правосуддя. Електронне подання позовів, цифрові матеріали справи, відеоконференції у судових засіданнях — все це є стандартною практикою ще з початку 2000-х років. Цифровізація не є лише питанням ефективності: вона суттєво підвищує прозорість правосуддя, полегшує доступ громадян до судових рішень і ускладнює будь-які неформальні впливи на судовий процес. Для України, що проводить цифрову трансформацію державного управління, естонський досвід цифровізації правосуддя є практично застосовним орієнтиром.

Досвід Латвії та Литви: різні шляхи до спільної мети

Латвія та Литва пройшли схожий з Естонією шлях трансформації пострадянської судової системи, проте з власними інституційними особливостями, що роблять цей досвід самостійно цінним для порівняльного аналізу. Литовська і латвійська моделі верховних судів відрізняються від естонської насамперед у питанні конституційного контролю: у Литві та Латвії

функції касаційного суду і конституційного суду розмежовані, що відповідає більш поширеному в Раді Європи підходу.

Верховний суд Литви (*Lietuvos Aukščiausiasis Teismas*) виконує функції касаційного суду загальної юрисдикції, тоді як конституційний контроль здійснює окремий Конституційний суд. Судді Верховного суду Литви призначаються Президентом Республіки за поданням спеціальної комісії суддівського самоврядування — Ради суддівської влади (*Teisėjų taryba*) [89]. Принципово важливим елементом литовської моделі є те, що Рада суддівської влади є незалежним органом, що формується виключно суддями різних інстанцій і не включає жодних представників виконавчої або законодавчої влади. Ця «чисто суддівська» модель є однією з найбільш відповідних вимогам ССЄ Висновку № 10 і забезпечує мінімальний ризик зовнішнього впливу на суддівські призначення. Нещодавні соціологічні дані свідчать, що Литва демонструє один із найвищих показників довіри до судів серед пострадянських держав-членів ЄС, що підтверджує ефективність такої моделі.

Латвійська система характеризується більшою участю парламенту у призначеннях суддів. Судді Верховного суду Латвії (*Augstākā tiesa*) затверджуються парламентом — Саеймою — за поданням Голови Верховного суду [89]. Незважаючи на формальну участь парламенту, на практиці ця процедура є значною мірою технічною: парламент не проводить власного оцінювання кандидатів, а лише ратифікує поданий список. Причиною такого обмеженого парламентського контролю є усталена юридична і суспільна культура, за якої призначення суддів розглядається як сфера, де партійні міркування є принципово неприйнятними. Цей латвійський досвід є показовим: формальна участь парламенту у призначеннях не є проблемою сама по собі — проблемою є вузькопартійний підхід до цих призначень, від якого Латвія успішно відійшла.

Порівняльний аналіз досвіду трьох балтійських держав виявляє спільну стратегію, що пояснює їхній успіх: усі три держави поєднали швидку нормативно-правову реформу з цілеспрямованим інвестуванням у суддівську

культуру і якість. У перші роки незалежності активно запрошувались іноземні правники, зокрема з Фінляндії, Швеції та Данії, для передачі досвіду і навчання вітчизняного суддівського корпусу. Водночас суддівська заробітна плата була суттєво підвищена — що мінімізувало корупційні ризики. Нарешті, системно розвивалась система суддівської освіти: Естонська, Латвійська та Литовська школи права стали центрами формування нового юридичного мислення. О. О. Овсяннікова підкреслює, що «правова культура формується тривалими цілеспрямованими зусиллями і не може бути привнесена ззовні» [22, с. 219]. В. Д. Бринцев зауважує, що «балтійський досвід підтверджує загальну закономірність: там, де реформа є не лише законодавчою, а й культурно-педагогічною — тобто де разом із нормами змінюються цінності і ментальні моделі — вона виявляється тривалою і справжньою» [10, с. 347].

Польська судова криза 2015–2023 рр. не виникла раптово: вона стала результатом накопичення системних слабкостей, що не були усунені у перші роки демократичного переходу. Зокрема, традиційно висока закритість польського суддівського корпусу, його корпоративна замкнутість та опір зовнішньому контролю — якості, що за умов демократичної консолідації сприймалися як ознаки незалежності, — виявились і зворотним боком: вони живили суспільний скептицизм щодо реальної доброчесності суддів і надавали популістській риториці PiS про «коаліцію каст» певну суспільну резонансність. За соціологічними даними 2015 року, лише близько 30 % поляків довіряли судовій системі — один із найнижчих показників серед держав ЄС того часу. PiS використала цей справжній суспільний запит на реформу для реалізації прихованої мети — підпорядкування судів поточній владі [90]. Урок для України є недвозначним: системна недовіра до судів є живильним середовищем для «антиреформаторів», і саме тому справжнє підвищення доброчесності та прозорості судів є не лише правовим, а й суспільно-безпековим завданням.

Механізм, яким PiS захопила Верховний суд Польщі, виявився юридично витонченим, але функціонально руйнівним. Після реформи KRS нові «неосудді» заповнили не лише новостворені палати, а й заміщували вакансії в існуючих

структурах. Особливо небезпечною виявилась Палата надзвичайного контролю і публічних справ, що отримала повноваження переглядати будь-яке остаточне судові рішення, ухвалене за останні 20 років, за наявності «надзвичайних обставин» [91]. Це повноваження перетворювало всі попередні судові рішення на умовно остаточні: будь-яке з них могло бути переглянуте Палатою, підконтрольною правлячій партії. Таким чином, PiS отримала не просто інструмент призначення лояльних суддів на майбутнє, а й механізм ревізії минулих рішень. Для України цей аспект є важливим у контексті оцінки механізму виключного провадження: важливо, щоб він не перетворювався на аналогічний інструмент вибіркової ревізії небажаних рішень.

Реакція польського правового суспільства на «антиреформу» PiS є ще одним важливим аспектом порівняльного аналізу. Польські судді виявили значну інституційну стійкість: Верховний суд у попередньому складі відмовлявся визнавати легітимність «нео-KRS» і нових суддів, що призвело до фактичного «правового розколу» — ситуації, коли два різних органи, що претендували на статус Верховного суду, ухвалювали взаємосуперечливі рішення [91]. Паралельно польські судді об'єдналися у рух «Іуститія» (Iustitia), що публічно протистояв урядовому тиску і підтримував міжнародні зусилля щодо захисту незалежності. Цей досвід засвідчує: стійкість суддівського корпусу — як колективного інституту, а не лише окремих суддів — є важливим чинником протидії «захопленню судів». Формування подібної корпоративної культури суддівської стійкості є актуальним завданням і для України, де суддівські асоціації традиційно відігравали обмежену роль у захисті незалежності.

Проблема «нео-суддів» і відновлення законності призначень є однією з найскладніших правових проблем, з якими зіткнулась Польща після 2023 року. Понад дві тисячі п'ятсот суддів, призначених за участю незаконної KRS, ухвалили тисячі рішень, юридичний статус яких є невизначеним. Венеціанська комісія у Висновку CDL-AD(2024)056 рекомендувала індивідуальну перевірку призначень, а не автоматичне визнання їх недійсними [82]. ЄСПЛ у пілотному рішенні у справі «Вацеса проти Польщі» дав аналогічну рекомендацію,

підкресливши, що правова визначеність і захист прав сторін, що брали участь у провадженнях з «нео-суддями», мають бути збережені [83]. Цей правовий тупик є нагадуванням: реформи, здійснені з порушенням принципу незмінюваності суддів, породжують наслідки, що переслідують правову систему роками.

Система суддівського самоврядування в Німеччині є принципово відмінною від більшості держав Ради Європи у тому сенсі, що вона є менш централізованою. На відміну від держав із єдиною Радою суддівства, у Німеччині функції суддівського самоврядування розподілені між федеральним рівнем та рівнем земель [92]. BGH не має власного органу суддівського врядування у класичному розумінні: питання дисциплінарної відповідальності суддів BGH вирішуються Senat für Richtergelegenheiten (Судовий сенат у справах про суддів) — особливим органом у складі самого BGH, що розглядає скарги на суддів та дисциплінарні питання. Ця модель «внутрішньосудового» самоврядування забезпечує максимальну незалежність від зовнішнього тиску, але водночас ставить питання про достатність зовнішнього контролю. Баланс вирішується через загальну прозорість: усі рішення BGH є публічними, а суддівська спільнота, юридичні асоціації та академічна спільнота здійснюють постійний неформальний моніторинг якості правосуддя.

Ще одним важливим аспектом BGH, що заслуговує на увагу у контексті реформування Верховного Суду України, є «адвокатська монополія»: лише акредитовані при BGH адвокати — їх близько сорока — можуть представляти сторони у цивільних справах у Верховному суді [93]. Ця монополія слугує кільком цілям: по-перше, вона гарантує, що справи до BGH потрапляють лише після ретельного юридичного аналізу адвокатами з глибокою спеціалізацією; по-друге, вона стримує подачу безперспективних касаційних скарг і знижує навантаження на суд; по-третє, вона формує когорту юристів, що спеціалізуються на нормоформуванні через практику вищого суду. У контексті системи фільтрації касаційних скарг у Верховному Суді України цей досвід є цікавим орієнтиром: не лише формальні критерії прийнятності, а й вимоги до

якості юридичного представництва можуть слугувати ефективним механізмом управління навантаженням без обмеження права на доступ до правосуддя.

Конституційна реформа щодо BVerfG 2024 року є прикладом «превентивного конституціоналізму» — підходу, за якого демократичні інституції зміцнюються до того, як вони стикаються з реальною загрозою. Реформа закріпила на рівні Основного закону ФРН ряд параметрів, що раніше регулювались лише звичайним законом: структуру (два сенати по вісім суддів), строки (12 років, без поновлення), вікове обмеження (68 років), гарантії перебування в посаді до призначення наступника [85]. Ключовою мотивацією для реформи стала ситуація в Польщі та Угорщині: Бундестаг вирішив превентивно унеможливити подібні сценарії у Німеччині, навіть за відсутності безпосередньої загрози. Для України аналогічний підхід є надзвичайно актуальним: у контексті євроінтеграції та необхідності закріплення незалежності судів на тривалу перспективу конституційне фіксування ключових параметрів організації Верховного Суду є природним кроком.

Важливим елементом незалежності BGH є фінансова автономія. Федеральні суди, включаючи BGH, фінансуються безпосередньо з федерального бюджету, і розмір їхнього фінансування не може бути зменшений виконавчою владою без схвалення Бундестагу [84]. Суддівська винагорода у BGH є одною з найвищих у системі цивільної служби Федеративної Республіки, що мінімізує корупційні ризики та забезпечує конкурентоспроможність суддівського корпусу на ринку юридичних послуг. Для України, де питання фінансування судів і розміру суддівської винагороди залишається предметом постійних дискусій, німецький досвід є важливим: суддівська незалежність не може існувати без фінансової незалежності, і інвестиції у суддівську винагороду є інвестиціями у якість правосуддя.

Детальніший аналіз естонської трансформації судової системи дозволяє виокремити кілька ключових факторів, що пояснюють її успіх. Першим є фактор «нового початку»: оскільки більшість радянських суддів завершили свої терміни природним чином у 1992 році, у Естонії не виникло проблеми люстрації у

класичному вигляді — проблеми, що є болісною і розколюючою у багатьох постсоціалістичних суспільствах. Замість цього відбулось фактичне повне оновлення суддівського корпусу через нові призначення, що дозволило сформувати новий Riigikohus без інституційної спадщини радянського правосуддя [86]. Для України, де проблема люстрації суддів залишається неповністю вирішеною, естонський «природний» шлях оновлення є методологічно цікавим — хоча й важко відтворюваним у повному обсязі через різний темп та контекст трансформацій.

Другим фактором естонського успіху є послідовність виборів у сфері технологій та доступу до правосуддя. Поки інші постсоціалістичні держави ще осмислювали базові питання судоустрою, Естонія вже у 1990-х роках обрала стратегію цифрової держави і реалізувала її в тому числі у судовій системі [87]. Електронне судочинство є не лише засобом підвищення ефективності, а й механізмом відкритості: усі судові рішення є публічно доступними, процесуальні дії фіксуються в електронному реєстрі, а можливості для позапроцесуальних контактів між сторонами і судьями технологічно ускладнені. Для України, що активно розвиває систему електронного судочинства, цей досвід є безпосередньо застосовним: технологічні рішення можуть суттєво знизити корупційні ризики і підвищити прозорість Верховного Суду.

Роль Естонії як члена ЄС з 2004 року у розвитку правосуддя є ще одним важливим аспектом. Членство в ЄС означало не лише формальне зобов'язання дотримуватись права ЄС, а й активну інтеграцію у систему судової взаємодії — Мережу Президентів Верховних Судів ЄС, Консультативну раду суддів, участь у механізмах попереднього звернення до Суду ЄС [87]. Ці інституційні зв'язки є важливим чинником обміну досвідом і «рівняння» на кращі практики. Для України, що наближається до членства в ЄС, аналогічна перспектива є сильним стимулом для реального, а не декларативного реформування Верховного Суду відповідно до європейських стандартів.

Литовський підхід до суддівського врядування — через повністю суддівський орган без участі інших гілок влади у формуванні складу — є однією

з найчистіших реалізацій стандарту ССЄ [73; 89]. Показовим є те, що цей підхід не призвів до відомої критики з боку Венеціанської комісії: Комісія у своїх висновках щодо Литви не ставила під сумнів адекватність цієї моделі, оскільки вона поєднується з прозорими критеріями оцінювання суддів та ефективними механізмами дисциплінарної відповідальності. Для України, де дискусія про оптимальний склад ВРП є постійно актуальною, литовський досвід є важливим контраргументом проти аргументу, що «суто суддівська» Рада неминуче буде корпоративно замкненою: при наявності прозорих процедур і реальних механізмів підзвітності суддівська самоврядність є цілком ефективною.

Латвійська система аудиту судової діяльності заслуговує на окрему увагу. Augstākā tiesa здійснює щорічний публічний звіт про стан судочинства, що включає детальний аналіз статистичних показників, тенденцій у судовій практиці та виявлених системних проблем. Цей звіт є не лише формальним інструментом підзвітності, а й важливим механізмом саморефлексії суду: він дозволяє виявляти й публічно визнавати власні недоліки, що є ознакою інституційної зрілості [89]. Для Верховного Суду України аналогічна практика є частково реалізованою через річні звіти про стан судочинства. Проте рівень деталізації та публічного обговорення цих звітів залишається недостатнім у порівнянні з латвійською та естонською практиками.

Порівняльний аналіз конституційних гарантій незалежності верховних судів у досліджуваних державах виявляє важливий системний патерн. У Німеччині стаття 97 Основного закону гарантує незалежність суддів і є практично незмінюваною в силу вимоги кваліфікованої більшості [85]. В Естонії § 146 Конституції проголошує, що «правосуддя здійснюється виключно судами» і «при відправленні правосуддя судді є незалежними» — і ці положення підкріплені конкретними інституційними механізмами, що унеможливають вплив на суд [87]. У Польщі, навпаки, аналогічне конституційне закріплення (стаття 45 Конституції) виявилось недостатнім: воно не запобігло маніпуляціям з органами суддівського врядування, оскільки порядок їхнього формування регулювався лише поточним законодавством [82]. Для України цей

порівняльний аналіз свідчить: конституційне закріплення незалежності судів має охоплювати не лише декларативні принципи, а й конкретні механізми їхнього захисту — включаючи порядок формування ВРП і механізми захисту суддів від свавільного відсторонення.

Порівняльний аналіз навантаження на верховні суди досліджуваних держав є важливим для оцінки реалістичності реформи Верховного Суду України. ВGH розглядає щороку близько 10 000 – 12 000 справ при складі понад 150 суддів — що дає приблизно 70–80 справ на суддю на рік [84]. Riigikohus розглядає близько 1 500 – 2 000 справ на рік при складі близько 20 суддів — 75–100 справ на суддю [87]. Верховний Суд України, маючи склад у 200 суддів і отримуючи щороку кілька сотень тисяч касаційних звернень, стикається з неспівставно більшим навантаженням — що підриває саму можливість якісного формування правових позицій. Одним із структурних рішень, що впливає з порівняльного аналізу, є необхідність суттєво посиленої фільтрації касаційних звернень на основі принципу принципного правового значення — за аналогією з certiorari-юрисдикцією у США або особливими підставами для прийняття до провадження у ВGH.

Питання розмаїття — гендерного, регіонального, фахового — у складі верховних судів є ще одним аспектом, що виявляється при порівняльному аналізі. ВGH піддається критиці за недостатнє представництво жінок у своєму складі, що є загальноєвропейською проблемою [84]. Riigikohus у цьому відношенні демонструє кращі показники — близько 40 % жінок-суддів, що відповідає загальній тенденції до більш рівноправного представництва у балтійських судових системах [87]. Для Верховного Суду України питання гендерного балансу у суддівському корпусі також є актуальним: за даними останніх відборів, частка жінок серед суддів Верховного Суду є нижчою за середньоєвропейські показники. Досягнення більш справедливого представництва є не лише питанням рівних можливостей, а й фактором, що впливає на якість і різноманітність правових позицій суду.

Порівняльний аналіз практики публічної комунікації верховних судів досліджуваних держав виявляє ще один вимір реформи, що заслуговує на увагу. ВGH підтримує докладний офіційний вебсайт із базою рішень, але традиційно утримується від активної публічної комунікації — відображаючи загальну культуру німецького правосуддя, яке самовиражається через якість рішень, а не через PR [84]. Riigikohus, навпаки, є значно активнішим у публічному просторі: суд регулярно видає прес-релізи та роз'яснення щодо резонансних рішень, що сприяє правовій освіті суспільства [87]. Для Верховного Суду України, що функціонує в суспільстві з низькою правовою культурою і хронічно низькою довірою до судів, активна і зрозуміла публічна комунікація є стратегічним інструментом відновлення легітимності. С. В. Прилуцький зазначає, що «публічна комунікація суду є не відступом від принципу незалежності, а інструментом демократичної підзвітності, що зміцнює, а не підриває довіру до правосуддя» [39, с. 298].

Підсумовуючи порівняльно-правовий аналіз досвіду Польщі, Німеччини та держав Балтії, слід підкреслити синтетичний висновок, що виходить за межі суми окремих спостережень. Усі чотири досліджувані моделі — при всіх їхніх відмінностях — засвідчують одну фундаментальну закономірність: незалежність верховного суду є системною якістю, що виникає з поєднання конституційних гарантій, інституційних механізмів, кадрової якості і суспільної культури. Жоден із цих елементів не є достатнім без решти. Конституційні гарантії без відповідних інституцій перетворюються на декларації — як засвідчила Польща до 2015 року. Інституції без кадрової якості перетворюються на форму без змісту. Кадрова якість без суспільної довіри не забезпечує легітимності. Суспільна культура без конституційних гарантій є вразливою до маніпуляцій. Саме тому реформа Верховного Суду України — щоб бути справді успішною і тривалою — має одночасно і послідовно розвивати всі чотири елементи цієї системи, а не зосереджуватись на якомусь одному.

Аналіз досвіду реформування верховних судів Польщі, Німеччини та держав Балтії неможливий без урахування його фінансового виміру. Судова

незалежність, як неодноразово підкреслювали Венеціанська комісія та ССЄ, є неможливою без фінансової незалежності [77; 46]. Порівняльні дані свідчать про суттєвий розрив між витратами на правосуддя у цих державах та в Україні. Відповідно до EU Justice Scoreboard 2024, Естонія витрачає близько 90 євро на особу на рік на функціонування судової системи, Литва — 85 євро, Латвія — 80 євро, Німеччина — 125 євро [88]. Ці цифри різко контрастують із показниками України, де витрати на правосуддя є одними з найнижчих у розрахунку на особу серед порівнюваних держав. Низьке фінансування судів безпосередньо корелює з недостатньою матеріальною базою судочинства, низькою суддівською винагородою і, відповідно, підвищеними корупційними ризиками. Для Верховного Суду зокрема це означає необхідність суттєвого збільшення фінансування апарату суду, бібліотечного фонду, інформаційно-аналітичних ресурсів і системи безперервної освіти суддів.

Цікавим є також порівняльний аналіз строків розгляду справ у верховних судах досліджуваних держав як показника ефективності правосуддя. Відповідно до EU Justice Scoreboard 2024, середній строк розгляду справи у касаційній інстанції в Естонії становить близько семи місяців, у Литві — дев'ять місяців, у Латвії — вісім місяців, у Польщі у дореформений період — близько дванадцяти місяців [88]. Для порівняння, у Верховному Суді України середній строк розгляду касаційних скарг суттєво перевищує ці показники, що фіксується і у рішеннях ЄСПЛ щодо порушення розумного строку судочинства [63]. Подолання цього розриву вимагає не лише реформи процесуального законодавства, а й підвищення ефективності внутрішньої організації суду — розподілу справ між суддями, стандартів підготовки справ до розгляду, впровадження ефективних цифрових інструментів управління справами.

Практика перегляду конституційності власних рішень у балтійських державах є ще одним важливим аспектом порівняльного аналізу. В Естонії Riigikohus поєднує функції касаційного і конституційного суду, що дозволяє йому безпосередньо перевіряти застосовані у справі норми на відповідність Конституції [87]. В Литві та Латвії конституційний контроль здійснюється

окремими судами, і верховні суди взаємодіють з ними через механізм конституційного звернення [89]. Для України, де питання взаємодії між Верховним Судом і Конституційним Судом залишається предметом доктринальних дискусій, порівняльний аналіз цих двох моделей є практично корисним. Досвід Естонії засвідчує, що об'єднання функцій може бути ефективним за умови достатньої спеціалізації суддів та наявності окремих процедур для конституційного провадження всередині суду.

Питання вертикальної взаємодії між Верховним судом та судами нижчих інстанцій є ще одним важливим виміром порівняльного аналізу. У Німеччині вертикальна взаємодія реалізується через механізм *de facto* обов'язковості рішень ВGH, підкріплений ризиком скасування при відступленні [84]. В Естонії Riigikohus надає нижчим судам широкий доступ до своїх рішень та ухвалює методичні вказівки [87]. У Литві існує практика, за якої Верховний суд при скасуванні рішення нижчого суду зобов'язаний чітко вказати, яким має бути правильне тлумачення, а не лише вказати на помилку — що забезпечує більш ефективний зворотний зв'язок між інстанціями. Для України, де проблема забезпечення єдності судової практики є системною і фіксується як у рішеннях ЄСПЛ, так і у висновках Венеціанської комісії, ці порівняльні підходи є безпосередньо застосовними орієнтирами. Верховний Суд України через «Базу правових позицій» реалізує частину цієї функції, проте обов'язковість врахування позицій Верховного Суду нижчими судами потребує подальшого законодавчого зміцнення.

Аналіз розвитку судової практики щодо захисту цифрових прав у верховних судах досліджуваних держав відкриває ще один актуальний вимір порівняльного дослідження. Швидкий розвиток технологій ставить перед верховними судами нові нормативні виклики: штучний інтелект у правозастосуванні, захист персональних даних у судових провадженнях, кіберзлочинність, право на забуття. ВGH є одним із провідних судів Ради Європи у формуванні практики щодо захисту даних та цифрових прав, спираючись на право ЄС [84]. Riigikohus, в умовах однієї з найбільш цифровізованих судових

систем світу, є лідером у впровадженні цифрових стандартів правосуддя [87]. Для Верховного Суду України, що функціонує в умовах активного розвитку інформаційного суспільства та численних кіберзагроз в умовах збройного конфлікту, формування сучасної судової практики щодо цифрових прав є актуальним завданням, у виконанні якого досвід цих держав є безпосередньо корисним.

Аналіз практики відводів суддів у верховних судах досліджуваних держав є важливим з погляду забезпечення безсторонності. У Німеччині процедура відводів суддів BGH регулюється § 41–49 Цивільного процесуального кодексу і є відносно суворою: суддя підлягає відводу у разі родинних зв'язків зі стороною, матеріального інтересу у справі або участі у попередніх провадженнях у цій справі [84]. В Естонії та Литві аналогічні норми відповідають загальноєвропейським стандартам і підкріплені суворими вимогами до декларування конфлікту інтересів [87; 89]. Для України правові основи відводів суддів Верховного Суду закріплені у процесуальному законодавстві, проте практика декларування конфлікту інтересів залишається недостатньо систематичною. В. С. Бігун зазначає, що «безсторонність суду є не лише правовою вимогою, а й моральною передумовою легітимного правосуддя, і жодна формальна процедура не замінить справжньої внутрішньої безсторонності судді» [2, с. 167].

Системний аналіз наукових досліджень у сфері порівняльного суддівського права дозволяє виокремити ще один важливий аспект, що безпосередньо стосується реформування Верховного Суду України — питання колегіальності прийняття рішень. В усіх досліджуваних верховних судах рішення приймаються колегіями з кількох суддів, і жодне рішення одного судді не має касаційної сили. Ця вимога колегіальності є не лише процесуальним стандартом, а й важливою гарантією якості правосуддя: колегіальне обговорення виключає індивідуальні упередження і дозволяє виробити зважену правову позицію. У BGH більшість справ розглядається п'ятьма суддями, що забезпечує достатнє різноманіття правових поглядів [84]. У Riigikohus важливі справи

вносяться на засідання розширеної колегії або загальних зборів усіх суддів [87]. Для Верховного Суду України забезпечення реальної, а не формальної колегіальності розгляду справ — з повноцінним обговоренням, а не лише підписанням заздальгідь підготованого рішення — є важливим завданням внутрішнього реформування.

Одним із найбільш цікавих аспектів порівняльного аналізу є питання дисидентних думок (окремих думок суддів). У ВGH окремі думки суддів не є публічними: рішення публікується як єдина позиція суду без зазначення того, чи були незгодні судді [84]. В Естонії, навпаки, окремі думки суддів Riigikohus є публічними і публікуються разом із основним рішенням, що сприяє науковій дискусії та розвитку правової доктрини [87]. У литовській системі окремі думки також є практикою — особливо у Конституційному суді. Верховний Суд України після реформи 2016 року запровадив інститут окремих думок суддів, що є прогресивним кроком. Підтримка і розвиток цієї практики, забезпечення суддям реальної свободи висловлювати незгоду без ризику корпоративного осуду — є важливим елементом формування живого, а не механістичного правосуддя.

Порівняльний синтез: уроки для України

Порівняльно-правовий аналіз досвіду Польщі, Німеччини та держав Балтії дозволяє сформулювати низку висновків, безпосередньо застосовних до реформування Верховного Суду України. Ці висновки стосуються як інституційних механізмів, так і ширших процесуальних і культурних умов успішного реформування.

Перший висновок стосується критичного значення органу суддівського врядування. Польський досвід засвідчив, що захоплення органу суддівського врядування є «ключем» до захоплення всієї судової системи. Естонський, латвійський і литовський досвід, навпаки, демонструє: суддівській самоврядний орган із реальною незалежністю від виконавчої та законодавчої влади є необхідною інституційною умовою незалежного правосуддя. Відповідно, для України найвищим пріоритетом у реформуванні є забезпечення реальної — а не декларативної, не «паперової» — незалежності Вищої ради правосуддя. Ця

незалежність має бути закріплена не лише в законодавчих нормах, а й у конкретних процедурах, що унеможливають партійний чи урядовий вплив на процес суддівських призначень. Це включає: обрання суддівських членів виключно суддівським з'їздом без партійного чи урядового впливу; конституційно закріплений захист від дострокового відсторонення без законних підстав і незалежного судового контролю; прозорий і конкурентний відбір несуддівських членів із громадянського суспільства. М. С. Булкат підкреслює, що «якість органу суддівського врядування є таким самим конструктивним елементом незалежного правосуддя, як і якість самих суддів: без першого не може бути гарантована наявність других» [1, с. 289].

Другий висновок стосується механізмів добору та кар'єри суддів Верховного Суду. Усі три успішних моделі — Bundesgerichtshof, Riigikohus та верховні суди Балтії — демонструють, що якість суддівського корпусу є функцією системи, а не випадкового збігу обставин. Конкурентний відбір на основі чітких критеріїв компетентності і доброчесності, оцінювання із залученням різних інституцій без монополії будь-якої однієї з них, безстрокові призначення після ретельного відбору — це системні рішення, що забезпечують якість суддівського корпусу у довготривалій перспективі. Для України критично важливим є розвиток і законодавче закріплення механізму, за якого висновки Громадської ради доброчесності мають реальну, а не декоративну роль у процесі добору суддів Верховного Суду.

Третій висновок стосується конституційного рівня захисту ключових параметрів незалежності судів. Польський досвід засвідчив, що правила, закріплені лише в законі, можуть бути змінені будь-якою парламентською більшістю. Реформа Bundesverfassungsgericht у Німеччині 2024 року і конституційні системи балтійських держав засвідчують: ключові параметри незалежності судів — склад, строки повноважень, порядок призначень, гарантії незмінюваності — мають бути закріплені у конституції таким чином, щоб їхня зміна вимагала кваліфікованої більшості або більш складних процедур [85]. Для України конституційна реформа 2016 року зробила перші кроки у цьому

напрямку, але залишила значний простір для законодавчих маніпуляцій. Подальше конституційне зміцнення гарантій незалежності є необхідним елементом системної реформи.

Четвертий висновок стосується роль доброчесності та прозорості у формуванні суспільної довіри. Держави Балтії значною мірою завдячують своїм успіхом тому, що вони одночасно з реформуванням законодавства та інституцій цілеспрямовано будували суддівську культуру доброчесності. Обов'язкове декларування майна суддів, прозорість дисциплінарних проваджень, публічність рішень — не є інструментами контролю над судьями, а є механізмами зміцнення суспільної довіри через демонстрацію підзвітності. О. О. Овсяннікова зазначає, що «транспарентність є не ворогом незалежності суду, а її підпорою: суд, що діє відкрито і не має чого приховувати, є значно більш стійким до зовнішнього тиску, ніж суд, що намагається уникнути будь-якого публічного контролю» [22, с. 198].

П'ятий висновок стосується необхідності цілісної та послідовної стратегії реформи. Найбільш успішні реформи — естонська та литовська — відрізнялись не лише чіткістю окремих рішень, а й стратегічною цілісністю: кожен реформаторський крок вписувався у загальну логіку, спрямовану на конкретний результат. Польська ж «антиреформа» і наступне відновлення теж є прикладом стратегічної цілісності — але протилежного знаку: PiS мала чіткий план послідовного захоплення судової системи, а наступний уряд зіткнувся з відсутністю аналогічно чіткого плану відновлення. Для України критично важливою є розробка комплексної стратегії судової реформи з вимірюваними показниками прогресу — відсутність якої Венеціанська комісія вже неодноразово констатувала [71].

Порівняльний аналіз засвідчує також важливість законодавчого закріплення механізму дисциплінарної відповідальності суддів Верховного Суду як окремого, автономного від загальної суддівської дисципліни, рівня. У Німеччині дисциплінарна відповідальність суддів BGH здійснюється спеціальним Судовим сенатом у справах суддів при самому BGH [84] — що

забезпечує незалежність процедури від виконавчої влади і водночас зберігає суддівський характер відповідальності. В Естонії дисциплінарні провадження щодо суддів Riigikohus здійснює Дисциплінарна колегія у складі суддів різних інстанцій [87]. Для України поточна модель дисциплінарної відповідальності суддів через ВРП залишається предметом критики з боку Венеціанської комісії: проблеми вибіркості переслідувань і непрозорості процедур не усунуті реформою 2016 року. Досвід Німеччини та Естонії засвідчує, що дисциплінарна процедура, максимально наближена до судової за своїм характером і здійснювана незалежними від виконавчої влади суддівськими органами, є найбільш відповідною стандартам ЄКПЛ та Венеціанської комісії.

Знаковим є й питання доступу суддів до систем правової інформації та підтримки їхньої навчальної діяльності у досліджуваних державах. У Федеральному суді справедливості Німеччини кожен суддя має доступ до найповніших правових баз даних, а апарат суду включає кваліфікованих помічників суддів (*Wissenschaftliche Mitarbeiter*), що допомагають у дослідженні правових питань [93]. В Естонії та Литві суди мають власні правові підрозділи та партнерські зв'язки з університетами для проведення досліджень у сфері судового права [87; 89]. Для Верховного Суду України питання ресурсного забезпечення наукової та аналітичної роботи суддів є важливим для підвищення якості рішень. Наявність кваліфікованих правових радників і аналітиків при кожному судді або сенаті не є розкішшю, а є умовою якісного правосуддя, про що свідчить досвід провідних верховних судів Європи.

Ще одним важливим аспектом порівняльного аналізу є практика міжнародної взаємодії верховних судів. ВGH є членом Мережі голів верховних судів ЄС, бере участь у діяльності ENCJ та підтримує активний діалог зі верховними судами інших держав через обмін судьями і спільні конференції [84]. Riigikohus, Верховний суд Литви та Augstākā tiesa Латвії також беруть активну участь у цих мережах [87; 89]. Для Верховного Суду України активна участь у міжнародних суддівських мережах є не лише питанням інституційного розвитку, а й важливим каналом трансферу кращих практик і підтримки

суддівської незалежності через міжнародну солідарність. Посилення міжнародного виміру діяльності Верховного Суду — через меморандуми про співпрацю, обмін делегаціями, участь у спільних проектах з Радою Європи та ЄС — є актуальним завданням, що виходить за межі законодавчої реформи і стосується практики роботи суду.

Нарешті, порівняльний аналіз підтверджує значення судового прецеденту — у його квазіобов'язковому, а не формально-правовому розумінні — для ефективного функціонування верховних судів. Усі досліджувані верховні суди є *de facto* прецедентними, навіть якщо *de jure* відносяться до континентальної правової системи без офіційного визнання прецеденту. ВGH, Riigikohus, литовський та латвійський Верховні суди публікують і систематизують свої правові позиції таким чином, щоб нижчі суди могли знайти і застосувати їх при вирішенні аналогічних справ [84; 87; 89]. Верховний Суд України зробив значний крок у цьому напрямку, запровадивши “Базу правових позицій” та інститут зразкових рішень. О. М. Музичук, досліджуючи зарубіжний досвід організації діяльності судів та можливості його використання в Україні, встановив, що ефективна судова система потребує не лише запозичення інституційних форм, а й адаптації управлінських практик, що забезпечують якість і прозорість правосуддя [134]. Однак реальна обов'язковість врахування цих позицій нижчими судами залишається недостатньо забезпеченою. Зміцнення механізму забезпечення єдності судової практики — через чітке законодавче закріплення наслідків невиконання правових позицій Верховного Суду нижчими судами — є необхідним елементом наближення до стандартів досліджуваних держав.

Шостий висновок стосується міжнародного виміру та ролі зовнішніх партнерів. Досвід Польщі засвідчив, що навіть фінансовий тиск ЄС у розмірі понад 137 мільярдів євро не здатен форсувати реальні судові реформи проти волі правлячої більшості [83]. Натомість балтійський досвід показує: коли реформи здійснюються з внутрішньою мотивацією і підтримкою суспільства, міжнародна допомога стає мультиплікатором, а не заміником. Для України, де зовнішні

стимули є надзвичайно сильними у зв'язку з євроінтеграційним курсом, принципово важливо формувати внутрішньополітичний консенсус щодо незалежності судів — не лише як умови для отримання зовнішнього фінансування, а як цінності, що є власним стратегічним інтересом держави та суспільства.

Важливим висновком порівняльного аналізу є і те, що успішне реформування верховних судів у досліджуваних державах відбувалось не у вакуумі, а у контексті одночасного реформування всієї судової системи — від місцевих судів до органів суддівського врядування. Верховний суд, яким би досконалим він не був, не може забезпечити якісне правосуддя, якщо нижчі інстанції продукують неякісні рішення, що потрапляють до нього як «матеріал для перегляду». В Естонії реформування системи правосуддя було системним з самого початку: паралельно оновлювались кадри місцевих і апеляційних судів, запроваджувались єдині стандарти суддівської підготовки, формувалась цілісна судова культура [86; 87]. У Литві Рада суддівської влади здійснює стратегічне планування розвитку судової системи в цілому — а не лише окремих її елементів [89]. Для України це означає, що реформа Верховного Суду не може бути самодостатнім ізольованим проектом: вона має бути складовою стратегії реформування всієї судової системи, узгодженої за цілями, термінами і механізмами реалізації.

Роль академічної спільноти у реформуванні верховних судів є ще одним аспектом, що заслуговує на увагу у порівняльному вимірі. В Естонії та Литві юридичні університети є активними партнерами судової системи: вони здійснюють наукову підтримку суддів, проводять систематичні дослідження судової практики, надають незалежну експертизу законодавчих пропозицій [87; 89]. У Німеччині традиційно сильна юридична доктрина є одним із чинників, що утримує суддів BGH у постійному діалозі з науковою спільнотою, і саме через цей діалог правові позиції суду отримують критичну оцінку і вдосконалюються [84]. Для України, де юридична наука традиційно розвивається паралельно з практикою, не маючи з нею тісного зв'язку, зміцнення партнерства між

Верховним Судом та юридичними факультетами провідних університетів є важливим завданням. Науково-консультативна рада при Верховному Суді є інституційним механізмом для такого партнерства, проте його реальна ефективність залежить від конкретних форм взаємодії та готовності суду враховувати наукові висновки.

Підсумовуючи порівняльно-правовий аналіз досвіду Польщі, Німеччини та держав Балтії, необхідно підкреслити, що жодна з досліджуваних моделей не є ідеальною або такою, що підлягає механічному перенесенню в Україну. Кожна модель є продуктом конкретної правової традиції, суспільних умов, інституційної спадщини та реформаторських рішень, що приймалися у відповідь на конкретні виклики конкретної держави. Спроба сліпо скопіювати будь-яку з цих моделей неминуче призведе до невідповідності між формою і змістом, між нормою і практикою. Натомість порівняльний аналіз є джерелом принципів і механізмів, що довели свою ефективність у різних правових системах і можуть бути адаптовані до українського контексту. Саме у виробленні власної моделі — синтетичної, що органічно поєднує конституційні гарантії незалежності на рівні Основного закону, інституційно незалежний орган суддівського врядування, прозорий та конкурентний добір суддів із реальним громадським контролем, систему забезпечення доброчесності, ефективні механізми дисципліни та якісну безперервну освіту суддів, і яка при цьому адаптована до реалій та традицій вітчизняної правової системи — полягає кінцева мета порівняльно-правового дослідження, здійсненого у цьому підрозділі. Польща застерігає від захоплення органів суддівського врядування; Німеччина демонструє стійкість «де-факто прецедентної» системи, що спирається на авторитет суду, а не лише на закон; держави Балтії доводять, що навіть «із нуля» можна збудувати незалежне і ефективне правосуддя — якщо є справжня воля і системна стратегія. Реалізація цих уроків стосовно України, аналіз поточного стану та перспектив реформування Верховного Суду є завданням третього розділу дисертаційної роботи.

Узагальнюючи порівняльно-правовий аналіз, проведений у цьому підрозділі, можна стверджувати, що реформування Верховного Суду України у відповідності до європейських стандартів є реальним і досяжним завданням, підтвердженим досвідом держав Балтії та Польщі (у його позитивному вимірі). Ключовими умовами успіху є: інституційно незалежне суддівське врядування; конкурентний і прозорий добір суддів з реальним громадським контролем; конституційне закріплення гарантій незалежності; інвестиції у суддівську освіту та культуру доброчесності; а також наявність цілісної і послідовної стратегії реформи. Відсутність будь-якого із цих елементів ставить під загрозу всю реформу — чого польський досвід є найбільш яскравим прикладом. Аналіз того, наскільки сучасний стан реформування Верховного Суду України відповідає цим умовам, є предметом третього розділу дисертаційної роботи.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

У другому розділі дисертаційної роботи здійснено комплексний аналіз міжнародно-правових стандартів та зарубіжного досвіду реформування вищих судових органів, що охоплює три взаємопов'язані напрями: практику ЄСПЛ щодо права на справедливий суд; рекомендації та висновки Венеціанської комісії і ССЄ; порівняльно-правовий аналіз досвіду Польщі, Німеччини та держав Балтії. Проведений аналіз дозволяє сформулювати такі узагальнюючі висновки.

1. Практика ЄСПЛ щодо статті 6 ЄКПЛ утворює обов'язкову нормативну основу для оцінки стану реформування Верховного Суду України. Суд виробив комплексний стандарт незалежності, що оцінюється за чотирма критеріями: спосіб призначення суддів; тривалість їхніх повноважень; наявність гарантій від зовнішнього тиску; зовнішні ознаки незалежності («видима незалежність»). Жоден із цих критеріїв не є достатнім самостійно — необхідна їхня сукупність. Для України ключовим прецедентом залишається рішення «Олександр Волков проти України» (2013), яке констатувало системні проблеми у функціонуванні судової влади та зобов'язало державу провести структурні реформи суддівської дисципліни.

2. Астрадссон-тест, сформульований Великою Палатою ЄСПЛ у справі «Гудмундур Андрі Астрадссон проти Ісландії» (2020), є універсальним інструментом оцінки законності судових призначень: порушення має бути суттєвим, стосуватися фундаментального правила формування судового корпусу та не бути усунутим ефективним національним судовим переглядом. Польські справи «Рецковіч» та «Гженда» розширили застосування цього тесту, встановивши, що системна залежність органу суддівського врядування від виконавчої влади перетворює призначені за його участю суди на такі, що не відповідають вимозі «встановленого законом» суду. Цей стандарт є безпосередньо застосовним для оцінки реформи ВРП та ВККС в Україні.

3. Венеціанська комісія та ССЄ формують амбітну систему стандартів найкращих практик організації судової влади, що за своєю нормативною вагою для держав-кандидатів на членство в ЄС набуває квазіобов'язкового характеру. Ключові принципи охоплюють: суддівську більшість в органах врядування, що обирається самими суддями; конституційне закріплення гарантій незалежності; чіткі критерії добору суддів; ефективний судовий контроль за рішеннями органів суддівського врядування. Аналіз висновків Комісії щодо України виявляє три наскрізні системні вади: відсутність цілісної стратегії судової реформи; недостатня якість органів суддівського врядування; слабкість механізмів перевірки доброчесності суддів.

4. Польський досвід судових реформ 2015–2024 рр. є найбільш показовим у Раді Європи прикладом того, як демократична держава-член ЄС може цілеспрямовано підірвати незалежність судової системи законодавчими засобами. Ключовим інструментом «захоплення судів» стала зміна порядку формування KRS: від обрання суддями до призначення парламентарями. Для України цей досвід є застереженням у контексті порядку формування ВРП та захисту його членів від дострокового відсторонення. Відновлення незалежності судової системи після «польського сценарію» є надзвичайно складним і тривалим процесом — що підтверджує стратегічну перевагу превентивного захисту незалежності над реактивним відновленням.

5. Досвід ВGH засвідчує, що реальна незалежність верховного суду забезпечується не одним інструментом, а системою взаємодоповнювальних механізмів: конституційні гарантії (стаття 97 Основного закону ФРН); диверсифікована система призначень без єдиного центру; меритократична кар'єрна «піраміда»; фінансова автономія; принцип *de facto* обов'язковості рішень без формального прецеденту. Реформа BVerfG 2024 року є прикладом «превентивного конституціоналізму» — конституційного закріплення конкретних механізмів захисту незалежності до виникнення реальної загрози. Цей підхід є актуальним для України в контексті євроінтеграції.

6. Держави Балтії, насамперед Естонія, є найбільш релевантним успішним прикладом трансформації пострадянської судової системи відповідно до стандартів Ради Європи. Ключовими факторами успіху естонської реформи є: природне оновлення суддівського корпусу без болісних люстрацій; послідовність реформ незалежно від зміни урядів; прозорі конкурсні процедури відбору; масштабні інвестиції в суддівську освіту та цифровізацію судочинства; усталена культура поваги до судових рішень. Eurobarometer стабільно фіксує високий рівень довіри до судів у державах Балтії — що є показником реального, а не лише декларативного успіху реформ.

7. Порівняльний аналіз виявляє спільний системний патерн: успіх судової реформи визначається не лише нормативними змінами, а й поєднанням трьох взаємопов'язаних складових — інституційної (незалежні органи врядування з чіткими повноваженнями), кадрової (прозорий відбір компетентних і добросовісних суддів) та культурної (формування суддівської культури незалежності та підзвітності). Відсутність будь-якої з цих складових унеможливорює реальний успіх реформи, навіть за умови бездоганного законодавства.

8. Сукупність міжнародних стандартів, виявлених у другому розділі, утворює систему критеріїв для оцінки реформування Верховного Суду України, що є предметом аналізу в наступному розділі: незалежність органів суддівського врядування; прозорість і об'єктивність добору суддів; ефективність механізмів

дисциплінарної відповідальності; добросовісність та публічна підзвітність суддівського корпусу; наявність цілісної стратегії реформи з вимірюваними показниками прогресу.

РОЗДІЛ 3

РЕФОРМУВАННЯ ВЕРХОВНОГО СУДУ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

3.1. Законодавче забезпечення реформування Верховного Суду у 2016–2024 роках

Законодавче забезпечення реформування Верховного Суду є тією ланкою, через яку абстрактні стандарти незалежності, ефективності та доброчесності правосуддя набувають нормативної обов'язковості та практичної реалізованості. Саме тому аналіз нормативно-правової бази реформи — не лише як переліку прийнятих актів, а як системи взаємообумовлених законодавчих рішень, що закладали або, навпаки, підривали фундамент незалежного правосуддя, — є необхідною передумовою для оцінки реального стану реформування та формулювання перспективних пропозицій. Цей підрозділ охоплює нормативно-правові зміни 2016–2024 рр., аналізує їхній зміст у співвідношенні з конституційними засадами та міжнародними стандартами, а також виявляє внутрішні суперечності, прогалини й тенденції, що характеризують законодавчий процес у сфері судоустрою в Україні протягом зазначеного періоду.

Відправним пунктом сучасного законодавчого реформування Верховного Суду є конституційна реформа 2016 року, зміст і значення якої не вичерпуються технічними поправками до тексту Основного Закону. Закон «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401-VIII [25] втілює у собі принципово нову концепцію організації судової влади, розроблену з урахуванням стандартів Ради Європи та рекомендацій Венеціанської комісії. Зокрема, «Мірило правовладдя» (Rule of Law Checklist) Венеціанської комісії CDL-AD(2016)007 [46] визначає бездоганне функціонування судової влади ключовим чинником забезпечення верховенства права, що безпосередньо обумовило орієнтири конституційної реформи.

Реформа мала не одновимірний, а системний характер: вона одночасно змінювала конституційний статус Верховного Суду, скасовувала ланку вищих спеціалізованих судів, переглядала принципи суддівського самоврядування і запроваджувала принципово нові інституційні механізми захисту прав. Конституційна природа реформи надала їй якісно відмінної від попередніх перетворень стійкості. Конституційний Суд України ще до реформи у Рішенні від 1 грудня 2004 р. № 19-рп/2004 [35] та Рішенні від 18 червня 2007 р. № 4-рп/2007 [37] послідовно розкривав зміст конституційних гарантій суддівської незалежності, закладаючи доктринальний фундамент для майбутніх інституційних змін: подолати внесені зміни стало можливим лише через повторну конституційну процедуру, а не через прийняття звичайного закону.

З точки зору конституційного статусу Верховного Суду ключовою зміною стала нова редакція статті 125 Конституції України, яка закріпила: «Найвищим судом у системі судоустрою України є Верховний Суд» [16]. Це формулювання — принципово ємніше за попереднє «найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції» — усунуло конституційну суперечність, що роками паралізувала ефективність Верховного Суду. Рішення Конституційного Суду України від 11 березня 2010 р. № 8-рп/2010 [33] свого часу змушено констатувало, що статус «найвищого органу» не дає Верховному Суду права на касаційний перегляд рішень вищих спеціалізованих судів: ліквідація останніх у 2016 році зняла цю суперечність і відновила реальну вертикальну єдність судової системи. Разом із тим у доктрині побутує думка, що сама по собі конституційна реформа є лише інституційним каркасом: її наповнення залежить від якості органічного законодавства, що деталізує засади функціонування реформованої системи. На цьому наголошує і В. В. Городовенко, зазначаючи, що «конституційне закріплення є відправною точкою, а не кінцевою метою побудови незалежної судової системи» [27, с. 312].

Органічним законодавчим виразом конституційної реформи став Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII [26] — системоутворювальний акт, що визначив трирівневу структуру судової

системи, повноваження і структуру Верховного Суду, механізми формування суддівського корпусу та основні засади суддівського врядування. Прийнятий одночасно з конституційними змінами і в пакеті з ними, Закон № 1402-VIII заклав той нормативний фундамент, на якому в грудні 2017 року постав новий Верховний Суд. Серед ключових новацій — запровадження Великої Палати Верховного Суду як органу забезпечення єдності практики між різними юрисдикційними підсистемами; перетворення касаційних функцій у різних юрисдикціях на повноваження чотирьох касаційних судів у складі Верховного Суду; конкурсний відбір суддів із залученням Громадської ради доброчесності; переведення управлінських функцій від Голови, що призначається парламентом, до Пленуму, який обирає Голову зі свого складу. Марочкін І. Є. та колектив авторів монографії «Судова влада» оцінювали ці зміни як «найбільш системне реформування організаційних засад вітчизняного судоустрою з часу проголошення незалежності» [23, с. 346].

Паралельно з Законом № 1402-VIII у 2016 р. було прийнято Закон України «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 р. № 1798-VIII [94], що заснував принципово новий орган суддівського врядування на противагу колишній Вищій раді юстиції. Відповідно до конституційних змін, ВРП набула широких повноважень у сфері добору, призначення, переведення та звільнення суддів, а також дисциплінарного провадження. Закон № 1798-VIII визначив склад ВРП (двадцять один член), порядок формування від різних правничих спільнот, порядок роботи та прийняття рішень. Водночас вже на першому етапі реалізації Закон виявив низку системних слабкостей: представники виконавчої влади зберегли вплив на формування ВРП через механізм президентських і парламентських призначень; порядок обрання суддівських членів з'їздом суддів виявився схильним до корпоративних домовленостей; механізми дисциплінарної відповідальності залишились неефективними. Ці системні вади стали предметом критичного аналізу у висновках Венеціанської комісії CDL-AD(2019)027 [69] та подальших рекомендаціях ССЄ [73]. Magna Carta суддів ССЄ [76] і Рекомендація Комітету Міністрів CM/Rec(2010)12 [77] визначають незалежність

органу суддівського врядування від виконавчої та законодавчої влади як абсолютний стандарт, відступ від якого є несумісним із принципом верховенства права.

Окремим, але надзвичайно важливим елементом законодавчого забезпечення реформи стало прийняття Закону України «Про Вищий антикорупційний суд» від 7 червня 2018 р. № 2447-VIII [95]. Хоча ВАКС організаційно не входить до складу Верховного Суду, його утворення мало безпосередній вплив на загальну архітектуру судоустрою: по-перше, воно апробувало принципово нову модель добору суддів із залученням Громадської ради міжнародних експертів (ГРМЕ), що надавала право вето на призначення кандидатів із сумнівною репутацією; по-друге, підтвердило, що конкурентний відбір із реальним громадським і міжнародним контролем здатен забезпечити суттєво вищу якість суддівського корпусу порівняно зі стандартними процедурами ВККС. Москвич Л. М. та Овсяннікова О. О. вказують, що «досвід ВАКС з точки зору суддівського відбору є практичним доказом того, що підвищені стандарти доброчесності реально досяжні за умови системних процедурних гарантій» [14, с. 298]. Саме цей досвід став підґрунтям для подальшого обговорення можливості поширення моделі ГРМЕ на добір суддів Верховного Суду.

Наступним важливим кроком у нормативному забезпеченні реформи стало прийняття Закону України від 16 жовтня 2019 р. № 193-IX [28], що вніс зміни до Закону «Про судоустрій і статус суддів» щодо діяльності органів суддівського врядування. Закон передбачав, зокрема, відновлення Вищої кваліфікаційної комісії суддів (ВККС), діяльність якої фактично була заблокована після реформатування 2019 р., — утворення нового складу ВККС із залученням міжнародних фахівців до оцінювання кандидатів. Зазначений підхід повністю відповідав Спільному висновку Венеціанської комісії CDL-AD(2020)022 [70], що рекомендував долучити незалежних міжнародних експертів до процедур відбору у ВККС. Формування нового складу ВККС у 2023 р. за участі Консультативної групи міжнародних експертів стало одним із конкретних

прикладів реалізації цієї рекомендації на практиці та засвідчило готовність законодавця до впровадження більш жорстких стандартів добору.

Правова основа реформи суттєво збагатилась після надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС у червні 2022 р. і формулювання Єврокомісією семи умов для відкриття переговорів, у Висновку від 17 червня 2022 р. [30]. Перша з цих умов безпосередньо стосувалась судової реформи: завершення формування нового складу ВРП і ВККС із залученням міжнародних фахівців, а також розроблення та прийняття закону про ВККС відповідно до рекомендацій Венеціанської комісії. Ці зовнішні умови набули характеру юридично значущих орієнтирів: звіт Єврокомісії про хід реформ в Україні у 2023 р. [96] оцінив виконання умов щодо судової реформи як «частково виконані», відзначивши формування нового складу ВРП та ВККС, але вказавши на збереження ризиків у сфері незалежності та прозорості цих органів. Звіт 2024 р. [97] засвідчив прогрес у заповненні вакансій у Верховному Суді через конкурсний відбір, але наголосив на необхідності посилення механізмів оцінювання доброчесності кандидатів.

Закон України від 06 вересня 2023 р. № 3378-IX [29] про зміни до законодавства щодо статусу та порядку формування служби дисциплінарних інспекторів ВРП став безпосередньою законодавчою реакцією на корупційний скандал, пов'язаний із затриманням у травні 2023 р. Голови Верховного Суду В. Князева на отриманні неправомірної вигоди у розмірі 2,7 млн доларів США. Йдеться, таким чином, про реактивне, а не превентивне законодавство — явище, що Венеціанська комісія у висновку CDL-AD(2023)027 [71] кваліфікувала як системну вад у українського підходу до судової реформи: «Україна здійснює реформу несистемно, реагуючи на чергові кризові явища, замість того, щоб будувати послідовну, узгоджену систему інституцій». Зазначений Закон посилив повноваження дисциплінарних інспекторів ВРП, змінив порядок їх призначення та відповідальності, запровадив більш жорсткі вимоги до доброчесності. Проте критики вказують, що сам по собі Закон не усунув системних вад у сфері дисциплінарної відповідальності: ВККС і ВРП залишились у межах тієї ж

інституційної логіки, де внутрішній корпоративний захист суддів переважає над суспільним інтересом у підзвітності.

Для повноти характеристики законодавчої бази реформи необхідно також проаналізувати Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 рр., затверджену Указом Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021 [98]. Цей документ є першою в Україні спробою сформулювати системний стратегічний підхід до судової реформи із визначенням конкретних цілей, завдань і показників досягнення результатів. Серед ключових пріоритетів Стратегії — завершення конкурсного добору суддів до Верховного Суду; реформування ВРП і ВККС; підвищення доброчесності суддівського корпусу; забезпечення виконання судових рішень; цифровізація судочинства. Водночас аналіз реалізації Стратегії засвідчив суттєвий розрив між задекларованими цілями та досягнутими результатами: більшість кількісних показників не були виконані, а корупційний скандал 2023 р. наочно продемонстрував, що декларування доброчесності без реальних механізмів її перевірки і дотримання є малоефективним. С. В. Прилуцький зазначає, що «стратегічне планування у сфері судової реформи є необхідним, але недостатнім кроком: реальний прогрес визначається не якістю задекларованих цілей, а послідовністю і непоступливістю реалізації механізмів їхнього досягнення» [39, с. 298].

Аналіз законодавчого забезпечення реформування Верховного Суду потребує окремого розгляду норм процесуального законодавства, що безпосередньо визначають функціональну роль Верховного Суду у системі судочинства. Прийняття у 2017–2018 рр. нових редакцій Цивільного процесуального кодексу, Кодексу адміністративного судочинства, Господарського процесуального кодексу та Кримінального процесуального кодексу [99; 100; 101; 102] суттєво змінило засади касаційного провадження. Ключовою процесуальною новацією стало запровадження системи фільтрації касаційних скарг: Верховний Суд отримав право відмовляти у відкритті касаційного провадження, якщо скарга не відповідає критеріям принципового

правового значення або якщо суд касаційної інстанції вже вирішував аналогічне питання. Ця новація підтримана Венеціанською комісією як крок до наближення вітчизняної системи до стандартів ЄС, де верховні суди зосереджуються на формуванні правових позицій, а не на розгляді окремих справ. Водночас правозахисні організації і частина наукової спільноти критикують систему фільтрації як таку, що обмежує доступ до правосуддя у справах із суттєвим значенням для заявника, але без «системного» правового виміру. Москвич Л. М. підкреслює, що «баланс між ефективністю вищого суду і доступністю правосуддя є одним із найскладніших практичних питань організації касаційного судочинства» [14, с. 267].

Важливим інструментом законодавчого забезпечення реформи став інститут кваліфікаційного оцінювання суддів — передбачений Законом «Про судоустрій і статус суддів» [26] механізм перевірки відповідності суддів критеріям компетентності, доброчесності та професійної етики. У контексті формування нового Верховного Суду кваліфікаційне оцінювання відіграло роль «конкурсного фільтру»: з понад 650 кандидатів до нового суду конкурс пройшли 120 осіб, які 15 грудня 2017 р. принесли присягу і розпочали роботу. Громадська рада доброчесності (ГРД), заснована відповідно до Закону № 1402-VIII [26] як інститут громадянського суспільства, визнана законодавством повноправним учасником кваліфікаційного відбору: її висновки про невідповідність кандидата критеріям доброчесності ВККС зобов'язана враховувати, але може подолати кваліфікованою більшістю голосів. Практика засвідчила, що ВККС системно ігнорувала негативні висновки ГРД: за оцінкою Фондації DEJURE, близько 44 % суддів нового Верховного Суду отримали від ГРД попередження щодо сумнівного майнового стану або корупційних зв'язків [20]. Це засвідчує принципову ваду законодавчої конструкції: рекомендаційний, а не обов'язковий статус висновків ГРД позбавляє цей механізм реального контрольного потенціалу.

Ключовим нормативним актом, що регулює порядок формування ВРП і безпосередньо впливає на якість суддівського корпусу Верховного Суду, є Закон

України від 2 жовтня 2019 р. № 132-IX [103], що вніс зміни до порядку обрання і призначення членів ВРП. Зазначений Закон передбачив залучення до оцінювання кандидатів у члени ВРП Консультативної групи міжнародних експертів, схваленої Верховною Радою. Практична реалізація цього механізму у 2022–2023 рр. набула ключового значення: Консультативний комітет ООН з питань незалежності суддів і юристів (ССЈЕ) дав позитивну оцінку оновленому складу ВРП, що сформувався після того, як попередні члени під тиском громадянського суспільства подали у відставку. Відповідно до Спільного подальшого огляду CDL-AD(2023)027 [71], Венеціанська комісія відзначила цей прогрес, але застерегла щодо збереження ризиків неформального впливу на ВРП і необхідності подальшого вдосконалення законодавчих механізмів її незалежності.

Окремим і надзвичайно важливим вектором законодавчого забезпечення реформи є регулювання добору та призначення суддів Верховного Суду в умовах наявних вакансій. Після створення у 2017 р. нового суду у складі 120 суддів кількість вакансій поступово зростала через виходи суддів у відставку, смерть, звільнення. У 2019–2022 рр. проведення конкурсів на заповнення вакансій гальмувалось через дисфункцію ВККС та відсутність повноважного складу ВРП. Рішення Конституційного Суду України від 11 березня 2020 р. № 4-р/2020 [35] визнало неконституційними окремі положення Закону, що обмежували максимальну кількість суддів Верховного Суду до ста осіб: КСУ констатував, що таке обмеження без відповідної процедури є фактичним звільненням суддів без законних підстав, що суперечить принципу незмінюваності. Аналогічну позицію щодо неприпустимості впливу законодавця на персональний склад судів в обхід конституційних процедур КСУ висловив і у Рішенні від 17 жовтня 2018 р. № 2-р/2018 [104], де визначив межі дискреції законодавця у сфері організації судоустрою. Це рішення позначило одну з найбільш складних суперечностей у законодавчому регулюванні реформи: спроба прискорити оновлення суддівського корпусу адміністративними методами зіткнулась із конституційним захистом суддівської незалежності.

Доктринальний аналіз законодавчого масиву 2016–2024 рр. виявляє кілька системних тенденцій, що характеризують якість нормативного забезпечення реформи. Першою є тенденція до реактивного законотворення: переважна більшість змін до законодавства ухвалювалась у відповідь на конкретні кризові ситуації (корупційний скандал 2023 р., рішення ЄСПЛ проти України, тиск Єврокомісії) а не як результат системного стратегічного планування. Закон № 3378-IX [29], прийнятий через кілька місяців після затримання Голови Верховного Суду, є найбільш виразним, але далеко не єдиним прикладом такого підходу. Другою тенденцією є нормативна нестабільність: протягом восьми років законодавство про судоустрій зазнало численних змін, частина з яких суперечила одна одній або послідовно скасовувалась черговими реформаторськими актами. Слюсар І. В. наголошує, що «стала судова система формується десятиліттями і потребує не епізодичних реформ, а послідовної законодавчої та інституційної стратегії» [3, с. 152]. Молдован В. В. у порівняльному аналізі судоустрою [18, с. 176] підкреслює, що касаційна функція набуває системного значення лише тоді, коли підкріплена незалежністю суддівського корпусу та ефективними механізмами добору. Назаров І. В., аналізуючи принципи побудови судових систем у порівняльному контексті, наголошує, що «якість законодавчого забезпечення судоустрою визначається не кількістю прийнятих актів, а їхньою системною узгодженістю і відповідністю конституційним засадам» [34, с. 198]. Марочкін І. Є. та Сібільова Н. В. підкреслюють, що «ефективна організація судоустрою є передумовою, а не наслідком правової реформи, і будь-яка спроба реформувати систему без чіткого бачення її кінцевої архітектури приречена на хаос» [4, с. 97]. Бринцев В. Д. констатує, що «фрагментарність і непослідовність законотворення у сфері судоустрою є самостійним чинником інституційної нестабільності, що підриває довіру суб'єктів правозастосування до норм, які постійно змінюються» [10, с. 203].

Третьою тенденцією є розрив між нормативним і фактичним рівнями реформи. Закон може закріплювати конкурсний відбір суддів, незалежність ВРП

та обов'язковий розгляд висновків ГРД, але реальна практика — ігнорування цих висновків ВККС, неефективність дисциплінарного провадження, корупційні практики у середовищі суддівського врядування — свідчить про принципову прірву між нормою і дійсністю. Ця прірва є, на думку Прилуцького С. В., «найгострішою проблемою вітчизняної судової реформи, що унеможливорює реальний поступ навіть за наявності досконалого законодавства» [17, с. 47]. Узагальнення цієї тенденції є принциповим для розуміння того, що вдосконалення нормативної бази саме по собі не забезпечує успіху реформи — воно є передумовою змін, але не їх гарантією.

Висновок ССЈЕ № 1 (2001) [72] формулює засадничий принцип: суддівська незалежність є гарантією прав громадянина, а не привілеєм судді — і саме через цю призму слід оцінювати якість законодавчого забезпечення реформи. Четвертою тенденцією є поступова, але послідовна євроінтеграційна детермінація законодавчих рішень. Якщо Закон № 1402-VIII 2016 р. приймався переважно під внутрішнім реформаторським тиском, то законодавчі зміни 2019–2023 рр. дедалі більше орієнтувались на виконання конкретних рекомендацій Венеціанської комісії та умов Єврокомісії. Угода про асоціацію між Україною та ЄС [31] закріпила зобов'язання у сфері верховенства права, а євроінтеграційний вектор після червня 2022 р. набув для реформи характеру структурного зобов'язання. Барабаш Ю. Г. та Козюбра М. І. підкреслюють, що «євроінтеграційний процес є найпотужнішим зовнішнім чинником, що стимулює конституційні та законодавчі перетворення у сфері судоустрою, перетворюючи їх із факультативного реформаторського кроку на обов'язкову умову державної стратегії» [40, с. 189].

П'ятою тенденцією, що заслуговує на окремий аналіз, є недостатня увага законодавця до якості обґрунтування законодавчих рішень і їхнього наступного моніторингу. Жоден із прийнятих у 2016–2024 рр. законів у сфері судоустрою не супроводжувався повноцінним оцінюванням регуляторного впливу у сфері незалежності судів. Звіти ВРП [105] і ВККС [106] є важливими джерелами статистичних даних, але не містять систематичного аналізу відповідності

законодавчих норм задекларованим цілям реформи. Це суперечить рекомендаціям Венеціанської комісії CDL-AD(2023)027 [71], яка закликала Україну до розробки комплексної стратегії судової реформи з чіткими вимірюваними показниками, що підлягають регулярному моніторингу. Головатий С. П. наголошує, що «верховенство права вимагає не лише нормативної регламентації, а й системної рефлексії над якістю правової системи та її здатністю захищати права людини від свавілля» [45, с. 349].

Характеристика законодавчої бази реформи потребує також аналізу правового регулювання функціонування Верховного Суду в умовах воєнного стану, введеного Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022 і підтвердженого Законом України від 24 лютого 2022 р. № 2102-IX. Відповідно до Закону «Про правовий режим воєнного стану» [42], введення воєнного стану не може бути підставою для обмеження права на доступ до правосуддя; вичерпний перелік прав, що можуть бути обмежені, закріплений у статті 64 Конституції України [16], і право на судовий захист до цього переліку не входить. Водночас реальні умови повномасштабного збройного вторгнення вимагали оперативного нормативного реагування: протягом 2022–2023 рр. законодавець прийняв низку процесуальних змін, що адаптували порядок розгляду справ до умов воєнного стану — запровадження дистанційних судових засідань, коригування процесуальних строків, особливий порядок виклику учасників провадження, що перебувають на тимчасово окупованих чи небезпечних територіях [107]. Ці зміни, попри їхній вимушений і тимчасовий характер, утворили певний нормативний масив «воєнного» судочинства, що потребуватиме систематизації і ревізії після завершення збройного конфлікту.

Важливим законодавчим кроком у контексті євроінтеграції стало прийняття у 2022–2023 рр. законодавства, що запровадило нові антикорупційні стандарти для суддів Верховного Суду. Зміни до Закону «Про запобігання корупції» [48] розширили коло заборонених для суддів видів діяльності та посилили вимоги до декларування. Практика перевірки декларацій суддів Верховного Суду Національним агентством з питань запобігання корупції

(НАЗК) набула системного характеру: ряд суддів отримали застереження або були притягнуті до адміністративної відповідальності за недостовірне декларування. Звіт ГРД за 2023 р. [108] констатував, що кількість відкритих дисциплінарних проваджень щодо суддів Верховного Суду зростає, однак відсоток реально ефективних стягнень залишається критично низьким, що вказує на дисфункцію механізму дисциплінарної відповідальності на рівні ВРП.

Марочкін І. Є., досліджуючи проблеми судової правотворчості, зазначає, що «верховенство права у судочинстві передбачає здатність суду розвивати право у межах конституційних повноважень» [8, с. 226]. Самсін І. Л. у своїх дослідженнях звертає увагу на те, що «систематичне оцінювання відповідності законодавства про судоустрій конституційним засадам є завданням не лише доктрини, а й самих судів: Верховний Суд через право конституційного подання є суб'єктом ініціювання конституційного контролю законодавства, що обмежує незалежність судів» [19, с. 122]. Ця теза є принциповою: Верховний Суд не лише є об'єктом реформаторської діяльності законодавця, а й активним учасником нормативного процесу, здатним через конституційне подання до КСУ ініціювати перевірку законів, що підривають засади незалежності правосуддя. Рішення КСУ № 4-р/2020 [35], яке було ухвалене саме за конституційним поданням Верховного Суду, є яскравим практичним підтвердженням цієї ролі.

Законодавче забезпечення реформування Верховного Суду не може бути оцінено у відриві від питання про якість законотворчого процесу. Висновки Венеціанської комісії щодо українського законодавства про судоустрій незмінно вказували на недостатній рівень консультацій з суддівськими асоціаціями та громадянським суспільством при розробці законопроектів; поспішність прийняття ключових законів без належного обговорення; надмірне делегування нормативного регулювання підзаконним актам ВРП і ВККС, що послаблює правову визначеність [68; 69; 70; 71]. Постанова Пленуму Верховного Суду відповідно до Закону [26] є одним із механізмів залучення суду до законотворення: Верховний Суд надає висновки щодо законопроектів з питань судоустрою і судочинства, і ці висновки мають бути предметом обов'язкового

розгляду парламентом. На жаль, практика засвідчує, що висновки Верховного Суду не завжди реально враховуються при ухваленні законів, що суперечить самому смислу цього механізму участі.

Принципово важливим аспектом законодавчого забезпечення реформи є нормативна регламентація відповідальності суддів Верховного Суду. Закон «Про судоустрій і статус суддів» [26] визначає підстави дисциплінарної відповідальності, що є значним кроком вперед порівняно з попереднім правовим регулюванням, яке критикувалось ЄСПЛ у справі «Олександр Волков проти України» [67] за відсутність конкретних підстав і строків давності. Однак практика застосування норм про дисциплінарну відповідальність ВРП залишається непереконаливою: за даними Звіту ВРП за 2023 р. [105], переважна більшість скарг на суддів закривається без задоволення, а справи, що доходять до стадії стягнення, найчастіше закінчуються попередженням, а не звільненням. Бориславська О. М. пов'язує цю практику із системною проблемою «корпоративної солідарності» у середовищі ВРП: орган, що має ухвалювати рішення про дисциплінарне стягнення, складається переважно зі суддів або колишніх суддів, що призводить до стійкого конфлікту інтересів між корпоративним захистом і суспільним інтересом у підзвітності [44, с. 312].

Отже, законодавче забезпечення реформування Верховного Суду у 2016–2024 рр. являє собою масштабний, але внутрішньо суперечливий нормативний масив. Конституційна реформа 2016 р. закріпила принципово нову інституційну архітектуру судоустрою, а Закон № 1402-VIII надав їй органічного законодавчого змісту. Подальші нормативні зміни — Закони №№ 1798-VIII, 193-IX, 132-IX, 3378-IX, процесуальні кодекси 2017–2018 рр., антикорупційне законодавство — формували дедалі розгалуженіший і деталізованіший нормативний простір реформи. Разом із тим системний аналіз цього масиву виявляє п'ять принципових тенденцій: реактивне законотворення, нормативну нестабільність, розрив між нормою і практикою, євроінтеграційну детермінацію та недостатній моніторинг ефективності. Ці тенденції визначають характер проблем законодавчого забезпечення реформи, подолання яких є необхідною

умовою для реального, а не декларативного реформування Верховного Суду відповідно до європейських стандартів. Аналіз конкретних проблем забезпечення незалежності та доброчесності суддів як безпосередніх результатів і водночас умов успіху законодавчих змін є предметом наступного підрозділу.

Законодавче забезпечення взаємодії Верховного Суду з Конституційним Судом України є окремим і доктринально значущим вектором нормативного регулювання, що набув нового змісту після прийняття Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII [109]. Цей Закон запровадив механізм конституційної скарги — інституту, що дозволяє особі після вичерпання усіх національних засобів юридичного захисту, включаючи касаційний перегляд у Верховному Суді, оскаржити до КСУ конституційність закону, застосованого у її справі. Запровадження конституційної скарги кардинально змінило функціональне місце Верховного Суду в системі захисту конституційних прав: він став обов'язковою ланкою перед застосуванням цього механізму, що посилило його роль у забезпеченні реальної, а не декларативної дії конституційних норм. Разом із тим практика конституційних скарг виявила певні нормативні прогалини в розмежуванні юрисдикцій між Верховним Судом та КСУ: питання про те, де закінчується тлумачення закону (прерогатива Верховного Суду) і починається оцінка його конституційності (прерогатива КСУ), залишається дискусійним і потребує подальшого законодавчого уточнення. Бігун В. С. зазначає, що «взаємодія між вищими судовими органами у сфері захисту конституційних прав є показником зрілості правової системи в цілому і визначає здатність держави гарантувати ефективний правовий захист» [2, с. 187].

Окремим об'єктом аналізу є законодавство про відновлення довіри до судової влади, що передувало конституційній реформі 2016 р. і заклало певні передумови для неї. Закон України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» від 8 квітня 2014 р. № 1188-VII [110] був прийнятий безпосередньо після Революції Гідності як реакція на масову участь суддів у придушенні протестів та ухвалення ними незаконних рішень щодо учасників Євромайдану.

Закон передбачав проведення спеціальної перевірки суддів і утворення Тимчасової спеціальної комісії з перевірки суддів. Попри обмежену практичну ефективність — комісія так і не виконала перевірку у повному обсязі — цей Закон мав важливе символічне і прецедентне значення: він засвідчив, що суспільство і держава визнають проблему системної відповідальності суддів і готові використовувати законодавчі інструменти для її вирішення. Саме Закон № 1188-VII став першою спробою зламати традицію корпоративної безкарності суддів, яку Закон № 1402-VIII 2016 р. мав розвинути у системний інструментарій. Прилуцький С. В. та Гриценко І. С. вказують, що «перші реформаторські кроки 2014 р. заклали нормативні та психологічні передумови для більш системних перетворень 2016 р., продемонструвавши готовність правової системи до зміни парадигми відповідальності суддів» [32, с. 243].

Аналіз нормативного масиву реформи потребує також характеристики Закону про ВККС у редакції, що набрала чинності після змін 2021–2023 рр. Відповідно до чинного правового регулювання, ВККС здійснює кваліфікаційне оцінювання суддів, проводить конкурси на зайняття посад суддів, розглядає скарги на суддів у частині, що стосується кваліфікаційних питань. Механізм залучення Консультативної групи міжнародних експертів до відбору членів ВККС, запроваджений на підставі Закону [98], є найбільш значущою нормативною новацією у сфері суддівського врядування після реформи 2016 р. Практика функціонування оновленої ВККС у 2023–2024 рр. є ще надто нетривалою для остаточних висновків, однак перші конкурси, проведені оновленим складом, отримали більш позитивну оцінку з боку ГРД та міжнародних партнерів порівняно з конкурсами 2017 р. [103]. Водночас ГРД наголошує, що системного вдосконалення потребує механізм перевірки відповідності кандидатів критеріям доброчесності: поточне законодавство не передбачає обов'язкового врахування ВККС негативних висновків ГРД, що відтворює основну структурну ваду відбору 2017 р. Звіт ВККС за 2022–2023 рр. [106] підтверджує, що відсоток кандидатів, яким ГРД надала позитивну оцінку,

серед призначених до Верховного Суду є вищим, ніж у 2017 р., проте не є стовідсотковим.

Окремою темою законодавчого регулювання є порядок формування і функціонування Великої Палати Верховного Суду — органу, що відіграє системоутворювальну роль у забезпеченні єдності судової практики між різними юрисдикційними підсистемами. Відповідно до статті 45 Закону «Про судоустрій і статус суддів» [26], Велика Палата складається з двадцяти суддів, обраних Пленумом Верховного Суду з числа суддів касаційних судів, строком на три роки. Нормативна регламентація підстав для передачі справ до Великої Палати є одним із найбільш дискусійних питань процесуального законодавства: надто широке трактування «виключної правової проблеми» або «необхідності відступити від правового висновку Верховного Суду» призводить до перевантаження Великої Палати і розмиває її системоутворювальну функцію; надто вузьке — до того, що важливі питання єдності практики вирішуються розрізнено різними касаційними судами. Зміни до процесуальних кодексів 2018–2022 рр. [99; 100; 101; 102] неодноразово уточнювали критерії передачі справ до Великої Палати, відображаючи тривалий пошук оптимального балансу. Із позиції порівняльного права, аналогічну функцію у Федеральному суді справедливості Німеччини виконує *Großer Senat*, модель якого є орієнтиром для вітчизняного регулювання [84]. Правовий статус суддів *BGH* регулюється Законом про федеральних суддів (*DRiG*) [92], а особливий статус адвокатів при *BGH* — *Bundesrechtsanwaltsordnung* [93], що разом утворюють цілісну систему процесуальних гарантій якості правосуддя на рівні верховного суду.

Важливим нормативним питанням, що потребує системного аналізу, є законодавче регулювання виконання рішень Верховного Суду як показника реального стану верховенства права. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [49] зобов'язує всі суди враховувати практику ЄСПЛ при вирішенні справ, що є важливою нормою прямої дії. Водночас системна проблема невиконання судових рішень — у першу чергу рішень проти держави — залишається невирішеною, незважаючи на

значну кількість пілотних і звичайних рішень ЄСПЛ, що констатували цю проблему стосовно України, зокрема у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» [47]. Пілотне рішення ЄСПЛ у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» [47] констатувало системну проблему невиконання судових рішень в Україні і зобов'язало державу вжити структурних заходів для її усунення. Звіт Єврокомісії за 2023 р. [96] прямо вказує, що виконання рішень залишається одним із найгостріших системних викликів, не вирішеним реформою 2016 р.: відсутність ефективного механізму примусового виконання рішень проти держави є структурним порушенням права на справедливий суд. Закон «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [41] зобов'язав усі суди враховувати практику ЄСПЛ при вирішенні справ, що є нормативним містком між внутрішнім законодавством та міжнародними стандартами права на справедливий суд. Щевчук С. В. узагальнює, що «ефективне виконання судових рішень є фундаментальною складовою верховенства права, без якої будь-яке правосуддя залишається незавершеним» [43, с. 317].

Важливою складовою нормативного забезпечення реформи є законодавче регулювання цифровізації судочинства. Починаючи з 2017 р. прийнятий комплекс законодавчих і підзаконних актів, що запровадили електронне судочинство в Україні [111]: Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система (ЄСІТС), електронні виклики сторін, подання документів у цифровому форматі, відеоконференції у судових засіданнях. Закон «Про доступ до судових рішень» [38] створив правову основу для функціонування Єдиного державного реєстру судових рішень — одного з базових інструментів прозорості правосуддя і передумови цифрової реформи. Верховний Суд виступив одним із ключових суб'єктів розвитку ЄСІТС і першим серед судів перейшов на електронне судочинство у повному обсязі. Нормативна регламентація цифрового судочинства отримала додатковий поштовх під час пандемії COVID-19 у 2020–2021 рр. та в умовах повномасштабного вторгнення 2022 р.: дистанційний формат засідань із тимчасової вимушеної норми перетворився на постійну

процесуальну альтернативу. Звіт Єврокомісії 2024 р. [97] відзначив Україну серед держав-кандидатів, що досягли найбільшого прогресу у цифровізації судочинства, що є одним із небагатьох беззастережно позитивних висновків щодо стану судової системи.

Завершуючи характеристику законодавчого забезпечення реформування Верховного Суду у 2016–2024 рр., необхідно підкреслити, що сукупність прийнятих нормативних актів утворила якісно новий правовий простір для функціонування найвищого судового органу держави. Конституційна реформа 2016 р. і пов'язане з нею органічне законодавство — насамперед Закони №№ 1402-VIII, 1798-VIII, 2447-VIII — закріпили ту нормативну базу, на якій будується сучасний Верховний Суд. Подальші законодавчі зміни 2019–2024 рр. вдосконалювали цю базу, реагуючи на виявлені практичні дисфункції та зовнішні умови євроінтеграції. Водночас системний аналіз цього масиву виявляє, що нормативне вирішення проблем реформи нерідко випереджає інституційну і культурну готовність суб'єктів правозастосування до їхньої реалізації. Розрив між якістю законодавства і якістю його виконання є головним викликом наступного етапу реформи — і саме цей виклик є предметом аналізу у наступних підрозділах дисертаційної роботи.

Порівняльний аналіз законодавчого забезпечення реформи Верховного Суду України з відповідними процесами у державах Балтії виявляє принципову відмінність у підходах. Естонія, Латвія і Литва здійснили трансформацію судових систем у порівняно короткі строки на початку 1990-х рр. і надалі вносили лише точкові законодавчі корективи в усталену систему [86; 87; 89]. В Україні ж реформування має хвилеподібний характер: кожен новий законодавчий пакет намагається усунути дисфункції попереднього, але нерідко породжує нові суперечності. Бринцев В. Д. констатує, що «ефективна судова реформа відрізняється від квазіреформи не кількістю прийнятих законів, а здатністю кожного нормативного акта реально змінювати поведінку суб'єктів правозастосування» [10, с. 47]. Ця теза набуває особливої ваги в контексті аналізу вітчизняного досвіду: законодавча активність 2016–2024 рр. є

безпрецедентною за масштабом, але її трансформаційний ефект залишається непропорційно малим. Саме цей парадокс — між кількісним масштабом законотворення і якісною обмеженістю реальних змін — є ключовою аналітичною проблемою, що пронизує весь законодавчий масив реформи і визначає завдання наступних підрозділів цього дослідження.

Для повноти нормативного аналізу необхідно також звернути увагу на питання транспарентності судового законотворення і публічності законодавчого процесу у сфері судоустрою. Відповідно до Закону «Про судоустрій і статус суддів» [26], Верховний Суд через Пленум і Науково-консультативну раду бере участь у підготовці висновків на законопроекти, що стосуються судочинства. Ця участь є конституційно і законодавчо закріпленою формою взаємодії між судовою гілкою влади і законодавчою у нормотворчому процесі. Однак реальна вага таких висновків у парламентських дискусіях залишається обмеженою: аналіз законодавчого процесу прийняття ключових актів 2016–2024 рр. засвідчує, що висновки Верховного Суду нерідко ігнорувались або враховувались лише частково. Москвич Л. М., Овсяннікова О. О. та Іванцова А. В. наголошують, що «якість управління судовою системою визначає здатність суду реалізовувати конституційні функції в умовах реформування» [24, с. 143]. Назаров І. В. підкреслює, що «участь суду у законотворчому процесі є не привілеєм судової влади, а конституційним механізмом забезпечення якості законів, що регулюють судочинство» [15, с. 67]. Підвищення реальної ваги висновків Верховного Суду у законодавчому процесі є одним із актуальних напрямів удосконалення нормативного забезпечення реформи.

3.2. Проблеми забезпечення незалежності та доброчесності суддів Верховного Суду

Незалежність та доброчесність суддів є двома нерозривно пов'язаними, але аналітично самостійними складовими ефективного правосуддя. Незалежність без доброчесності перетворюється на захищений від будь-якого контролю корупційний анклав, тоді як доброчесність без незалежності є фікцією

— суддя, що виносить рішення під зовнішнім тиском, не може бути добродесним навіть при бездоганній особистій репутації. Саме тому аналіз проблем у цій сфері стосовно Верховного Суду України потребує одночасного розгляду обох вимірів — як структурних умов інституційної незалежності, так і конкретних механізмів перевірки і забезпечення добродесності. Результати аналізу, проведеного у попередніх розділах, дозволяють стверджувати: попри суттєвий нормативний поступ, досягнутий реформою 2016 р. та подальшими законодавчими змінами, практика функціонування Верховного Суду і органів суддівського врядування засвідчує стійкий і системний характер проблем у обох вимірах.

Розгляд проблематики незалежності суддів Верховного Суду доцільно розпочати з аналізу механізмів добору — адже незалежність починається не з моменту призначення судді, а з якості самої процедури відбору. Конкурсний відбір суддів до нового Верховного Суду у 2017 р. відзначив важливий прецедент: вперше в Україні до оцінювання кандидатів у судді найвищої інстанції було залучено незалежний громадський орган — Громадську раду добродесності, що діє на підставі Закону «Про судоустрій і статус суддів» [26]. Водночас результати цього відбору виявились суперечливими: за даними Фондації DEJURE [20], близько 44 % суддів нового Верховного Суду отримали від ГРД висновки про невідповідність критеріям добродесності або попередження щодо сумнівного майнового стану, але ВККС подолала ці висновки кваліфікованою більшістю голосів. Цей факт є виразом фундаментального структурного дефекту: чинне законодавство надає висновкам ГРД лише рекомендаційного характеру, тоді як ВККС може їх подолати внутрішнім голосуванням без розгорнутого публічного обґрунтування. Відтак ГРД перетворюється на консультативний, а не контрольний інститут — і цей дефект відтворювався у кожному наступному конкурсі.

Доктринальний аналіз порядку формування суддівського корпусу у правовій науці демонструє консенсус щодо принципового значення об'єктивності і прозорості критеріїв добору. І. Є. Марочкін наголошує, що «формування суддівського корпусу є ключовою умовою реальної незалежності

суду та гарантією права громадян на справедливий розгляд їх справ» [36, с. 239]. Л. М. Москвич констатує, що «за відсутності ефективних механізмів перевірки доброчесності кандидатів конкурсний відбір перетворюється на формальну процедуру, яка не змінює якісного складу суддівського корпусу» [14, с. 201]. Ця теза знайшла підтвердження у корупційному скандалі 2023 р.: Голова Верховного Суду В. Князєв, що пройшов відбір 2017 р., у травні 2023 р. був затриманий на отриманні неправомірної вигоди у розмірі 2,7 млн доларів США — і це стало найгучнішим корупційним скандалом в українській судовій системі з часів незалежності [108].

Затримання Голови Верховного Суду виявило системний характер проблем, що не можуть бути зведені до персональної аморальності окремого судді. В. В. Городовенко зазначає, що «корупція у судовій системі є не відхиленням від норми, а симптомом системної дисфункції: там, де механізми відбору, оцінювання та відповідальності не працюють як слід, корупція є закономірним, а не випадковим явищем» [27, с. 178]. Висновок CDL-AD(2023)027 Венеціанської комісії [71], ухвалений у жовтні 2023 р. вже після скандалу, прямо вказав, що Україна здійснює реформу судової системи несистемно, реагуючи на чергові кризові явища. Зазначена позиція ґрунтується на «Мірилі правовладдя» Венеціанської комісії [46], яке відносить незалежність і підзвітність судів до ключових складових верховенства права. Скандал 2023 р. є найвиразнішим підтвердженням цього діагнозу: якщо після реформи 2016–2017 рр. ГРД попереджала про ризики, пов'язані з частиною новопризначених суддів Верховного Суду, а ці попередження системно ігнорувались, настання негативних наслідків було лише питанням часу.

Незалежність суддів Верховного Суду від виконавчої влади є конституційно гарантованою, проте реалізація цієї гарантії на практиці залежить від низки чинників, що виходять за межі нормативного закріплення. Перший — це порядок призначення суддів. Відповідно до статей 128 і 131 Конституції України [16], судді Верховного Суду призначаються Президентом за поданням Вищої ради правосуддя, яка, у свою чергу, сама формується за участі Президента

(два члени) і Верховної Ради (два члени). Таким чином, виконавча і законодавча влада зберігають певний вплив на суддівські призначення, хоча цей вплив є опосередкованим і значно меншим, ніж до реформи 2016 р. С. В. Прилуцький зауважує, що «будь-яка участь виконавчої чи законодавчої влади у суддівських призначеннях несе в собі ризик залежності, і цей ризик мінімізується лише там, де призначення здійснюються на підставі об'єктивних, заздалегідь визначених критеріїв незалежним органом» [39, с. 167].

Рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі «Гженда проти Польщі» [58] заклало принцип системного підходу до оцінки незалежності: Суд розглядав не ізольований факт, а систему законодавчих змін та їхній сукупний вплив на незалежність суддів. Рішення «Кудла проти Польщі» [66] визначило обов'язок держави забезпечити ефективний засіб правового захисту при надмірній тривалості провадження — стандарт, що є актуальним для оцінки перевантаженості Верховного Суду. Другим чинником реальної незалежності є захист суддів від зовнішнього тиску в процесі відправлення правосуддя. Практика засвідчує, що такий тиск може здійснюватись у різних формах: прямого або завуальованого впливу представників виконавчої влади, бізнесу, суддівського керівництва; медійних кампаній, спрямованих на дискредитацію суддів у конкретних резонансних справах; неформальних корпоративних домовленостей всередині суддівського корпусу щодо очікуваного результату розгляду справи. Рішення ЄСПЛ у справі «Фіндлей проти Сполученого Королівства» [54] констатувало порушення стандарту незалежності судом, члени якого призначались виконавчою владою і могли бути нею ж відсторонені — правовий ризик, що зберігає актуальність для оцінки залишкового впливу виконавчої влади на ВРП в Україні. Рішення ЄСПЛ у справі «Совтрансавто Холдинг проти України» [65], де Суд констатував, що листи Президента України до Верховного Суду з вимогою переглянути рішення є несумісними з поняттям «незалежний суд», залишається актуальним прецедентом. Хоча форми тиску з того часу стали менш відкритими, їхня суть не змінилась, що підтверджується

матеріалами справи Князева: слідчі дії виявили системну мережу взаємодії між суддями, посадовцями і представниками бізнесу у вирішенні конкретних справ.

Третім чинником, що безпосередньо визначає реальну незалежність суддів Верховного Суду, є функціонування органів суддівського врядування — насамперед Вищої ради правосуддя. Аналіз діяльності ВРП у 2017–2021 рр. засвідчує системну неефективність її дисциплінарної функції: за даними Звіту ВРП [105], відсоток дисциплінарних скарг, що завершилися реальним стягненням, був критично низьким. М. С. Булкат констатує, що «орган суддівського врядування, що систематично ухиляється від притягнення суддів до реальної відповідальності, стає не гарантом незалежності правосуддя, а корпоративним щитом суддівської безкарності» [1, с. 267]. Реформа ВРП 2022–2023 рр. із залученням Консультативного комітету ООН до відбору нових членів [105] стала важливим кроком, однак оновлений склад ВРП лише починає формувати нову інституційну культуру — і оцінити її реальну якість можна буде лише з часом.

Особливої уваги заслуговує проблема забезпечення незалежності суддів Верховного Суду в умовах їхнього виконання адміністративних функцій — насамперед Голови суду та голів касаційних судів у складі Верховного Суду. Практика засвідчила, що адміністративні посади у суддівській системі є не лише організаційними функціями, а й потенційними інструментами впливу: особа, наділена адміністративними повноваженнями, може впливати на розподіл справ між суддями, визначення складу колегій, матеріальне забезпечення суддів та ряд інших факторів, що опосередковано позначаються на незалежності суддівських рішень. Рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі «Гудмундур Андрі Астрадссон проти Ісландії» [56] сформулювало трикроковий тест оцінки законності призначення суддів, безпосередньо застосовний до аналізу конкурсів до Верховного Суду України: суттєвість порушення, серйозність його впливу на незалежність та наявність ефективного судового перегляду. Рішення ЄСПЛ у справі «Рецковіч проти Польщі» [57] підтвердило, що системна залежність органу суддівського врядування від виконавчої влади є достатньою підставою

для визнання призначень незаконними в розумінні статті 6 ЄКПЛ. Рішення ЄСПЛ у справі «Денісов проти України» [59] було зосереджене саме на цьому аспекті: звільнення судді з адміністративної посади без незалежного судового перегляду є порушенням статті 6 ЄКПЛ. Після реформи 2016 р. порядок обрання Голови Верховного Суду Пленумом суду замість призначення парламентом є важливим кроком у правильному напрямку, але він не усуває ризиків концентрації неформального впливу в руках керівництва суду.

Проблема забезпечення доброчесності суддів Верховного Суду охоплює кілька взаємопов'язаних аспектів: декларування майна і перевірку його достовірності; дотримання антикорупційних обмежень; виявлення і усунення конфлікту інтересів; дисциплінарну відповідальність за порушення стандартів суддівської поведінки. Закон «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [41] встановлює обов'язок усіх судів враховувати прецедентну практику ЄСПЛ. Стосовно суддів Верховного Суду це означає не лише процесуальне застосування конвенційних стандартів, а й особистісне дотримання тих самих стандартів незалежності та безсторонності, що перевіряються Судом. Закон «Про запобігання корупції» [48] встановлює загальні вимоги до суддів як суб'єктів декларування, а стаття 56 Закону «Про судоустрій і статус суддів» [26] передбачає додаткові вимоги до суддів щодо поведінки, сумісності та уникнення конфлікту інтересів. В. Д. Бринцев зазначає, що «декларування майна є необхідним, але недостатнім інструментом забезпечення доброчесності: вирішальне значення має механізм реальної перевірки достовірності декларацій, а не їхнє формальне подання» [10, с. 112].

Аналіз практики декларування суддів Верховного Суду виявляє суттєвий розрив між вимогами законодавства і реальністю. За даними Індексу сприйняття корупції Transparency International [21], Україна тривалий час посідала одне з найнижчих місць у Європі, і судова система традиційно визначалась громадянами як найбільш корумпована. Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) систематично виявляє у деклараціях суддів невідповідності: незадеклароване майно, нерозкриті родинні зв'язки з

представниками бізнесу, рахунки за кордоном, що не відповідають офіційним доходам [112]. Пілотне рішення ЄСПЛ у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» [47] зобов'язало державу вжити системних заходів для забезпечення виконання судових рішень — нагадування про те, що доброчесність суддів нерозривно пов'язана з виконанням ними власних рішень і держави в цілому. Після корупційного скандалу 2023 р. НАЗК посилило моніторинг суддів Верховного Суду, однак ефективність притягнення до відповідальності за недостовірне декларування залишається обмеженою: більшість справ завершується відносно незначними адміністративними санкціями, що не відповідають суспільній небезпеці правопорушення. Закон «Про доступ до судових рішень» [38] є одним із ключових інструментів зовнішньої підзвітності суддів Верховного Суду: публічність мотивованих рішень дозволяє науковцям, адвокатам і громадянському суспільству виявляти системні відхилення у правозастосуванні. О. О. Овсяннікова зазначає, що «прозорість майнового стану суддів є необхідною, але не достатньою умовою доброчесності: суспільству важливо знати не лише що задекларовано, а й чи відповідає задеклароване реальному стану» [22, с. 287].

Конфлікт інтересів є одним із найбільш складних для врегулювання аспектів суддівської доброчесності. Статті 35–37 Закону «Про запобігання корупції» [48] встановлюють загальне визначення конфлікту інтересів та обов'язок його повідомлення і самовідводу. Проте механізм застосування цих норм стосовно суддів Верховного Суду є недосконалим. По-перше, поняття конфлікту інтересів у суддівській діяльності значно ширше, ніж в інших сферах публічної служби: суддя може мати особистий або корпоративний інтерес у результаті справи не лише через пряму матеріальну зацікавленість, а й через попередні стосунки з адвокатами, родинні зв'язки зі сторонами, членство у суддівських асоціаціях тощо. По-друге, механізм самовідводу суддів Верховного Суду залежить від сумлінності конкретного судді, а не від системних процедур перевірки, що суттєво знижує його ефективність. В. С. Бігун зазначає, що «безсторонність суду є не лише правовою вимогою, а й моральною передумовою

легітимного правосуддя, і жодна формальна процедура не замінить справжньої внутрішньої безсторонності судді» [2, с. 167].

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [51] у статті 6 гарантує кожному право на розгляд справи «незалежним і безстороннім судом, встановленим законом». Рішення ЄСПЛ у справі «Пієрзак проти Бельгії» [52] заклало двоскладовий тест безсторонності (суб'єктивний і об'єктивний), а рішення «Ленгборгер проти Швеції» [53] застосувало його до суддів із задалегідь відомими зв'язками зі сторонами — прецеденти, прямо актуальні для оцінки ситуації в Україні. — і саме через призму цього стандарту слід оцінювати реальний стан незалежності суддів Верховного Суду. Бангалорські принципи поведінки суддів [50], схвалені Резолюцією ЕКОСОП ООН і прийняті за основу в Кодексі суддівської етики України, визначають шість ключових стандартів: незалежність, безсторонність, добросовісність, належна поведінка, рівне ставлення, компетентність і старанність. Аналіз реальної практики суддів Верховного Суду у співвідношенні з цими стандартами виявляє певні системні розриви. Стандарт незалежності підривається корпоративними практиками та неформальними мережами взаємодії між суддями і зовнішніми суб'єктами. Стандарт добросовісності ставиться під сумнів даними про невідповідності у деклараціях та корупційні скандали. Стандарт компетентності і старанності ускладнений надмірним навантаженням на суддів: за статистикою Верховного Суду [113], середньорічна кількість справ, що розглядаються одним суддею, суттєво перевищує показники порівнюваних судів держав-членів ЄС, що об'єктивно впливає на якість і вмотивованість рішень.

Дисциплінарна відповідальність суддів Верховного Суду є центральним інструментом підзвітності суддівського корпусу і одним із найбільш проблемних елементів поточної системи. Відповідно до статті 109 Закону «Про судоустрій і статус суддів» [26], підставами для дисциплінарної відповідальності є умисне або внаслідок недбалості порушення закону при здійсненні правосуддя; необґрунтоване зволікання; порушення правил суддівської етики; невідповідність витрат задекларованим доходам; розголошення таємниці наради

суддів тощо. Аналіз практики ВРП [105] засвідчує, що за 2021–2023 рр. до суддів Верховного Суду було порушено кілька десятків дисциплінарних проваджень, однак більшість із них завершилися або закриттям, або попередженням як найм'якшим стягненням. Випадки звільнення судді з посади за дисциплінарним рішенням ВРП є поодинокими і переважно стосувалися найбільш очевидних порушень. Бориславська О. М. пов'язує цю тенденцію зі структурним конфліктом інтересів у ВРП: «орган, що складається переважно зі суддів або колишніх суддів, об'єктивно схильний до корпоративної солідарності при оцінці поведінки своїх колег» [44, с. 312].

Особливо значущою проблемою є питання відповідальності суддів Верховного Суду за якість судових рішень. Принцип суддівської незалежності виключає притягнення судді до відповідальності за зміст ухваленого ним рішення — це є однією з основних гарантій незалежності правосуддя, підтвердженої практикою ЄСПЛ. Водночас очевидна системна помилковість або упередженість суддівських рішень, що не є предметом прямого процесуального оскарження, залишається поза механізмами підзвітності. Рішення ЄСПЛ у справі «Сокурєнко та Стригун проти України» [64] засвідчує, що сам Верховний Суд може порушувати стандарти справедливого судочинства, застосовуючи норми, що не підлягають застосуванню у справі. Це рішення підкреслює: дисциплінарна відповідальність за процесуальні порушення є допустимою і необхідною навіть стосовно суддів Верховного Суду, якщо порушення є умисними або системними.

Проблема забезпечення незалежності суддів Верховного Суду набуває нового виміру в контексті «інституційної пам'яті» — здатності суддівського корпусу зберігати і передавати від покоління до покоління стандарти незалежної і добросовісної суддівської поведінки. Зубачова І. С., аналізуючи інституційну пам'ять Верховного Суду, наголошує, що «деформовані практики суддівської залежності, сформовані в радянський і ранній пострадянський період, виявились надзвичайно стійкими і не зникають автоматично зі зміною нормативної бази» [12, с. 622]. В Україні ця проблема є особливо гострою: значна частина суддів Верховного Суду отримала професійне формування в умовах, коли неформальна

залежність від виконавчої влади і бізнесу була стандартною практикою, а не відхиленням від норми. Подолання інституційної пам'яті деформованої суддівської культури є процесом, що не може бути здійснений лише через нормативні зміни — він вимагає цілеспрямованого і тривалого формування нової суддівської ідентичності через систему освіти, менторства і взаємного оцінювання. І. Б. Усенко констатує, що «успадкована від радянської доби деформована правова культура, в якій суд сприймався як орган державного примусу, а не захисту права, продовжує позначатись на поведінці частини суддів навіть після формальних інституційних змін» [13, с. 312].

Порівняльний аналіз проблем незалежності і доброчесності суддів у постсоціалістичних державах виявляє певні спільні закономірності, що є методологічно важливими для розуміння українського досвіду. Назаров І. В., досліджуючи класифікацію судових систем європейських держав [34, с. 205], констатує, що реальна незалежність верховних судів не визначається лише правовою традицією — романо-германською або прецедентною: вирішальним є якість інституційних механізмів захисту незалежності. У Польщі проблема залежності суддів виявилась у принципово іншому вимірі — не корупційному, а політичному: судді, призначені за участі залежної KRS, опинились у структурній залежності від правлячої більшості. Підставою стала реформа KRS, закріплена Законом про Верховний суд Польщі 2017 р. [91], що замінила обрання суддівських членів KRS судьями на призначення парламентом [88]. В Естонії система природного оновлення суддівського корпусу і послідовного впровадження конкурсних процедур забезпечила відносно якісний добір без болісних «люстрацій» [85]. Досвід Грузії після Революції троянд демонструє, що масштабне кадрове оновлення судової системи є реально здійсненим, але може породити нові ризики концентрації виконавчого впливу, якщо не супроводжується одночасним зміцненням інституційних гарантій незалежності [90]. Венеціанська комісія у висновку CDL-AD(2020)017 [82] щодо польського законодавства про судову реформу наголосила, що зміна порядку формування органу суддівського врядування з метою посилення впливу виконавчої влади є

системною загрозою незалежності незалежно від того, як ці зміни обґрунтовуються. Рішення Суду ЄС у справі А.К. та інші проти KRS [83] підтвердило, що суд, призначений залежним органом, не може вважатися «незалежним судом» у розумінні права ЄС. Для України ці порівняльні уроки свідчать: вирішення проблем незалежності і доброчесності потребує системного підходу, що поєднує кадрові, нормативні і культурні зміни одночасно.

Окремим і надзвичайно важливим аспектом проблематики незалежності є питання про те, яким чином суддівська незалежність співвідноситься з доброчесністю в умовах воєнного стану. Закон «Про правовий режим воєнного стану» [42] прямо встановлює, що введення воєнного стану не є підставою для обмеження права на судовий захист. Збройна агресія Російської Федерації проти України з лютого 2022 р. поставила суддів Верховного Суду перед новими викликами: необхідність ухвалення рішень у безпрецедентних правових ситуаціях, пов'язаних із воєнними злочинами, відшкодуванням збитків, захистом прав внутрішньо переміщених осіб, — в умовах, коли самі судді та їхні сім'ї перебувають під загрозою [110]. У правовій доктрині є підстави стверджувати, що надзвичайна ситуація може ставати тестом на реальну незалежність і доброчесність суддів: коли зовнішні обставини вимагають непопулярних або складних рішень, саме готовність судді керуватися виключно правом, а не ситуативними міркуваннями, є справжнім виразом суддівської незалежності. С. В. Прилуцький обґрунтовує, що «функціонування незалежного правосуддя в умовах воєнного стану є показником зрілості правової держави і демонструє суспільству, що верховенство права залишається непорушним навіть в умовах надзвичайних загроз» [39, с. 267].

Серед проблем, що мають специфічний характер для Верховного Суду на відміну від судів нижчих інстанцій, варто окремо виділити питання публічної комунікації та медійної незалежності. Рішення ЄСПЛ у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» [62] закріпило право доступу до суду як невід'ємну складову статті 6 ЄКПЛ: без реального доступу до незалежного суду будь-які гарантії права на справедливий судовий розгляд є ілюзорними. Верховний Суд,

рішення якого формують правові позиції для всієї судової системи, перебуває під постійною медійною увагою: резонансні справи коментуються у ЗМІ ще до винесення рішення, а незгодні зі змістом постановлених рішень сторони нерідко намагаються впливати на суддів через публічний тиск. Засади незалежності судів вимагають від суддів стриманості у публічних висловлюваннях, що водночас не повинна переростати у повну непрозорість: баланс між суддівською стриманістю і суспільною підзвітністю є одним із найтонших аспектів суддівської культури [22, с. 234]. О. О. Овсяннікова зазначає, що «публічна комунікація Верховного Суду має два рівні: інституційний — прес-релізи, звіти, публічні роз'яснення правових позицій — і особистісний — поведінка суддів у ЗМІ та соціальних мережах, що може підірвати або зміцнювати сприйняття незалежності суду» [22, с. 143].

Важливою проблемою є також питання про повторне кваліфікаційне оцінювання суддів Верховного Суду — механізм, що застосовувався у процесі формування нового суду у 2017 р. і може знову актуалізуватись у зв'язку зі змінами у законодавстві про органи суддівського врядування. Висновок ССЄ № 1 (2001) ССЄ № 17 (2014) [74] чітко встановлює стандарти, яким має відповідати оцінювання суддів: критерії мають бути об'єктивними і заздалегідь відомими; оцінювання не може ґрунтуватись на змісті судових рішень; суддя має право оскаржити результати оцінювання; орган, що здійснює оцінювання, сам має відповідати стандартам незалежності. Практика кваліфікаційного оцінювання суддів Верховного Суду у 2017–2018 рр. відповідала цим стандартам лише частково: критерії доброчесності залишались недостатньо формалізованими, а реальна вага негативних висновків ГРД — де-факто необов'язковою. І. Л. Самсін зазначає, що «якісне кваліфікаційне оцінювання суддів є передумовою, а не альтернативою забезпечення їхньої незалежності: лише той, хто пройшов справді незалежний і прозорий конкурс, має реальну моральну основу для незалежного судочинства» [19, с. 118].

Проблема корпоративної замкнутості суддівського корпусу Верховного Суду є системним явищем, що проявляється у кількох взаємопов'язаних формах.

По-перше, у схильності суддів захищати своїх колег від дисциплінарної відповідальності навіть у випадках очевидних порушень. По-друге, у формуванні неформальних суддівських клік і груп впливу, що здійснюють тиск на новопризначених суддів з метою дотримання певних неформальних «правил» при вирішенні справ. По-третє, у опорі зовнішньому контролю з боку ГРД, НАЗК та громадянського суспільства. Фондація DEJURE [20] систематично документує ці прояви у своїх аналітичних матеріалах. Звіт ГРД [108] підтверджує, що системне ігнорування ВККС негативних висновків ГРД є не випадковістю, а стійкою практикою, що свідчить про корпоративний захист. Венеціанська комісія у низці своїх висновків [68; 69; 71] вказувала на цю проблему як на одну з ключових перешкод для реального поступу судової реформи.

Важливим теоретичним питанням, що прямо стосується забезпечення незалежності суддів Верховного Суду, є проблема так званого «суддівського активізму» та його впливу на суддівську незалежність. Судовий активізм — схильність суду до розширеного тлумачення норм та активного використання судових повноважень для забезпечення захисту прав — є неоднозначним явищем з точки зору незалежності: з одного боку, він може бути виразом реальної суддівської незалежності від поточної законодавчої кон'юнктури; з іншого — може приховувати залежність від позасудових впливів, що «замовляють» певні системні зрушення у правозастосуванні. В. В. Городовенко підкреслює, що «межі допустимого судового активізму визначаються передусім вимогою забезпечення верховенства права та захисту прав людини, але не можуть виходити за межі конституційної функції суду» [27, с. 267].

Для комплексного розуміння проблем незалежності і доброчесності суддів Верховного Суду важливо також враховувати роль суддівських асоціацій і саморегулювання суддівської спільноти. В Україні діє Рада суддів України як орган суддівського самоврядування, до повноважень якої належить вирішення питань внутрішньої діяльності судів. Водночас Рада суддів традиційно відігравала обмежену роль у захисті реальної незалежності суддів і суттєво

активніша у захисті корпоративних інтересів суддівського корпусу. Висновок ССЄ № 1 (2001) ССЄ № 10 (2007) [73] визначає, що органи суддівського самоврядування мають виконувати подвійну функцію — захищати незалежність суддів від зовнішнього тиску і водночас забезпечувати підзвітність суддів суспільству. В Україні перша функція здійснюється переважно у корпоративно-захисному ключі, тоді як друга залишається слабко розвиненою.

Аналіз проблем незалежності і доброчесності суддів Верховного Суду в контексті євроінтеграційних процесів виявляє суперечливу динаміку. З одного боку, зовнішній тиск з боку Єврокомісії [96; 97], Венеціанської комісії [71] та ССЄ [79] є потужним стимулом до реформування: Україна зацікавлена у позитивних оцінках прогресу у сфері верховенства права, і ця зацікавленість транслюється в конкретні законодавчі кроки. З іншого боку, реформи, здійснювані переважно під зовнішнім тиском, мають ризик бути формальними: законодавство змінюється відповідно до рекомендацій, але поведінка суддів і органів врядування залишається попередньою. Саме цю прірву між формальними змінами і реальною поведінкою критики від Венеціанської комісії виявляють і в своїх останніх висновках. Угода про асоціацію між Україною та ЄС [31] закріплює зобов'язання у сфері незалежності судів, але виконання цих зобов'язань може бути оцінено лише через аналіз реальної практики, а не через підрахунок прийнятих законів.

Узагальнення викладеного дозволяє виокремити сім ключових проблем у сфері забезпечення незалежності та доброчесності суддів Верховного Суду. Перша — рекомендаційний, а не обов'язковий характер висновків ГРД, що позбавляє цей інститут реального контрольного потенціалу. Друга — системна неефективність дисциплінарного механізму ВРП, що виявляється у низькому відсотку реальних стягнень і схильності до корпоративного захисту. Третя — відсутність повноцінного і незалежного механізму перевірки достовірності майнових декларацій суддів Верховного Суду. Четверта — корпоративна замкнутість суддівського корпусу і опір зовнішньому контролю. П'ята — залишковий вплив виконавчої влади на процедури суддівських призначень через

механізми формування ВРП. Шоста — деформована інституційна пам'ять частини суддів, сформована в умовах залежності від виконавчої влади і бізнесу. Сьома — надмірне навантаження на суддів, що об'єктивно підриває якість рішень. Ці проблеми утворюють взаємопов'язану систему, що не може бути вирішена точковими заходами — вона потребує системного підходу, реалізація якого і є предметом аналізу в наступному підрозділі.

Важливим виміром проблематики незалежності суддів Верховного Суду є питання фінансового забезпечення. Після реформи 2016 р. суддівська винагорода суттєво зросла і наразі є одним із найвищих показників серед посадовців публічної служби. Водночас на практиці фінансова незалежність суддів залишається неповною з двох причин. По-перше, розмір суддівської винагороди залежить від законодавчих змін, що ухвалюються парламентом, — тобто саме тим органом, у справах проти якого судді мають зберігати незалежність. По-друге, в умовах воєнного стану ряд соціальних гарантій суддів зазнав обмежень, що теоретично може впливати на готовність суддів виносити рішення, не вигідні для виконавчої влади. В. Д. Бринцев зазначає, що «фінансова незалежність суддів є необхідною, але не достатньою умовою їхньої реальної незалежності: достатній матеріальний стан знижує корупційну вразливість, але не скасовує ризики, що виникають унаслідок неформального тиску або корпоративних залежностей» [10, с. 203].

Особливої уваги заслуговує питання незалежності суддів Верховного Суду при розгляді справ, що стосуються оскарження рішень ВРП та ВККС. Відповідно до Закону «Про судоустрій і статус суддів» [26], рішення ВРП про притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, про їх звільнення та про відмову у наданні згоди на затримання чи арешт оскаржуються до Великої Палати Верховного Суду. Таким чином, Верховний Суд є органом судового контролю за діяльністю тих самих інституцій, що несуть відповідальність за формування його суддівського корпусу. Цей структурний зв'язок створює потенційний конфлікт інтересів: судді Верховного Суду мусять перевіряти рішення ВРП, яка у майбутньому може брати участь у вирішенні питань, що стосуються їхньої

власної кар'єри. Практика ЄСПЛ, закріплена у рішенні «Денісов проти України» [59], вимагає, щоб суд, який здійснює такий перегляд, сам відповідав стандартам незалежності і безсторонності — що є принциповим орієнтиром для самооцінки Верховного Суду у цих справах.

Міжнародний досвід пропонує ряд підходів до вирішення зазначених проблем, що заслуговують на увагу в контексті перспектив реформування. Висновок Венеціанської комісії CDL-AD(2025)044 [81] — найактуальніший документ на момент написання цієї роботи — констатує збереження системних ризиків для незалежності суддів Верховного Суду і закликає до посилення механізмів перевірки доброчесності та реформування дисциплінарних процедур. Висновок ССЄ № 21 (2018) [78] виокремлює три рівні антикорупційних запобіжників у судовій системі: інституційний (незалежний орган призначення, конкурентна винагорода, захист від незаконного відсторонення), процедурний (прозорий розподіл справ, публічність рішень, заборона позапроцесуальних контактів) та культурний (формування середовища нетерпимості до корупції). Аналіз ситуації у Верховному Суді України за цими трьома рівнями дозволяє констатувати, що інституційний рівень зазнав найбільшого вдосконалення після реформ 2016–2023 рр., процедурний залишається суперечливим, а культурний — найменш розвиненим і найбільш стійким до зовнішніх змін. Висновок ССЄ № 1 (2001) ССЄ № 18 (2015) [75] про становище судової влади у сучасній демократії визначає, що підзвітність суддів суспільству є законною і навіть необхідною, але лише у формах, що не підривають незалежність: публічність рішень, декларування, участь у публічних дискусіях через офіційні канали. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи CM/Rec(2010)12 [77] та попередня Рекомендація R(94)12 [80] встановлюють, що рішення щодо добору, призначення, кар'єри і звільнення суддів мають прийматись незалежним органом або підлягати незалежному судовому перегляду, що є мінімальним стандартом відповідності вимогам Ради Європи. Magna Carta суддів ССЄ [76] кодифікує ці вимоги, наголошуючи, що жодне рішення щодо статусу судді не може бути ухвалено без незалежної процедури і права судді на оскарження. Головатий С.

П. підкреслює, що «верховенство права є не лише системою норм і інституцій, а й культурою — сукупністю переконань, цінностей і звичок, без яких найдосконаліші норми залишаються мертвими» [45, с. 349].

Ще одним виміром проблем незалежності і доброчесності, що не може залишитись поза увагою, є питання гендерного складу суддівського корпусу Верховного Суду. Відповідно до статистичних даних [113], частка жінок серед суддів Верховного Суду України є нижчою за середньоєвропейські показники. Це питання має не лише символічне значення рівного представництва, а й суттєве практичне: дослідження свідчать, що більш різноманітний склад суду за гендером, регіональним і фаховим походженням суддів корелює з більш різноманітними і менш передбачуваними правовими позиціями, що знижує ризик корпоративного мислення. О. О. Овсяннікова зауважує, що «різноманітність складу суду є одним із структурних чинників незалежності: однорідний корпус більш схильний до групового мислення і корпоративної солідарності» [22, с. 198].

Проблема надмірного навантаження на суддів Верховного Суду є не лише питанням ефективності, а й безпосереднім чинником якості і незалежності правосуддя. За статистичними даними [113], кількість справ, що надходять на розгляд до Верховного Суду, суттєво перевищує пропускну здатність суду навіть після запровадження системи фільтрації касаційних скарг. Судді, перевантажені кількістю справ, об'єктивно не можуть приділяти кожній справі достатньо уваги для ретельного аналізу фактичних обставин і правових аргументів — і це породжує ризики поверхових або помилкових рішень. Більше того, перевантаженість знижує здатність суддів до глибокого осмислення правових позицій, необхідного для виконання системоутворювальної функції Верховного Суду. Назаров І. В. вказує, що «оптимальний баланс між навантаженням і якістю є структурною передумовою ефективного виконання Верховним Судом його системоутворювальної ролі у забезпеченні єдності судової практики» [15, с. 67].

Вирішення проблем незалежності і доброчесності суддів Верховного Суду потребує поєднання заходів різного рівня — конституційного, законодавчого,

інституційного і культурного. Поєднання цих рівнів, обґрунтування конкретних заходів та їхня відповідність міжнародним стандартам розкривається у наступному підрозділі, де сформульовано авторські пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання діяльності Верховного Суду.

Аналіз проблем незалежності та доброчесності суддів Верховного Суду залишається неповним без розгляду ролі громадянського суспільства як зовнішнього чинника підзвітності. Інститути громадянського суспільства — насамперед ГРД, Фундація DEJURE, Центр протидії корупції, Transparency International Україна — виконують функцію моніторингу поведінки суддів та якості суддівського врядування, що є принципово важливою в умовах недостатньої ефективності внутрішніх механізмів підзвітності. С. В. Прилуцький та І. С. Гриценко підкреслюють, що «взаємодія судової влади та громадянського суспільства є необхідною умовою формування легітимного правосуддя» [32, с. 243]. Висновок ССЄ № 24 (2021) [79] рекомендує органам суддівського врядування розвивати прозорі комунікаційні канали з організаціями громадянського суспільства, що здійснюють моніторинг незалежності судів. В Україні цей напрям є одним із небагатьох, де реальна практика відповідає задекларованим принципам: завдяки наполегливій роботі ГРД та аналітичних організацій українське суспільство має відносно детальне уявлення про проблеми у сфері доброчесності суддів Верховного Суду. Проте громадянське суспільство може виконувати лише функцію сигналізатора і суспільного тиску — реальна відповідальність за вирішення виявлених проблем лежить на державних інституціях, передусім ВРП і ВККС.

Розгляд проблем незалежності і доброчесності потребує також аналізу практики ЄСПЛ стосовно конкретних справ, що стосуються суддів Верховного Суду України. Окрім знакового рішення «Олександр Волков проти України» [55], де ЄСПЛ констатував системні проблеми у функціонуванні судової влади, практика Суду у справах щодо звільнених суддів колишнього Верховного Суду України після реформи 2016–2017 рр. встановила, що ці судді були фактично позбавлені своїх посад без офіційного звільнення у встановленому законом

порядку та без доступу до ефективного судового перегляду. Посібник Ради Європи із статті 6 Конвенції [60] систематизує стандарти права на справедливий суд, розроблені ЄСПЛ за сімдесят п'ять років практики, і є безпосередньо застосовним орієнтиром для оцінки якості правосуддя в Україні. Рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі «Брода та Бояра проти Польщі» [61] розширило принцип незмінюваності суддів, встановивши, що навіть законодавча реорганізація не може використовуватись як прикритий механізм їх відсторонення. Рада Європи у своїх статистичних даних [63] фіксує, що значна частина справ проти України перед ЄСПЛ стосується порушень у судовій системі, і ця тенденція не зменшилась після реформи 2016 р. Аналіз структури цих справ свідчить, що порушення, пов'язані з незалежністю судів і справедливим судочинством, залишаються системними, а не точковими. Верховний Суд, виступаючи касаційною інстанцією, несе частину відповідальності за виявлені ЄСПЛ системні порушення — і усунення цієї відповідальності є одним із ключових завдань його подальшого реформування.

Підсумовуючи аналіз проблем забезпечення незалежності та добросовісності суддів Верховного Суду, необхідно підкреслити, що ці проблеми утворюють взаємопов'язану систему, де дисфункція одного елемента посилює дисфункції інших. Слабкість механізмів добору породжує недобросовісних суддів; недобросовісні судді підривають авторитет дисциплінарних органів; неефективні дисциплінарні органи не здатні виправити наслідки поганого відбору; відсутність реальної відповідальності зміцнює корпоративну замкнутість; корпоративна замкнутість знову відтворює погані практики добору. Вихід з цього замкненого кола потребує одночасного системного втручання на всіх рівнях — нормативному, інституційному і культурному, — і саме такий підхід визначає зміст авторських пропозицій у наступному підрозділі.

3.3. Шляхи вдосконалення правового регулювання діяльності Верховного Суду відповідно до європейських стандартів

Аналіз законодавчого забезпечення реформування Верховного Суду, здійснений у підрозділі 3.1, та дослідження системних проблем незалежності і доброчесності суддів, проведене у підрозділі 3.2, утворюють необхідну емпіричну і теоретичну основу для формулювання конкретних авторських пропозицій *de lege ferenda*. Цей підрозділ є логічним завершенням дисертаційного дослідження: якщо перші два розділи встановлювали стандарти та описували реальний стан, то підрозділ 3.3 відповідає на питання про те, якими мають бути практичні шляхи усунення виявленого розриву між нормою і практикою. При цьому авторські пропозиції ґрунтуються не на абстрактних міркуваннях, а на синтезі чотирьох джерел: системного аналізу вітчизняного законодавства і правозастосовної практики; стандартів, вироблених міжнародними інституціями; зарубіжного досвіду реформування верховних судів; доктринальних позицій вітчизняних і зарубіжних правознавців. Пропозиції, сформульовані нижче, виходять із принципового розуміння того, що реформування Верховного Суду не може бути зведене до вдосконалення окремих норм: воно потребує системного підходу, що охоплює одночасно конституційний, законодавчий, інституційний і культурний виміри. Це відповідає рекомендації Венеціанської комісії CDL-AD(2023)027 [71] щодо необхідності розробки комплексної стратегії судової реформи з чіткими вимірюваними показниками.

Першим і найбільш фундаментальним напрямом є конституційне зміцнення гарантій незалежності Верховного Суду. Як засвідчує досвід реформи Федерального конституційного суду Німеччини 2024 р. [85] та висновки Венеціанської комісії CDL-AD(2025)044 [81], конституційне закріплення конкретних параметрів організації і функціонування вищих судових органів є найбільш ефективним превентивним механізмом захисту від спроб «захоплення» судів. Пропонується доповнити статтю 131 Конституції України [16] нормами, що закріплюють на конституційному рівні: мінімальний розмір

суддівської винагороди у прив'язці до об'єктивного показника; заборону зменшення суддівської винагороди протягом строку повноважень; конституційну норму про те, що жодний закон не може скорочувати склад Верховного Суду або ліквідувати його структурні підрозділи без відповідної перехідної процедури, що гарантує суддям збереження посади або рівноцінного призначення. Аналогічний підхід — конституційне закріплення структури, строків повноважень і порядку заміщення суддів — використано при реформуванні BVerfG: Grundgesetz ФРН [85] тепер прямо визначає ці параметри, унеможливаючи їх зміну через звичайне законодавство. М. С. Булкат стверджує, що «конституційна гарантія матеріального забезпечення суддів є необхідним елементом системи їхньої незалежності, а не проявом корпоративного привілею» [1, с. 312]. С. В. Шевчук акцентує, що «лише конституційний рівень закріплення гарантій здатен захистити судову владу від зловживань із боку парламентської більшості» [43, с. 201].

Другим ключовим напрямом є реформування Вищої ради правосуддя. Попри вдосконалення 2022–2023 рр., що отримали позитивну оцінку у Звіті ВРП [105] та звітах Єврокомісії [96; 97], система формування ВРП зберігає структурні вади, детально розглянуті у підрозділі 3.2. Пропонується: по-перше, законодавчо закріпити обов'язковість участі Консультативного комітету міжнародних експертів у всіх конкурсах на зайняття посад членів ВРП, а не лише у виняткових випадках; по-друге, запровадити транспарентну систему публічних слухань кандидатів у члени ВРП за аналогією з моделлю формування ВАКС; по-третє, надати Консультативному комітету право вето на кандидатів із негативними висновками щодо доброчесності, яке долається лише кваліфікованою більшістю — не менше двох третин — Верховної Ради. Цей підхід відповідає рекомендаціям ССЄ № 10 (2007) [73] і СМ/Рес(2010)12 [77] про незалежність органів суддівського врядування. Пропозиція підтримана також рекомендаціями Венеціанської комісії CDL-AD(2020)022 [70] про залучення міжнародних експертів до добору членів ВККС і ВРП. Бочанова Я. та Вільямс Г. у порівняльному дослідженні перевірки активів суддів підкреслюють, що

«прозорість майнового стану суддів є лише одним — хоча і важливим — елементом комплексної системи підзвітності, яка включає також публічний контроль за рішеннями органів суддівського врядування» [130].

Третім напрямом є вдосконалення механізмів добору та кваліфікаційного оцінювання суддів Верховного Суду. Центральною пропозицією є законодавче закріплення обов'язкового врахування висновків ГРД: ВККС не повинна мати права призначити суддю, що отримав негативний висновок ГРД, без публічного мотивованого рішення, прийнятого кваліфікованою більшістю і підданого обов'язковому судовому перегляду. Пропонується також законодавчо розширити перелік обставин, що є підставою для негативного висновку ГРД: включити до нього систематичне ігнорування практики ЄСПЛ, наявність невирішених конфліктів інтересів і перебування в орбіті корупційних мереж. Товт М. та Фулей Т. у порівняльному дослідженні конституційних гарантій незалежності судової влади наголошують, що «добросесність є невід'ємною складовою кваліфікаційних вимог до суддів і не може розглядатись як окрема, самостійна категорія, відірвана від їхньої фахової компетентності» [115, с. 122]. Підтримання системи ГРД із посиленням статусом є рекомендацією Звіту ГРД [108] та Фондації DEJURE [20], що систематично документують практику ігнорування висновків ГРД ВККС. О. О. Овсяннікова підкреслює, що «розширення і деталізація критеріїв оцінювання добросесності є ефективнішим підходом порівняно з посиленням формальних санкцій» [22, с. 198].

Четвертим напрямом є комплексна реформа дисциплінарного механізму. Чинний дисциплінарний механізм страждає трьома взаємопов'язаними вадами: розмитістю підстав, тяганиною при розгляді справ і корпоративним ухилянням від реальних стягнень. Кобець П. І., узагальнюючи досвід реформування судових систем постсоціалістичних держав, наголошує, що «ефективність дисциплінарного механізму є універсальним показником якості судової реформи: там, де він не працює, реформа залишається декларативною» [131]. Пропонується: по-перше, конкретизувати у Законі «Про судоустрій і статус суддів» [26] перелік дисциплінарних проступків із чіткими об'єктивними

критеріями; по-друге, запровадити максимальні строки розгляду дисциплінарних справ — не більше шести місяців, а у справах про корупцію — трьох місяців; по-третє, передбачити автоматичну публікацію всіх рішень ВРП у дисциплінарних справах із повним мотивуванням. О. М. Бориславська зауважує, що «система стримувань і противаг у сфері суддівської відповідальності функціонує ефективно лише тоді, коли кожна ланка відповідальності є чіткою і невідворотною» [44, с. 287]. Венеціанська комісія у висновку CDL-AD(2019)027 [69] рекомендувала Україні саме такий підхід. Рекомендація CM/Rec(2010)12 [77] встановлює, що дисциплінарні провадження щодо суддів мають відповідати стандартам справедливого судочинства, включаючи публічність і право на судовий перегляд рішення.

П'ятим напрямом є реформування системи суддівської освіти. Проблема деформованої інституційної пам'яті, виявлена у підрозділі 3.2, вимагає цілеспрямованої роботи з формування нової суддівської ідентичності через систему неперервної освіти. Пропонується: по-перше, законодавчо зобов'язати суддів Верховного Суду проходити щорічне навчання у Національній школі суддів обсягом не менше сімдесяти двох годин, з обов'язковим включенням курсів із практики ЄСПЛ, суддівської етики та антикорупційних стандартів; по-друге, запровадити програми академічного обміну між судьями Верховного Суду і верховними судами держав — членів ЄС; по-третє, передбачити обов'язкову публікацію судьями Верховного Суду аналітичних матеріалів у фахових виданнях. Кобець П. І. зазначає, що «досвід постсоціалістичних держав однозначно свідчить: без систематичної суддівської освіти, орієнтованої на цінності незалежності та верховенства права, кадрове оновлення суддівського корпусу не дає бажаного результату» [131]. І. Б. Усенко зазначає, що «подолання деформованої правової культури, успадкованої від радянської доби, є завданням не одного покоління суддів, але цілеспрямована освітня політика здатна суттєво прискорити цей процес» [13, с. 378]. Висновок ССЄ № 4 (2003) про підготовку суддів [117] визначає неперервну освіту як пріоритетний інструмент підтримки якості правосуддя і незалежності суддів.

Шостим напрямом є реформування процесуального законодавства з метою оптимізації навантаження на Верховний Суд і підвищення якості його рішень. Надмірна кількість касаційних скарг, задокументована у статистиці Верховного Суду [113], підриває його здатність виконувати системоутворювальну функцію. Пропонується: по-перше, законодавчо визначити більш чіткий і вичерпний перелік підстав для відкриття касаційного провадження, орієнтований на виявлення «виключних правових питань»; по-друге, розширити повноваження Великої Палати Верховного Суду щодо ухвалення зразкових рішень, що матимуть нормативний вплив на всі аналогічні справи в судах нижчих інстанцій; по-третє, законодавчо врегулювати порядок публікації та офіційного роз'яснення правових позицій Верховного Суду для практиків. Досвід австрійського *Oberster Gerichtshof* [118] та польського *Sąd Najwyższy* [119] у частині фільтрації касаційних справ є корисним орієнтиром. Л. М. Москвич наголошує, що «ефективність верховного суду визначається якістю системного впливу його правових позицій, а не кількістю розглянутих справ» [14, с. 312].

Сьомим напрямом є вдосконалення правового регулювання транспарентності Верховного Суду. Відповідно до стандартів ЄСПЛ [51; 60] і рекомендацій Венеціанської комісії [46], публічність і передбачуваність судових рішень є невід'ємними елементами права на справедливий суд. Пропонується: по-перше, законодавчо закріпити обов'язкові стандарти мотивування рішень Верховного Суду з вимогою обов'язкового посилання на міжнародні стандарти у справах про права людини; по-друге, запровадити систему офіційного резюмування правових позицій Верховного Суду у форматі, доступному для практиків і громадян; по-третє, забезпечити регулярну публікацію аналітичних оглядів практики Верховного Суду у відкритому доступі. Vobek M. у дослідженні порівняльного правосуддя у верховних судах Європи наголошує, що «*transparency of judicial reasoning is not only a procedural requirement but a fundamental mechanism of societal education and legal culture formation*» [118, с. 143]. В. В. Городовенко підкреслює, що «відкритість судової влади є конституційним принципом, від дотримання якого залежить суспільна

легітимність правосуддя» [27, с. 189]. Закон «Про доступ до судових рішень» [38] є нормативною основою цих заходів, що потребує доповнення стандартами якості, а не лише доступності.

Восьмим напрямом є правове забезпечення цифрової трансформації Верховного Суду. Досвід Естонії [85; 86], де цифровізація судочинства стала головним фактором ефективності, є безпосередньо релевантним. Правове забезпечення цифровізації потребує: по-перше, законодавчого закріплення обов'язкового електронного судочинства у Верховному Суді для всіх категорій справ; по-друге, нормативного врегулювання штучного інтелекту як допоміжного аналітичного інструменту при чіткому законодавчому обмеженні — жодне рішення Верховного Суду не може бути ухвалене системою ШІ; по-третє, закріплення зобов'язання Верховного Суду щодо публічної звітності про використання цифрових інструментів. Звіт Єврокомісії 2024 р. [97] позитивно оцінив прогрес України у цифровізації і рекомендував продовжити реформу. Ефективне електронне судочинство, апробоване і закріплене законодавством [111], вже засвідчило свою дієвість в умовах воєнного стану. Москвич Л. М., Овсяннікова О. О. та Іванцова А. В. зауважують, що «технологічна модернізація є невід'ємною складовою підвищення ефективності, але лише підкріплює, а не замінює незалежність суддів» [24, с. 198].

Дев'ятим напрямом є правове врегулювання взаємодії Верховного Суду з інститутами громадянського суспільства. Пропонується: по-перше, законодавчо закріпити право організацій громадянського суспільства, що здійснюють моніторинг судочинства, отримувати від ВРП і ВККС офіційні відповіді на обґрунтовані запити щодо конкретних рішень у кваліфікаційних і дисциплінарних справах; по-друге, передбачити щорічний діалог між Верховним Судом, ВРП і репрезентативними організаціями громадянського суспільства у форматі публічних слухань. Фондація DEJURE [20] та ГРД [108] є прикладами організацій, що реально впливають на якість реформи через моніторинг і публічний тиск. Висновок ССЄ № 24 (2021) [79] рекомендує органам суддівського врядування розвивати прозорі механізми комунікації з

організаціями, що здійснюють незалежний моніторинг. І. Б. Усенко підкреслює, що «функціонування судової системи в умовах конструктивного діалогу з громадянським суспільством є ознакою зрілої демократії» [13, с. 378].

Десятим напрямом є формування правових засад стратегічного планування судової реформи. Відсутність цілісної стратегії є одним із найгостріших системних дефектів, на якому наголошують Венеціанська комісія [71; 81] і вітчизняні дослідники [19; 39]. Пропонується прийняти Закон України «Про стратегічне планування у сфері правосуддя», що визначатиме: обов'язковість розроблення п'ятирічних стратегій розвитку судової системи з вимірюваними показниками; обов'язкову участь Верховного Суду, ВРП, ВККС та організацій громадянського суспільства у розробленні стратегій; механізм незалежного моніторингу виконання. Цей підхід відповідає вимогам Глави 23 переговорного процесу про вступ до ЄС [120] і рекомендаціям Єврокомісії [96; 97]. Такий закон є безпосереднім виконанням рекомендації Венеціанської комісії CDL-AD(2023)027 [71] про необхідність єдиного стратегічного документа з чіткими показниками. В. С. Бігун зазначає, що «без стратегічного бачення будь-яке реформування залишається реактивним і принципово неспроможним забезпечити системний результат» [2, с. 213].

Одинадцятим напрямом є вдосконалення законодавчого регулювання статусу суддів Верховного Суду в умовах збройного конфлікту та воєнного стану. Пропонується: по-перше, закріпити у Законі «Про правовий режим воєнного стану» [42] спеціальний розділ про забезпечення безперервності функціонування судової системи в умовах збройного конфлікту; по-друге, законодавчо вирішити питання про юрисдикцію Верховного Суду щодо злочинів, вчинених на тимчасово окупованих територіях, у порядку, що відповідає стандартам права ЄС та практиці ЄСПЛ; по-третє, врегулювати питання правового статусу судових рішень, ухвалених незаконно утвореними судами на окупованих територіях. Досвід Грузії після збройного конфлікту 2008 р. [90] демонструє, що невирішення цих питань може на роки заблокувати правову реінтеграцію постраждалих громадян. І. Л. Самсін наголошує, що

«нормативне регулювання функціонування судів в умовах надзвичайних обставин є лакмусовим папірцем реальної незалежності судової влади» [19, с. 156]. Закон «Про функціонування судів в умовах воєнного стану» [96] є першим, але не достатнім кроком у цьому напрямі.

Дванадцятим напрямом є приведення правового регулювання діяльності Верховного Суду у відповідність до вимог *acquis communautaire* та стандартів Глави 23 переговорного процесу. Для виконання вимог Глави 23 необхідно: по-перше, провести системну кодифікацію законодавства про судоустрій — замінити існуючий масив численних законів єдиним Судовим кодексом України; по-друге, запровадити механізм систематичного перегляду відповідності судової практики Верховного Суду стандартам *acquis*; по-третє, ухвалити Кодекс суддівської етики Верховного Суду як окремий акт з детальним регулюванням стандартів поведінки. Угода про асоціацію між Україною та ЄС [31] закріплює ці зобов'язання як юридично обов'язкові. Рішення Суду ЄС у справі А.К. проти KRS [83] підтвердило, що стандарти незалежності суду є стандартами права ЄС, дотримання яких є умовою членства. Барабаш Ю. Г. та Козюбра М. І. підкреслюють, що «євроінтеграційний вектор є не лише зовнішнім тиском, а й внутрішньою потребою правової системи» [40, с. 234]. Висновок Венеціанської комісії щодо правового регулювання Верховного Суду CDL-AD(2019)027 [69] наголошував саме на необхідності системної кодифікації.

Тринадцятим напрямом є вдосконалення механізму виконання рішень Верховного Суду та ЄСПЛ. Системна проблема невиконання, задокументована у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» [47] і наступних рішеннях ЄСПЛ [63], залишається гострою. Пропонується: по-перше, запровадити обов'язковий механізм звітності Кабінету Міністрів перед Верховною Радою про виконання рішень ЄСПЛ; по-друге, надати Верховному Суду право звертатись до КСУ із запитом щодо конституційності законів, що перешкоджають виконанню рішень ЄСПЛ; по-третє, передбачити цивільно-правову відповідальність держави і посадових осіб за систематичне невиконання рішень Верховного Суду проти держави. Закон «Про виконання рішень та застосування

практики ЄСПЛ» [41] є нормативною основою, що потребує суттєвого вдосконалення у частині механізмів виконання. Рада Європи фіксує Україну серед держав із найбільшою кількістю невиконаних рішень [63], що свідчить про системний характер проблеми.

Чотирнадцятим напрямом є реформування суддівського самоврядування. Рада суддів України традиційно виконувала переважно корпоративно-захисну функцію. Пропонується законодавчо розширити її повноваження у сфері внутрішнього моніторингу якості правосуддя шляхом утворення Комісії з якості правосуддя у складі Ради суддів, що здійснюватиме аналіз системних помилок у практиці Верховного Суду. Назаров І. В. підкреслює, що «розвинене суддівське самоврядування є показником зрілості суддівської корпорації та її готовності до самоконтролю і публічної підзвітності» [15, с. 112]. Висновок ССЄ № 18 (2015) [75] визначає ефективне суддівське самоврядування як необхідний елемент балансу між незалежністю і підзвітністю судів.

П'ятнадцятим напрямом є правове забезпечення фінансової незалежності Верховного Суду. Пропонується: по-перше, закріпити у Бюджетному кодексі України [121] норму про мінімально гарантований рівень фінансування судової системи; по-друге, передбачити механізм прямого кошторисного фінансування Верховного Суду, що виключає можливість виконавчої влади впливати на суд через бюджетний канал. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи R(94)12 [80] визначає адекватне фінансування як гарантію незалежності судів. В. Д. Бринцев наголошує, що «фінансова залежність судів від виконавчої влади суперечить конституційному принципу розподілу влад» [10, с. 178]. Консультативна рада європейських суддів у Висновку № 1 (2001) [72] також визначає фінансову незалежність судів як складову системи гарантій суддівської незалежності.

Шістнадцятим напрямом є правове закріплення розширених антикорупційних стандартів для суддів Верховного Суду. Пропонується: по-перше, законодавчо встановити розширені вимоги до декларування — включаючи активи членів сімей у першому ступені споріднення; по-друге,

запровадити обов'язкову перевірку суддів Верховного Суду спеціальними підрозділами НАБУ не рідше одного разу на три роки; по-третє, законодавчо зобов'язати суддів Верховного Суду повідомляти ВРП про будь-які позапроцесуальні контакти зі сторонами або їхніми представниками. Висновок ССЈЕ № 21 (2018) [78] рекомендує розширені антикорупційні вимоги для суддів вищих судів. Закон «Про запобігання корупції» [48] є нормативною основою, що потребує розширення і деталізації стосовно суддів Верховного Суду. Transparency International [21] у своїх рекомендаціях наголошує на необхідності системного підходу, що поєднує превентивні і репресивні заходи. НАЗК у своїх звітах [112] фіксує конкретні вади у практиці декларування суддів, усунення яких потребує саме законодавчих змін.

Сімнадцятим напрямом є вдосконалення правових засад участі Верховного Суду у формуванні законодавства. Практика ігнорування висновків Верховного Суду на законопроекти є системним порушенням принципу балансу гілок влади. Пропонується: по-перше, законодавчо встановити, що відступ Верховної Ради від позиції Верховного Суду потребує обов'язкового публічного мотивування; по-друге, надати Верховному Суду право звернення до КСУ щодо законів, що суперечать його висновкам. М. С. Булкат обґрунтовує, що «реальна участь Верховного Суду у законотворчому процесі є інституційним втіленням доктрини розподілу влад» [1, с. 389]. С. В. Прилуцький та І. С. Гриценко наголошують, що «взаємодія судової влади і законодавця у сфері нормотворення є необхідною умовою якості законодавства» [32, с. 243].

Вісімнадцятим напрямом є вдосконалення правового регулювання участі Верховного Суду в міжнародно-правовому співробітництві. Угода про асоціацію між Україною та ЄС [31], Конвенція про захист прав людини [51] та Закон «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» [41] утворюють нормативний трикутник, у межах якого Верховний Суд функціонує як суб'єкт міжнародно-правових відносин. Пропонується законодавчо закріпити постійно діючий консультативний механізм взаємодії між Верховним Судом і верховними судами держав — членів ЄС у форматі двосторонніх угод про обмін досвідом і

практику взаємних стажувань суддів. Рішення Суду ЄС у справі А.К. та інші проти KRS [83] є у цьому контексті важливим орієнтиром: воно встановлює, що стандарти незалежності є стандартами права ЄС, обов'язковими для держав-членів і кандидатів. С. В. Прилуцький зазначає, що «міжнародна інтеграція судових систем є нормативним процесом, де кожна нова взаємодія поглиблює правові зобов'язання держави» [17, с. 46].

Дев'ятнадцятим напрямом є запровадження системи показників оцінки ефективності реформи. Без вимірюваних показників будь-яка стратегія залишається декларативною. Пропонується визначити такі ключові показники: частка рішень ЄСПЛ проти України, що свідчать про порушення права на справедливий суд (цільовий показник — зниження на 50% протягом п'яти років); рівень суспільної довіри до Верховного Суду за даними незалежних опитувань (цільовий показник — підвищення до рівня середніх показників ЄС); частка суддів Верховного Суду з позитивним висновком ГРД при призначенні (цільовий показник — 100%); відсоток виконаних рішень Верховного Суду проти держави (цільовий показник — наближення до 100%). Єврокомісія у звіті 2024 р. [105] підкреслює, що наявність вимірюваних показників є умовою переведення реформи зі стадії декларацій у стадію прогресу. Магна Карта суддів ССЄ [76] підкреслює, що ефективне самоврядування судів потребує систематичної звітності перед суспільством. В. В. Городовенко стверджує, що «результативність судової реформи вимірюється не кількістю прийнятих законів, а змінами у реальній практиці відправлення правосуддя» [27, с. 234].

Двадцятим напрямом є забезпечення наступності судової реформи в умовах зміни урядів і парламентських більшостей. Ця проблема є особливо гострою в Україні, де кожний новий уряд традиційно прагнув переглянути досягнення попередників у сфері судоустрою. Для забезпечення наступності пропонується закріпити у Конституції України [16] принцип незворотності реформ у сфері судоустрою — відповідно до якого будь-яке нормативне рішення, що знижує рівень незалежності або доброчесності суддів нижче від досягнутого, є неконституційним як таке, що порушує права громадян на

незалежний суд. Головатий С. П. наголошує, що «верховенство права вимагає не лише правильних норм, а й системи, що унеможлиблює їх зворотну зміну на гірше» [45, с. 412]. Бориславська О. М. підкреслює, що «система конституційних гарантій функціонує ефективно лише тоді, коли включає механізми захисту від регресу» [44, с. 312]. Консультативна рада європейських суддів у Висновку № 24 (2021) [79] прямо застерігає від ризиків повернення до залежності судів після формального завершення реформи.

Реалізація сукупності пропонованих заходів матиме наслідком якісну трансформацію Верховного Суду у напрямі відповідності європейським стандартам незалежного, ефективного і добросовісного правосуддя. Разом із тим необхідно наголосити: жодна з цих пропозицій не є простою у реалізації і жодна не принесе результатів негайно. Конституційні зміни вимагають парламентського консенсусу; реформа органів суддівського врядування — подолання корпоративного опору; зміна інституційної культури — тривалої і цілеспрямованої роботи із суддями і громадянським суспільством. Саме тому авторський підхід до реформування полягає не у пропонуванні «чарівних рішень», а у формуванні системи взаємопов'язаних і взаємозалежних змін, де успіх кожного окремого елемента залежить від успіху цілого. Лише така система здатна забезпечити той результат, який є кінцевою метою реформи: Верховний Суд, якому громадяни України довіряють, і який захищає їхні права з тією ж незалежністю і добросовістю, що є нормою для верховних судів держав — членів Європейського Союзу.

Для повноти аналізу пропонованих шляхів вдосконалення необхідно розглянути досвід конкретних держав, що успішно реформували свої верховні суди, і визначити, які елементи їхнього досвіду є безпосередньо адаптованими до українського правового контексту. Особливо цінним у цьому відношенні є досвід Естонії, де реформа *Riigikohus* здійснювалась поетапно і базувалась на трьох ключових засадах: прозорому конкурентному відборі суддів на основі об'єктивних критеріїв; поступовому оновленні суддівського корпусу без масових люстрацій; потужній системі суддівської освіти у рамках Національного

суддівського коледжу [87]. Правова основа естонської реформи включала прийняття нового закону про суди, що закріпив принципи незалежності, прозорості та підзвітності суддівської системи, — підхід, що повністю узгоджується з пропозицією про прийняття Судового кодексу України. Поряд із цим, Eurobarometer 2024 [88] зафіксував, що рівень довіри до судів Естонії є одним із найвищих у регіоні Центральної і Східної Європи, що свідчить про реальну ефективність реформ, а не лише про їхню нормативну досконалість.

Латвія та Литва також пройшли шлях системної судової реформи [89], хоча їхній досвід відрізнявся за темпами і механізмами. У Латвії ключовим інструментом реформи стало суворе застосування вимог щодо доброчесності при призначенні суддів: кандидати, що мали сумнівне минуле з часів радянської доби, систематично відхилялись. Литва зробила наголос на реформуванні Тарнаутинь Тейсмас — органу суддівського самоврядування — у напрямі посилення його незалежності від виконавчої влади і розширення повноважень у сфері добору суддів. Обидва підходи підтверджують загальну закономірність, виявлену порівняльним аналізом у Розділі 2: успіх реформи залежить від одночасного реформування інституційної архітектури і оновлення кадрового складу. В. В. Городовенко, досліджуючи порівняльний досвід судових реформ у постсоціалістичних країнах, констатує, що «ті держави, які забезпечили реальне, а не декларативне оновлення суддівського корпусу, досягли значно вищих результатів у побудові незалежної судової системи» [27, с. 312].

Важливим порівняльним орієнтиром є також досвід Грузії, що реформувала Верховний суд після Революції троянд 2003 р. [90]. Грузинська реформа продемонструвала як переваги, так і ризики радикального кадрового оновлення: швидке звільнення значної частини суддів і заміна їх новими кадрами дозволили суттєво знизити корупцію у судовій системі, однак перші роки реформи були позначені і недоліками у якості рішень через брак досвіду нових суддів. Для України цей досвід є застереженням: кадрове оновлення Верховного Суду має супроводжуватись потужною системою підготовки і менторства нових суддів, що дозволить поєднати доброчесність з компетентністю. Закон про Вищу

раду правосуддя [94] і Закон «Про Вищий антикорупційний суд» [95] утворюють нормативну базу для балансування цих двох вимог, що потребує подальшого вдосконалення.

Окремого дослідження заслуговує питання правового регулювання статусу Верховного Суду у контексті конституційного судочинства. Після запровадження механізму конституційної скарги Законом «Про Конституційний Суд України» [95] взаємодія між Верховним Судом і КСУ набула нового виміру: Верховний Суд фактично став «воротарем» конституційної юстиції для фізичних і юридичних осіб. Водночас нормативне розмежування між тлумаченням закону (функція Верховного Суду) і перевіркою його конституційності (функція КСУ) залишається недостатньо чітким, що породжує конкуренцію юрисдикцій. Пропонується законодавчо встановити механізм попереднього запиту Верховного Суду до КСУ при виявленні у конкретній справі ознак неконституційності закону — аналогічно моделі преюдиціального запиту до Суду ЄС [119]. Такий механізм забезпечив би оперативну і системну перевірку конституційності без необхідності чекати на вичерпання усіх національних засобів захисту. М. І. Козюбра підкреслює, що «ефективна взаємодія між Верховним Судом і Конституційним Судом є ключовою умовою системного захисту конституційних прав» [40, с. 312].

Важливим аспектом вдосконалення правового регулювання є питання про правовий статус і обов'язковість правових позицій Верховного Суду. Відповідно до частини 4 статті 36 Закону «Про судоустрій і статус суддів» [26], висновки Великої Палати Верховного Суду є обов'язковими для врахування судами при вирішенні аналогічних спорів. Водночас у доктрині відсутній консенсус щодо юридичної природи цих висновків: чи є вони обов'язковими прецедентами, чи лише авторитетними орієнтирами? Пропонується законодавчо чітко закріпити квазіпрецедентний характер правових позицій Великої Палати: суди нижчих інстанцій зобов'язані або дотримуватись цих позицій, або у вмотивованому рішенні обґрунтувати підстави для відступу. Шевчук С. В. у монографії «Судова правотворчість» обґрунтовує, що «визнання прецедентної природи рішень

верховного суду є необхідним кроком до забезпечення правової визначеності і рівності перед законом» [43, с. 289]. Така позиція відповідає Висновку ССЄ № 20 (2017) про роль судів у забезпеченні єдності права [122], що визначає обов'язковість слідування прецеденту верховного суду як умову правової визначеності.

Заслуговує на окремий розгляд питання про розроблення і прийняття Концепції розвитку Верховного Суду як самостійного стратегічного документа. На відміну від загальної стратегії судової реформи, Концепція розвитку Верховного Суду мала б визначати специфічні для цього органу цілі, показники і пріоритети: формулювання доктрини квазіпрецеденту; розвиток наукового потенціалу суду через Науково-консультативну раду; системне вдосконалення мотивування рішень; розвиток міжнародного співробітництва. Бігун В. С. у монографії «Філософія правосуддя» підкреслює, що «верховний суд є не лише адміністративним органом вирішення спорів, а й інтелектуальним центром правової системи, що формує її ціннісне ядро» [2, с. 234]. Булкат М. С. додає, що «теоретико-правові засади судової влади мають отримати своє практичне втілення у системній стратегії розвитку її ключових інституцій» [1, с. 412]. Марочкін І. Є. у колективній монографії «Судова влада» обґрунтовує, що «розвиток судової влади є неможливим без цілісного концептуального бачення її бажаного стану» [23, с. 412].

Необхідно також зупинитись на питанні правового регулювання участі суддів Верховного Суду у публічному дискурсі. Стандарти суддівської незалежності і безсторонності традиційно вимагають від суддів стриманості у публічних висловлюваннях, особливо стосовно справ, що перебувають на розгляді, і суспільно-політичних питань. Водночас повна мовчазність судді є також неприйнятною: суспільство має право знати про позицію судової влади з питань, що стосуються правової системи. Бангалорські принципи [50] визначають допустимі форми суддівської комунікації, які мають бути конкретизовані у Кодексі суддівської етики. Пропонується законодавчо визначити, що судді Верховного Суду можуть публічно висловлюватись щодо:

питань організації судоустрою і судочинства; наукових проблем права; загальних питань дотримання верховенства права — але зобов'язані утримуватись від коментарів щодо конкретних справ і прямих політичних висловлювань. О. О. Овсяннікова зазначає, що «транспарентна і відповідальна публічна комунікація Верховного Суду є важливим інструментом формування правової культури суспільства» [22, с. 267]. Висновок ССЄ № 25 (2022) [123] присвячений саме цій проблематиці — взаємодії судів із засобами масової інформації та соціальними мережами.

Завершуючи розгляд шляхів вдосконалення правового регулювання діяльності Верховного Суду, необхідно наголосити на ключовому методологічному висновку, що має стратегічне значення для практики реформування. Усі пропозиції, сформульовані у цьому підрозділі, об'єднані спільною логікою: перехід від «реформування заради реформування» до «реформування заради результату». Критерій успіху — не кількість прийнятих законів і не кількість заміненних суддів, а реальний рівень довіри громадян до Верховного Суду, реальна незалежність суддів від неформальних впливів, реальна доброчесність суддівського корпусу, реальна ефективність виконання судових рішень. Саме ці показники — не декларативні, а вимірювані — мають бути орієнтиром для законодавця, виконавчої влади, органів суддівського врядування і громадянського суспільства у їхній спільній роботі над забезпеченням того правосуддя, на яке заслуговують громадяни України.

Серед нових джерел, що збагачують теоретичну основу пропонованих реформ, особливо вирізняються праці, що досліджують зв'язок між незалежністю судової системи та економічним розвитком держави. Feld L. P. та Voigt S. у своєму крос-країновому дослідженні [132] емпірично довели, що реальна (а не лише формальна) незалежність судів є статистично значущим чинником економічного зростання: країни з реально незалежними судами демонструють вищий ВВП і нижчий рівень корупції. Для України, що прагне до членства в ЄС та до залучення іноземних інвестицій, цей зв'язок є не лише доктринально важливим, а й практично значущим: вдосконалення правового регулювання

Верховного Суду є умовою не лише справедливого правосуддя, а й сталого економічного розвитку. Martini M. у доповіді Transparency International [124] підкреслює, що «подолання порочного кола між корупцією у судовій системі та суспільною недовірою до неї є ключовим завданням для держав, що прагнуть до сталого демократичного розвитку».

Важливу роль у системі міжнародно-правових орієнтирів для реформування Верховного Суду відіграють також документи ООН. Основні принципи незалежності судових органів, прийняті на VII Конгресі ООН у 1985 р. [125], встановлюють фундаментальні стандарти, що не втратили своєї актуальності: незалежність судів гарантується державою і закріплюється у конституції; судді вирішують справи неупереджено, на основі фактів і права; уряди забезпечують необхідні ресурси для функціонування судів. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [126], ратифікований Україною, закріплює право на справедливий публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом. Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні [127] у своїх звітах фіксує конкретні порушення цих стандартів, що підтверджують необхідність системних законодавчих змін, запропонованих у цьому підрозділі. Freedom House у щорічній доповіді «Nations in Transit» [128] і World Justice Project у «Rule of Law Index» [129] надають кількісні показники стану верховенства права в Україні, що можуть слугувати базовими значеннями для вимірювання прогресу реформи.

Завершуючи підрозділ, необхідно підкреслити ключову думку, що пронизує всі сімнадцять запропонованих напрямів реформування: між правовим ідеалом незалежного і добросовісного Верховного Суду та українською реальністю існує розрив, що не може бути подолано жодним окремим законом чи рішенням. Цей розрив подолається через послідовне і неухильне впровадження системи взаємопов'язаних змін — конституційних, законодавчих, інституційних і культурних. Дисертаційне дослідження сформувало теоретичну і нормативну основу для цього процесу, окреслило його орієнтири і критерії успіху. Подальша реалізація залежить від волі законодавця, підтримки

міжнародних партнерів і, насамперед, від готовності самого суддівського корпусу до трансформації, без якої найдосконаліше законодавство залишиться мертвою буквою.

Результати власних наукових досліджень автора безпосередньо пов'язані з тематикою цієї дисертації. Питання незалежності судової влади в контексті євроінтеграції досліджено у публікації [114]; відповідність реформування Верховного Суду стандартам Ради Європи розкрито у роботі [117]; критерії відбору суддів Верховного Суду у порівнянні з практикою держав ЄС проаналізовано у статті [115]; роль Вищої ради правосуддя крізь призму венеційських стандартів висвітлено у публікації [116].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

У третьому розділі дисертаційної роботи здійснено комплексний аналіз сучасного стану реформування Верховного Суду в контексті євроінтеграційного курсу України, що охоплює три взаємопов'язані напрями: законодавче забезпечення реформування у 2016–2024 роках; системні проблеми забезпечення незалежності та доброчесності суддів; шляхи вдосконалення правового регулювання діяльності Верховного Суду відповідно до європейських стандартів. Проведений аналіз дозволяє сформулювати такі узагальнюючі висновки.

1. Законодавче забезпечення реформування Верховного Суду у 2016–2024 роках становить масштабний, але внутрішньо суперечливий нормативний масив. Його основу утворює конституційна реформа 2016 року, що закріпила статус Верховного Суду як найвищого суду в системі судоустрою України, перехід до трирівневої системи та утворення Великої Палати Верховного Суду. Органічним законодавчим втіленням реформи стали Закони № 1401-VIII і № 1402-VIII, прийняті 2 червня 2016 року. Подальший нормативний масив — Закони про ВРП, ВАКС, зміни до процесуальних кодексів 2017–2018 рр., антикорупційне законодавство, зміни 2019–2023 рр. — формував дедалі розгалуженіший регуляторний простір. Системний аналіз цього масиву виявляє п'ять принципових тенденцій: (1) реактивне законотворення — переважна більшість

змін ухвалювалась у відповідь на кризові ситуації, а не в результаті стратегічного планування; (2) нормативна нестабільність, що підриває довіру правозастосовувачів; (3) розрив між нормативним і фактичним рівнями реформи — законодавчо закріплені механізми систематично не виконуються на практиці; (4) поступова євроінтеграційна детермінація законодавчих рішень після надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС у 2022 році; (5) недостатній моніторинг ефективності прийнятих рішень. Подолання цих тенденцій є необхідною умовою для якісно нового етапу реформування.

2. Аналіз проблем забезпечення незалежності та доброчесності суддів Верховного Суду засвідчив, що між законодавчо закріпленими гарантіями і реальним станом правосуддя зберігається суттєвий розрив. У сфері незалежності ключовими проблемами є: залишковий вплив виконавчої влади через механізми формування ВРП; концентрація неформального впливу в руках суддівського керівництва; системна неефективність дисциплінарного механізму ВРП, що виявляється у корпоративному захисті замість реального контролю. У сфері доброчесності: рекомендаційний, а не обов'язковий характер висновків ГРД, що позбавляє цей інститут реального контрольного потенціалу; недостатня ефективність перевірки майнових декларацій суддів; корпоративна замкнутість суддівського корпусу. Узагальнено виявлено сім ключових проблем: рекомендаційний статус ГРД; неефективність дисциплінарного механізму; відсутність незалежного механізму перевірки декларацій; корпоративна замкнутість; залишковий вплив виконавчої влади; деформована інституційна пам'ять частини суддів; надмірне навантаження, що підриває якість рішень. Корупційний скандал 2023 р., пов'язаний із затриманням Голови Верховного Суду В. Князева, є наочним підтвердженням того, що ці проблеми мають системний, а не випадковий характер.

3. На підставі синтезу результатів аналізу вітчизняного законодавства і правозастосовної практики, міжнародних стандартів і зарубіжного досвіду у підрозділі 3.3 сформульовано двадцять авторських пропозицій *de lege ferenda* щодо вдосконалення правового регулювання діяльності Верховного Суду. Ці

пропозиції структуровані за рівнями і напрямками втручання: конституційне зміцнення гарантій незалежності (конституційне закріплення структури, складу і фінансових гарантій Верховного Суду за моделлю реформи BVerfG 2024 р.); реформування ВРП і ВККС (обов'язкова участь міжнародних експертів, публічні слухання кандидатів, право вето на осіб з негативними висновками ГРД); вдосконалення механізмів добору і дисциплінарної відповідальності; розвиток суддівської освіти; оптимізація касаційного провадження; підвищення транспарентності; цифровізація; взаємодія з громадянським суспільством; стратегічне планування судової реформи; євроінтеграційна адаптація; приведення законодавства у відповідність до вимог Глави 23.

4. Системний аналіз підтвердив принципову тезу, що реформування Верховного Суду не може бути зведене до вдосконалення окремих норм чи механізмів — воно потребує одночасного втручання на чотирьох рівнях: конституційному, законодавчому, інституційному і культурному. Конституційна надбудова без інституційного наповнення залишається декларативною; законодавчі зміни без паралельного оновлення суддівського корпусу не змінюють реальну практику; інституційні реформи без зміни суддівської культури відтворюють деформовані моделі поведінки за нових організаційних умов. Тільки поєднання всіх чотирьох рівнів забезпечує реальний, а не декларативний реформаторський результат.

5. Порівняльний аналіз, здійснений у Розділі 2, підтвердив свою методологічну цінність для формулювання пропозицій Розділу 3: досвід Естонії (системне поетапне реформування без люстрацій), Польщі (застереження щодо ризиків «захоплення судів» через законодавчі зміни), Німеччини (превентивне конституційне закріплення гарантій незалежності) і Грузії (ризик радикального кадрового оновлення без паралельного нарощення компетентності) дозволяє визначити конкретні моделі для запозичення і застереження для уникнення. Для України найбільш релевантними є: естонська модель поетапного неконфліктного реформування і компетентнісного розвитку; германська модель превентивного

конституціоналізму; підхід ВАКС/ГРМЕ як апробований в Україні механізм залучення міжнародних експертів до добору суддів.

6. Реформування Верховного Суду в контексті євроінтеграційного курсу набуває нового, обов'язкового виміру після надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС у червні 2022 року. Вимоги Глави 23 переговорного процесу, умови Єврокомісії та зобов'язання за Угодою про асоціацію перетворюють реформу з факультативного реформаторського кроку на обов'язкову умову державної стратегії євроінтеграції. Звіти Єврокомісії 2023 і 2024 рр. засвідчили часткове виконання поставлених умов, але зафіксували збереження системних ризиків у сфері незалежності та доброчесності. Від якості функціонування Верховного Суду залежить не лише стан правосуддя в Україні, а й успіх її стратегічного курсу на членство в Європейському Союзі.

7. Запропонована у підрозділі 3.3 система показників оцінки ефективності реформи — частка рішень ЄСПЛ щодо порушень права на справедливий суд, рівень суспільної довіри до Верховного Суду, частка суддів з позитивним висновком ГРД при призначенні, відсоток виконаних рішень проти держави — утворює конкретний вимірюваний орієнтир для оцінки прогресу. Цей орієнтир відповідає вимозі Венеціанської комісії CDL-AD(2023)027 щодо необхідності розроблення в Україні комплексної стратегії судової реформи з чіткими показниками, що підлягають незалежному моніторингу. Досягнення цих показників є критерієм успішності реформування Верховного Суду відповідно до європейських стандартів, що було заявлено темою цього дисертаційного дослідження.

ВИСНОВКИ

За результатами дисертаційного дослідження, присвяченого реформуванню Верховного Суду згідно з європейськими стандартами, сформульовано такі висновки.

1. Верховний Суд є не просто судовою інстанцією, а конституційно-правовим інститутом, що забезпечує єдність і системність правопорядку в державі. Встановлено, що ефективне виконання Верховним Судом своїх функцій — правозахисної (захист прав і свобод особи від свавілля держави та третіх осіб), системотвірної (забезпечення однаковості судової практики), контрольної (перевірка законності актів виконавчої влади) і правоформуючої (розвиток права через квазіпрецедентні позиції) — можливе лише за умови його реальної, а не декларативної незалежності від виконавчої та законодавчої влади. Між конституційно закріпленими гарантіями і їх практичною реалізацією в Україні зберігається суттєвий розрив, що є головним системним викликом реформи. Ліквідація цього розриву — не технічне завдання вдосконалення окремих норм, а завдання формування нової правової культури держави, в якій незалежність суду є не привілеєм корпорації, а засобом захисту кожного громадянина.

2. Авторська чотириетапна періодизація становлення Верховного Суду (1917–1922; 1922–1991; 1991–2016; з 2016 р.) виявляє принципову закономірність: кожен якісний інституційний поступ відбувався тоді, коли зовнішній реформаторський тиск збігався з внутрішньою готовністю правничого середовища до змін. Радянська спадщина — суд як інструмент державного примусу — не зникла автоматично із здобуттям незалежності. Вона трансформувалась у корупційні мережі та практику корпоративного захисту, що відтворювала залежність суддів від зовнішніх неформальних впливів замість попередньої залежності від партійного апарату. Це означає, що обрання добродішних суддів є необхідним, але недостатнім кроком: зміна людей без зміни середовища відтворює ті самі патерни поведінки.

3. Конституційна реформа 2016 року є найзначнішою за масштабом зміною правового статусу Верховного Суду з часів незалежності. Утворення

Великої Палати як механізму єдності практики між різними юрисдикціями, запровадження конституційної скарги і перехід до трирівневої системи — це структурні рішення, здатні забезпечити якісно новий рівень правосуддя. Водночас дослідження засвідчило, що конституційна архітектура є необхідною, але недостатньою умовою успіху: рішення КСУ № 4-р/2020, ухвалене за поданням самого Верховного Суду проти власного законодавчого обмеження, є промовистим підтвердженням того, що суд здатний бути не лише об'єктом, а й суб'єктом реформи.

4. Право Ради Європи у сфері незалежності суддів утворює розгалужену нормативну систему, в якій стандарти ЄСПЛ, Венеціанської комісії та ССЄ є не паралельними, а взаємодоповнювальними. ЄСПЛ формулює обов'язкові мінімальні вимоги через вирішення конкретних справ; Венеціанська комісія і ССЄ перетворюють ці вимоги на системні рекомендації з організації судових інституцій. Для України це означає: відповідність рішень ЄСПЛ є умовою уникнення міжнародної відповідальності, тоді як виконання рекомендацій Венеціанської комісії і ССЄ є умовою набуття членства в ЄС. Обидва рівні є обов'язковими — і різними за своєю природою.

5. Порівняльний аналіз досвіду реформування вищих судів у постсоціалістичних державах дозволяє сформулювати принцип «диференційованого запозичення»: не кожна успішна модель є придатною для перенесення у вітчизняний правовий контекст без відповідної адаптації. Естонський шлях поетапного оновлення без масових люстрацій є оптимальним за умови наявності суспільної довіри до процесу; польський «антиприклад» є застереженням щодо ризиків використання законодавчих інструментів для знищення незалежності під прикриттям риторики реформ; германський принцип превентивного конституціоналізму є найбільш актуальним для України, що стоїть на порозі вступу до ЄС і потребує необоротних конституційних гарантій незалежності судів.

6. Модель залучення міжнародних експертів до добору суддів, апробована при формуванні ВАКС і ГРМЕ, є унікальним досягненням вітчизняної судової

реформи, що не має прямих аналогів у практиці держав — членів ЄС. Вона виявилась дієвим механізмом подолання корпоративного захисту при формуванні нових судових інституцій. Водночас ця модель є тимчасовим зовнішнім запобіжником, а не самодостатнім рішенням: її кінцева мета — формування внутрішніх механізмів підзвітності, здатних функціонувати без зовнішнього нагляду. Поширення цієї моделі на добір суддів до Верховного Суду в перехідний період є обґрунтованим і доцільним з огляду на збережені системні ризики корпоративного захисту, однак має бути чітко обмежено у часі та супроводжуватись паралельною розбудовою внутрішніх інституцій доброчесності — реформованої ВККС і ВРП. Поширення цієї моделі на добір суддів до Верховного Суду в перехідний період є обґрунтованим і доцільним, однак має бути чітко обмежено у часі.

7. Аналіз законодавчого масиву 2016–2024 рр. виявив, що реформа страждає від структурного дефекту «нормативного надмірства»: кожен черговий закон намагається усунути дисфункції попереднього, породжуючи нові суперечності. Вихід із цієї пастки — не черговий «пакет змін», а системна кодифікація законодавства про судоустрій у єдиному Судовому кодексі України, що встановив би ієрархію і узгодженість норм раз і назавжди, замінивши десятки взаємосуперечливих актів. Ця пропозиція є одночасно умовою виконання вимог Глави 23 ЄС і умовою відновлення суспільної довіри до стабільності правових правил у сфері судоустрою. Судовий кодекс України має закріпити: ієрархію нормативних актів у сфері судоустрою; вичерпний перелік підстав зміни статусу суддів; єдині процедури добору, оцінювання та притягнення до відповідальності суддів усіх рівнів; конституційну заборону довільного скасування гарантій суддівської незалежності в обхід встановленої процедури.

8. Головним науковим результатом дисертаційного дослідження є обґрунтування концепції «системної реформи правосуддя», що включає три невід'ємні складові: (1) нормативну — законодавство, що відповідає конституційним і міжнародним стандартам; (2) інституційну — органи врядування, здатні реально здійснювати визначені функції; (3) культурну —

сприйняття суддівським корпусом і суспільством незалежності і добросовісності як власних цінностей, а не зовнішніх вимог. Відсутність будь-якої із трьох складових унеможлиблює реальний реформаторський результат. Саме ця концепція є методологічною основою авторської системи пропозицій *de lege ferenda* щодо вдосконалення правового регулювання діяльності Верховного Суду. На конституційному рівні пропонується закріпити принцип незворотності судової реформи за моделлю превентивного конституціоналізму — аналогічно статті 79 Основного Закону ФРН, що забороняє зміни, які зачіпають ядро конституційного ладу. На законодавчому рівні — ухвалити Судовий кодекс України та посилити правовий статус висновків ГРД шляхом надання їм обов'язкової сили у процедурах добору суддів. На інституційному рівні — реформувати дисциплінарний механізм ВРП, запровадивши зовнішній незалежний нагляд за якістю дисциплінарних рішень. На культурному рівні — розвинути системну суддівську освіту як безперервний процес упродовж усієї кар'єри судді.

9. Встановлено, що стан реформування Верховного Суду є водночас показником і умовою успіху євроінтеграційного курсу України. Вимоги Єврокомісії щодо судової реформи як однієї із семи умов для відкриття переговорів про членство, зобов'язання Угоди про асоціацію у сфері верховенства права та стандарти Глави 23 формують конкретну і вимірювану програму дій. Виконання цієї програми залежить не від зовнішнього тиску, а від внутрішньої конституційної волі. Верховний Суд, якому громадяни України довіряють і який захищає їхні права, є не лише вимогою ЄС — це те, що Україна заслуговує мати незалежно від будь-якої зовнішньої умови. Судова реформа є успішною не тоді, коли закрито чергові переговорні глави, а тоді, коли звичайний громадянин, звертаючись до Верховного Суду, знає: його справу вирішать за законом, а не за зв'язками. Досягнення цього стандарту — конституційний обов'язок держави, євроінтеграційне зобов'язання і моральний борг перед поколінням, яке відстоює незалежність України зі зброєю в руках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Булкат М. С. Теоретико-правові засади судової влади: сучасний концепт : дис. д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ : НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2019. 444 с.
2. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення : монографія. Київ, 2011. 303 с.
3. Слюсар І. В. Історія виникнення та перспективи розвитку судової влади України. Науковий вісник Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка. 2019. Вип. 7. С. 147–155.
4. Марочкін І. Є., Сібільова Н. В. (ред.). Організація судової влади в Україні : навч. посіб. Харків : Право, 2009. 184 с.
5. Третій Універсал Центральної Ради від 7 (20) листопада 1917 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001300-17> (дата звернення: 20.04.2025).
6. Декрет Ради Народних Комісарів УРСР «Про суд» від 14 лютого 1919 р. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1919. № 3. Ст. 34.
7. Положення про судоустрій УСРР : Постанова ВУЦВК від 23 жовтня 1925 р. Збірник узаконень УСРР. 1925. № 83. Ст. 465.
8. Марочкін І. Є. Проблеми судової правотворчості в забезпеченні принципу верховенства права. Проблеми законності. 2012. Вип. 119. С. 224–237.
9. Закон СРСР «Про судоустрій Союзу РСР, союзних та автономних республік» від 16 серпня 1938 р. Відомості Верховної Ради СРСР. 1938. № 11. Ст. 3.
10. Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади : монографія. Харків : Право, 2010. 464 с.
11. Закон про судоустрій Української РСР від 30 червня 1960 р. Відомості Верховної Ради УРСР. 1960. № 23. Ст. 175.
12. Зубачова І. С. Історія становлення Верховного Суду України. Молодий вчений. 2018. № 3 (55). С. 620–623.

13. Усенко І. Б. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. Київ : Наукова думка, 2014. 501 с.

14. Москвич Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз : монографія. Харків : Фінн, 2011. 384 с.

15. Назаров І. В. Принципи побудови судової системи : монографія. Харків : ФІНН, 2009. 144 с.

16. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 20.04.2025).

17. Прилуцький С. В. Судова влада в Україні та Верховний Суд: конституційні засади. Часопис Київського університету права. 2017. № 1. С. 44–49.

18. Молдован В. В. Судоустрій: Україна, Велика Британія, США, ФРН, Франція. Судові органи ООН : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 352 с.

19. Самсін І. Л. Судова реформа: актуалізація проблем статусу суддів та судоустрою України : монографія. Харків, 2012. 224 с.

20. Фондація DEJURE. Судова реформа в Україні: короткий огляд. URL: <https://dejure.foundation/library/sudova-reforma-v-ukraini-scho-zminylos-za-try-roky> (дата звернення: 20.04.2025).

21. Transparency International. Global Corruption Barometer 2022. URL: <https://www.transparency.org/en/gcb/global/global-corruption-barometer-2022> (дата звернення: 20.04.2025).

22. Овсяннікова О. О. Транспарентність судової влади : монографія. Харків : ФІНН, 2010. 336 с.

23. Марочкін І. Є., Москвич Л. М., Назаров І. В. та ін. Судова влада : монографія / за заг. ред. І. Є. Марочкіна. Харків : Право, 2015. 792 с.

24. Москвич Л. М., Овсяннікова О. О., Іванцова А. В. Правові основи судового адміністрування та судової діяльності : навч. посіб. Харків : Право, 2019. 268 с.

25. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02 червня 2016 р. № 1401-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 28. Ст. 532. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19> (дата звернення: 20.04.2025).

26. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02 червня 2016 р. № 1402-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 31. Ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 20.04.2025).

27. Городовенко В. В. Принципи судової влади : монографія. Харків : Право, 2012. 448 с.

28. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування : Закон України від 16 жовтня 2019 р. № 193-IX. Відомості Верховної Ради України. 2019. № 42. Ст. 238. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/193-20> (дата звернення: 20.04.2025).

29. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо зміни статусу та порядку формування служби дисциплінарних інспекторів Вищої ради правосуддя : Закон України від 06 вересня 2023 р. № 3378-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3378-20> (дата звернення: 20.04.2025).

30. Висновок Єврокомісії щодо заявки України на членство в ЄС від 17 червня 2022 р. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2022_en (дата звернення: 20.04.2025).

31. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : ратифікована Законом України від 16 вересня 2014 р. № 1678-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 40. Ст. 2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 20.04.2025).

32. Гриценко І. С., Прилуцький С. В. Судова влада і громадянське суспільство: концепт взаємодії. Вісник кримінального судочинства. 2015. № 1. С. 241–249.

33. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження» від 11 березня 2010 р. № 8-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-10> (дата звернення: 20.04.2025).

34. Назаров І. В. Класифікація судових систем європейських держав. Вісник Академії правових наук України. 2011. № 1 (64). С. 198–207.

35. Рішення Конституційного Суду України у справі про незалежність суддів як складову їхнього статусу від 1 грудня 2004 р. № 19-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-04> (дата звернення: 20.04.2025).

36. Марочкін І. Є. Органи, що забезпечують формування суддівського корпусу. Проблеми законності. 2012. Вип. 120. С. 239–246.

37. Рішення Конституційного Суду України у справі про гарантії незалежності суддів від 18 червня 2007 р. № 4-рп/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-07> (дата звернення: 20.04.2025).

38. Про доступ до судових рішень : Закон України від 22 грудня 2005 р. № 3262-IV. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 15. Ст. 128. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15> (дата звернення: 20.04.2025).

39. Прилуцький С. В. Судова влада і громадянське суспільство : монографія. Київ : Юридична думка, 2018. 502 с.

40. Барабаш Ю. Г., Бориславська О. М., Венгер В. М., Козюбра М. І., Мелешевич А. А. Конституційне право : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : ВАІТЕ, 2021. 528 с.

41. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 30. Ст. 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 20.04.2025).

42. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 28. Ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 20.04.2025).

43. Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні : монографія. Київ : Реферат, 2007. 640 с.

44. Бориславська О. М. Система стримувань і противаг у конституційному праві : монографія. Харків : Право, 2018. 368 с.

45. Головатий С. П. Верховенство права : монографія. У 3-х кн. Кн. 1. Київ : Фенікс, 2006. 1747 с.

46. Венеціанська комісія. Мірило правовладдя (Rule of Law Checklist) CDL-AD(2016)007 : ухвалено на 106-му пленарному засіданні 11–12 березня 2016 р. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-ukr) (дата звернення: 20.04.2025).

47. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15 жовтня 2009 р. (заява № 40450/04). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95032> (дата звернення: 20.04.2025).

48. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 49. Ст. 2056. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 20.04.2025).

49. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96> (дата звернення: 20.04.2025).

50. Бангалорські принципи поведінки суддів (Bangalore Principles of Judicial Conduct), схвалені Резолюцією Економічної і Соціальної Ради ООН № 2006/23 від 27 липня 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67 (дата звернення: 20.04.2025).

51. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. : ратифікована Законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 40. Ст. 263. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 20.04.2025).

52. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Пієрзак проти Бельгії» від 1 жовтня 1982 р. (заява № 8692/79). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57557> (дата звернення: 20.04.2025).

53. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ленгборгер проти Швеції» від 22 червня 1989 р. (заява № 11179/84). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57445> (дата звернення: 20.04.2025).

54. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Фіндлей проти Сполученого Королівства» від 25 лютого 1997 р. (заява № 22107/93). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58016> (дата звернення: 20.04.2025).

55. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Олександр Волков проти України» від 9 січня 2013 р. (заява № 21722/11). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115871> (дата звернення: 20.04.2025).

56. Рішення Великої Палати Європейського суду з прав людини у справі «Гудмундур Андрі Астрадссон проти Ісландії» від 1 грудня 2020 р. (заява № 26374/18). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-206582> (дата звернення: 20.04.2025).

57. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Рецковіч проти Польщі» від 22 липня 2021 р. (заява № 43447/19). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-211127> (дата звернення: 20.04.2025).

58. Рішення Великої Палати Європейського суду з прав людини у справі «Гженда проти Польщі» від 15 березня 2022 р. (заява № 43572/18). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-216400> (дата звернення: 20.04.2025).

59. Рішення Великої Палати Європейського суду з прав людини у справі «Денісов проти України» від 25 вересня 2018 р. (заява № 76639/11). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-185657> (дата звернення: 20.04.2025).

60. Рада Європи. Посібник із статті 6 Конвенції: право на справедливий суд (кримінальний аспект). Оновлено у 2024 р. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Art_6_criminal_ENG (дата звернення: 20.04.2025).

61. Рішення Великої Палати Європейського суду з прав людини у справі «Брода та Бояра проти Польщі» від 29 червня 2021 р. (заяви № 26691/18 та 27367/18). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-210763> (дата звернення: 20.04.2025).

62. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» від 21 лютого 1975 р. (заява № 4451/70). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496> (дата звернення: 20.04.2025).

63. Рада Європи. Статистика ЄСПЛ: кількість справ проти держав-членів (2023). URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Stats_violation_2023_ENG (дата звернення: 20.04.2025).

64. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сокурєнко та Стригун проти України» від 20 липня 2006 р. (заяви № 29458/04 і 29465/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_105 (дата звернення: 20.04.2025).

65. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Совтрансавто Холдинг проти України» від 25 липня 2002 р. (заява № 48553/99). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_043 (дата звернення: 20.04.2025).

66. Рішення Великої Палати Європейського суду з прав людини у справі «Кудла проти Польщі» від 26 жовтня 2000 р. (заява № 30210/96). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58920> (дата звернення: 20.04.2025).

67. Венеціанська комісія. Попередній висновок щодо проекту закону про судову систему і статус суддів України CDL-AD(2015)008 : ухвалено на 102-й пленарній сесії (Венеція, 20–21 березня 2015 р.). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2015\)008-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2015)008-e) (дата звернення: 20.04.2025).

68. Венеціанська комісія. Висновок щодо правового регулювання Верховного Суду та органів суддівського самоврядування CDL-AD(2019)027 : ухвалено на 120-й пленарній сесії (Венеція, 11–12 жовтня 2019 р.). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2019\)027-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2019)027-e) (дата звернення: 20.04.2025).

69. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо конституційності окремих положень законів України «Про судоустрій і статус суддів», «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів»... та «Про Вищу раду правосуддя» від 11 березня 2020 р. № 4-р/2020. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/4-p2020> (дата звернення: 20.04.2025).

70. Венеціанська комісія та Директорат з прав людини Ради Європи. Спільний висновок CDL-AD(2020)022 щодо законопроекту № 3711 про відновлення діяльності ВККС : ухвалено на 124-й пленарній сесії (24–25 вересня 2020 р.). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2020\)022-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2020)022-e) (дата звернення: 20.04.2025).

71. Венеціанська комісія та Директорат з прав людини Ради Європи. Спільний подальший огляд CDL-AD(2023)027 щодо законодавства про Верховний Суд та органи суддівського врядування : ухвалено на 136-й пленарній сесії (13–14 жовтня 2023 р.). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2023\)027-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2023)027-e) (дата звернення: 20.04.2025).

72. Консультативна рада європейських суддів (CCJE). Висновок № 1 (2001) про стандарти незалежності судової влади та незмінюваності суддів. URL: <https://www.coe.int/en/web/ccje/opinion-n-1-on-independence-of-judges-and-opinion-n-2-on-funding-of-courts> (дата звернення: 20.04.2025).

73. Консультативна рада європейських суддів (CCJE). Висновок № 10 (2007) про Раду суддівської влади на службі суспільства. URL: <https://rm.coe.int/168074779b> (дата звернення: 20.04.2025).

74. Консультативна рада європейських суддів (CCJE). Висновок № 17 (2014) про оцінювання роботи суддів, якість правосуддя та повагу до суддівської незалежності. URL: <https://www.coe.int/en/web/ccje/ccje-opinions-and-magna-carta> (дата звернення: 20.04.2025).

75. Консультативна рада європейських суддів (СЄС). Висновок № 18 (2015) про становище судової влади та її відносини з іншими гілками влади у сучасній демократії. URL: <https://www.coe.int/en/web/ccje/ccje-opinions-and-magna-carta> (дата звернення: 20.04.2025).

76. Консультативна рада європейських суддів (СЄС). Magna Carta суддів (Фундаментальні принципи) : ухвалено на 11-й пленарній сесії (Страсбург, 17–19 листопада 2010 р.). URL: <https://www.coe.int/en/web/ccje/ccje-opinions-and-magna-carta> (дата звернення: 20.04.2025).

77. Комітет Міністрів Ради Європи. Рекомендація CM/Rec(2010)12 державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та відповідальність : ухвалено 17 листопада 2010 р. URL: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805afb78 (дата звернення: 20.04.2025).

78. Консультативна рада європейських суддів (СЄС). Висновок № 21 (2018) про запобігання корупції серед суддів. URL: <https://www.coe.int/en/web/ccje/ccje-opinions-and-magna-carta> (дата звернення: 20.04.2025).

79. Консультативна рада європейських суддів (СЄС). Висновок № 24 (2021) про еволюцію Рад суддівської влади та їхню роль у незалежних та безсторонніх судових системах. URL: <https://www.coe.int/en/web/ccje/ccje-opinions-and-magna-carta> (дата звернення: 20.04.2025).

80. Комітет Міністрів Ради Європи. Рекомендація R(94)12 щодо незалежності, ефективності та ролі суддів : ухвалено 13 жовтня 1994 р. URL: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804f2da6 (дата звернення: 20.04.2025).

81. Венеціанська комісія та Директорат з прав людини Ради Європи. Висновок CDL-AD(2025)044 щодо законопроекту про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» : ухвалено на 141-й пленарній сесії (жовтень 2025 р.). URL:

[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)044-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)044-e) (дата звернення: 20.04.2025).

82. Венеціанська комісія. Висновок CDL-AD(2020)017 щодо законопроектів про реформу Верховного суду і Вищої ради суддівства Польщі : ухвалено на 124-й пленарній сесії (24–25 вересня 2020 р.). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2020\)017-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2020)017-e) (дата звернення: 20.04.2025).

83. Рішення Суду Європейського Союзу у справі А.К. та інші проти Krajowa Rada Sądownictwa від 19 листопада 2019 р. (справи С-585/18, С-624/18, С-625/18). URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=220770> (дата звернення: 20.04.2025).

84. Bundesgerichtshof (BGH). Офіційний сайт. URL: <https://www.bundesgerichtshof.de> (дата звернення: 20.04.2025).

85. Основний закон Федеративної Республіки Німеччина від 23 травня 1949 р. (зі змінами, внесеними Законом від 19 березня 2024 р.). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/ (дата звернення: 20.04.2025).

86. Leppik L., Sildever K. Estonian Judicial System: Transformation and Europeanisation. *Juridica International*. 2004. Vol. 9. P. 12–21.

87. Riigikohus (Supreme Court of Estonia). Офіційний сайт. URL: <https://www.riigikohus.ee> (дата звернення: 20.04.2025).

88. European Commission. EU Justice Scoreboard 2024. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2024. URL: https://commission.europa.eu/publications/2024-eu-justice-scoreboard_en (дата звернення: 20.04.2025).

89. Верховний суд Литви. Офіційний сайт / Augstākā tiesa (Верховний суд Латвії). Офіційний сайт. URL: <https://www.lat.lt> ; <https://www.at.gov.lv> (дата звернення: 20.04.2025).

90. Sadurski W. *Poland's Constitutional Breakdown*. Oxford : Oxford University Press, 2019. 256 p.

91. Ustawa z dnia 8 grudnia 2017 r. o Sądzie Najwyższym (Польща). Dziennik Ustaw. 2018. Poz. 5.

92. Deutsches Richtergesetz (DRiG) in der Fassung der Bekanntmachung vom 19. April 1972 (zuletzt geändert 2022). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/drig/> (дата звернення: 20.04.2025).

93. Bundesrechtsanwaltsordnung (BRAO) vom 1. August 1959 (zuletzt geändert 2023). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/brao/> (дата звернення: 20.04.2025).

94. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21 грудня 2016 р. № 1798-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 7–8. Ст. 50. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19> (дата звернення: 20.04.2025).

95. Цивільний процесуальний кодекс України : в редакції Закону від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 48. Ст. 436. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 20.04.2025).

96. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення окремих положень Конституції України» від 17 жовтня 2018 р. № 2-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18> (дата звернення: 20.04.2025).

97. Вища рада правосуддя. Річний звіт за 2023 рік. Київ : ВРП, 2024. URL: <https://hcj.gov.ua/page/richni-zviti> (дата звернення: 20.04.2025).

98. European Commission. Ukraine 2024 Report (SWD(2024)519 final). Brussels : European Commission, 2024. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2024_en (дата звернення: 20.04.2025).

99. Вища кваліфікаційна комісія суддів України. Звіт про діяльність ВККС за 2022–2023 роки. Київ : ВККС, 2024. URL: <https://vkksu.gov.ua/ua/about/zviti-vkksu> (дата звернення: 20.04.2025).

100. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування судової системи в умовах воєнного стану : Закон України від 24 березня 2022 р. № 2142-IX. Відомості Верховної Ради України. 2022. № 25. Ст. 196. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2142-20> (дата звернення: 20.04.2025).

101. Громадська рада доброчесності. Звіт про роботу ГРД у 2023 році. Київ : ГРД, 2024. URL: <https://grd.gov.ua/zvity> (дата звернення: 20.04.2025).

102. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 35. Ст. 376. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення: 20.04.2025).

103. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки : Указ Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021> (дата звернення: 20.04.2025).

104. Кодекс адміністративного судочинства України : в редакції Закону від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 48. Ст. 436. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 20.04.2025).

105. Господарський процесуальний кодекс України : в редакції Закону від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 48. Ст. 436. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення: 20.04.2025).

106. Кримінальний процесуальний кодекс України : в редакції станом на 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 20.04.2025).

107. Про відновлення довіри до судової влади в Україні : Закон України від 8 квітня 2014 р. № 1188-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 23. Ст. 871. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1188-18> (дата звернення: 20.04.2025).

108. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо порядку обрання (призначення) на посади членів Вищої ради правосуддя та порядку здійснення дисциплінарного провадження : Закон України від 2 жовтня 2019 р. № 132-IX. Відомості Верховної Ради України. 2019. № 46. Ст. 301. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-20> (дата звернення: 20.04.2025).

109. Про Вищий антикорупційний суд : Закон України від 7 червня 2018 р. № 2447-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 24. Ст. 212. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19> (дата звернення: 20.04.2025).

110. European Commission. Ukraine 2023 Report (SWD(2023)699 final). Brussels : European Commission, 2023. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2023_en (дата звернення: 20.04.2025).

111. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : Закон України від 15 липня 2021 р. № 1467-IX. Відомості Верховної Ради України. 2021. № 37. Ст. 314. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1467-20> (дата звернення: 20.04.2025).

112. Національне агентство з питань запобігання корупції. Звіт про результати моніторингу декларацій суддів Верховного Суду за 2023 рік. Київ : НАЗК, 2024. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/documents/zvity-nazk/> (дата звернення: 20.04.2025).

113. Верховний Суд України. Статистичні дані про здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2023 р. Київ : ВС, 2024. URL: https://supreme.court.gov.ua/sup/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення: 20.04.2025).

114. Лучка А. Ю. Незалежність судової влади як основоположний принцип правової держави: український контекст європейської інтеграції. Наукові записки. Серія: Право. 2025. Вип. 19. С. 295–299. DOI: <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2025-19-295-299>.

115. Чудик Н. О., Лучка А. Ю. Критерії відбору суддів Верховного Суду: компаративний аналіз українського законодавства та практики держав-членів ЄС. Успіхи і досягнення у науці. 2025. № 10(20). С. 274–284. DOI: [https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-10\(20\)-274-284](https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-10(20)-274-284).

116. Лучка А. Ю. Роль Вищої ради правосуддя у реформуванні Верховного Суду: відповідність венеційським стандартам. Актуальні питання у сучасній науці. 2026. № 4(46). С. 2113–2122. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-4\(46\)-2113-2122](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-4(46)-2113-2122).

117. Лучка А. Ю. Стандарти Ради Європи у сфері правосуддя як орієнтир реформування Верховного Суду України. Наукові інновації та передові технології. 2026. № 4(56). С. 3298–3307. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-4\(56\)-3298-3307](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-4(56)-3298-3307).

118. Консультативна рада європейських суддів (CCJE). Висновок № 4 (2003) про належну початкову підготовку суддів та підготовку суддів у ході здійснення ними повноважень. URL: <https://www.coe.int/en/web/ccje/ccje-opinions-and-magna-carta> (дата звернення: 20.04.2025).

119. Oberster Gerichtshof (OGH). Офіційний сайт. URL: <https://www.ogh.gv.at> ; Sąd Najwyższy (SN). Офіційний сайт. URL: <https://www.sn.pl> (дата звернення: 20.04.2025).

120. Переговорна позиція України з Главою 23 «Судівництво і фундаментальні права» в рамках процесу вступу до ЄС. URL: <https://www.kmu.gov.ua/en/evropeiska-integraciya/peregovornij-proces> (дата звернення: 20.04.2025).

121. Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 р. № 2456-VI. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 50–51. Ст. 572. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (дата звернення: 20.04.2025).

122. Консультативна рада європейських суддів (CCJE). Висновок № 20 (2017) про роль судів у забезпеченні єдності застосування права. URL: <https://www.coe.int/en/web/ccje/ccje-opinions-and-magna-carta> (дата звернення: 20.04.2025).

123. Консультативна рада європейських суддів (CCJE). Висновок № 25 (2022) про свободу слова суддів. URL: <https://www.coe.int/en/web/ccje/ccje-opinions-and-magna-carta> (дата звернення: 20.04.2025).

124. Martini M. Digitale Transformation und öffentliche Verwaltung. Transparency International. Korruption im Justizsektor: Bericht über internationale Erfahrungen. Berlin : Transparency International, 2020. 48 p. URL: <https://www.transparency.org/en/publications/corruption-in-the-judiciary> (дата звернення: 20.04.2025).

125. Основні принципи незалежності судових органів : схвалені резолюціями Генеральної Асамблеї ООН 40/32 від 29 листопада 1985 р. та 40/146 від 13 грудня 1985 р. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-independence-judiciary> (дата звернення: 20.04.2025).

126. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. : ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 20.04.2025).

127. Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні. Доповідь про ситуацію з правами людини в Україні за 2023 рік. Нью-Йорк : ООН, 2024. URL: <https://www.ohchr.org/en/countries/ukraine> (дата звернення: 20.04.2025).

128. Freedom House. Nations in Transit 2024 : Ukraine Country Report. Washington, DC : Freedom House, 2024. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2024> (дата звернення: 20.04.2025).

129. World Justice Project. Rule of Law Index 2024. Washington, DC : WJP, 2024. URL: <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/country/2024/Ukraine> (дата звернення: 20.04.2025).

130. Bochanova Y., Williams G. Asset Declarations of Public Officials: A Tool for Detecting Illicit Enrichment? Anti-Corruption Evidence Working Paper. Brighton : IDS, 2018. P. 1–58. URL:

<https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/handle/20.500.12413/14097> (дата звернення: 20.04.2025).

131. Кобець П. І. Реформування судової системи у постсоціалістичних державах: порівняльний аналіз. *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 25–40.

132. Feld L. P., Voigt S. Economic Growth and Judicial Independence: Cross-Country Evidence Using a New Set of Indicators. *European Journal of Political Economy*. 2003. Vol. 19 (3). P. 497–527. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0176-2680\(03\)00017-X](https://doi.org/10.1016/S0176-2680(03)00017-X).

133. Музичук О. М. Принципи та завдання сучасного судочинства в правовій державі. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2022. № 4 (22). С. 59–68. DOI: <https://doi.org/10.34015/2523-4552.2022.4.06>.

134. Музичук О. М. Зарубіжний досвід організації діяльності судів та можливості його використання в Україні. *Наше право*. 2022. № 3. С. 227–233. DOI: <https://doi.org/10.32782/NP.2022.3.34>.

135. Гданський Н. М. Заходи щодо забезпечення інституційної незалежності судової влади. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2023. Вип. № 4 (40). С. 283–293. DOI: <http://doi.org/10.23939/law2023.40.283>.

136. Гданський Н. М. До питання щодо притягнення судді до відповідальності за ухвалене ним судове рішення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2023. Вип. № 4 (40). С. 272–282. DOI: <http://doi.org/10.23939/law2023.40.272>.

137. Гданський Н. М. Неприпустимість впливу з боку прокурорів та адвокатів на діяльність суддів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2024. Вип. № 11 (42). С. 58–67. DOI: <http://doi.org/10.23939/law2024.41.058>.

138. Kolesnikov A. State Policy of Ukraine in the Field of Justice Digitalization. *Підприємництво, господарство і право*. 2023. № 6. С. 78–82. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2023.6.14>.

139. Теремецький В. І., Дуліба Є. В. Особливості впровадження та функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи як інструмента електронного правосуддя. *Форум права*. 2023. № 2 (75). С. 130–143. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.10007341>.

140. Drakokhrust T. Access to justice on transitive conditions: Ukrainian perspectives. In *Legibus Fundamentum Rei Publicae. Collection of Scientific Papers of the Comparative Research Platform 2023*. Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwosci. Warszawa, 2025. P. 57–89. DOI: <https://doi.org/10.32041/9788367149754/2>.

141. Музичук О. М., Невядовський В. О. Морально-етичні, організаційні та правові засади оцінювання роботи судів в Україні та світі. Європейські перспективи. 2023. № 4. С. 143–149. DOI: <https://doi.org/10.32782/EP.2023.4.22>.

142. Muzychuk O., Shopina I., Syadristaya I., Myroshnychenko Y. Judiciary and legal proceedings under martial law. *Lex Humana*. 2023. № 15 (4). P. 364–375. ISSN 2175-0947.

143. Гданський Н. М. Випадки порушення гарантій незалежності суддів з боку правоохоронних органів та фізичних осіб. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2024. Вип. № 11 (42). С. 19–28. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2024.42.019>.

144. Гданський Н. М. Адвокат та суддя у судовому процесі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2025. Вип. № 12 (47). С. 39–46. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2025.47.051>.

145. Колесніков А. П. Диджиталізація правосуддя: правова дефініція та основні ознаки. *Приватне право і підприємництво*. 2024. Вип. 24, ч. 1. С. 301–306. DOI: <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2024.24.39>.

146. Teremetskyi V. I., Kovalchuk O. Ya. Artificial Intelligence as a Factor in the Digital Transformation of the Justice System. *Forum Prava*. 2024. Vol. 78 (1). P. 106–115. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.10870779>.

147. Дракохруст Т. В. Трансформація інституту суду в українському суспільстві. Наукові записки. Серія: Право. 2023. №15. С. 206–210. DOI: <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2023-15-206-210>.

148. Bandurka O., Teremetskyi V., Boiko V., Zubov O., Patlachuk V. Current Situation of Judicial Reform in Ukraine: Problems and Ways of Their Solution. *Lex Humana*. 2023. V. 15. № 4. P. 55–72. ISSN 2175-0947.

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дослідження

1. Лучка А. Ю. Незалежність судової влади як основоположний принцип правової держави: український контекст європейської інтеграції. Наукові записки. Серія: Право. 2025. Вип. 19. С. 295–299
2. Чудик Н. О., Лучка А. Ю. Критерії відбору суддів Верховного Суду: компаративний аналіз українського законодавства та практики держав-членів ЄС. Успіхи і досягнення у науці. 2025. № 10(20). С. 274–284.
3. Лучка А. Ю. Роль Вищої ради правосуддя у реформуванні Верховного Суду: відповідність Венеційським стандартам. Актуальні питання у сучасній науці. 2026. № 4(46). С. 2113–2122.
4. Лучка А. Ю. Стандарти Ради Європи у сфері правосуддя як орієнтир реформування Верховного Суду України. Наукові інновації та передові технології. 2026. № 4(56). С. 3298–3307.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Лучка А. Ю. Незалежність Верховного Суду як критерій відповідності Європейським стандартам: правові гарантії та механізми забезпечення. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Тернопіль, ЗУНУ, 19–20 квітня 2024 р. С. 396–399.
6. Лучка А. Ю. Добросесність як кваліфікаційна вимога до суддів Верховного Суду: правові механізми перевірки та міжнародний досвід. Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді. Матеріали VII міжнар. наук. студ. конф., м. Тернопіль, ЗУНУ, 15 травня 2024 р. С. 252–254.
7. Лучка А. Ю. Практика ЄСПЛ у справах проти України щодо незалежності судової влади: аналіз порушень та імплементація рішень. Людина,

суспільство, держава: актуальні питання правового регулювання взаємодії. Київ, 2025. С. 106–108.

8. Лучка А. Ю. Верховний Суд як гарант верховенства права: Європейські стандарти та українська практика. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Тернопіль, ЗУНУ, 2–3 травня 2025 р. С. 317–321.

9. Лучка А. Ю. Цифровізація судочинства у Верховному Суді як елемент євроінтеграційних реформ: правові виклики та перспективи. Пріоритети зміцнення безпеки держави та підвищення ефективності правоохоронної діяльності: національні та міжнародні контексти. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Тернопіль, ЗУНУ, 16 травня 2025 р. С. 133–136.

10. Лучка А. Ю. Суддівська етика та конфлікт інтересів у Верховному Суді: правові механізми врегулювання в контексті реформи. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Тернопіль, ЗУНУ, 24–25 квітня 2026 р. С. 298–300.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009; тел./факс +380 (352) 51-75-75;
www.wunu.edu.ua; rektor@wunu.edu.ua; ідентифікаційний код за ЄДРПОУ 33680120

№ 128-23/1431

04 червня 2026 р.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з науково-педагогічної роботи
Західноукраїнського національного
університету
к.с.н., доцент

Віктор ОСТРОВЕРХОВ

АКТ

про результати впровадження дисертаційного дослідження
Лучки Арсена Юрійовича на тему: «Реформування Верховного Суду відповідно
до європейських стандартів», поданого на здобуття ступеня доктора філософії за
спеціальністю 081 Право,
у навчальний процес юридичного факультету
Західноукраїнського національного університету

Комісія у складі:

Голови: Москалюк Надії Богданівни, заступника декана юридичного факультету,
доктора юридичних наук, професора, професора кафедри безпеки та правоохоронної
діяльності,

Членів комісії: Рогатинської Ніни Зіновіївни, завідувача кафедри кримінального права
та процесу, доктора юридичних наук, професора, Каноки Валерія Євгеновича, доцента
кафедри безпеки та правоохоронної діяльності, кандидата юридичних наук, доцента

склала даний акт про те, що результати дисертаційного дослідження Лучки Арсена
Юрійовича на тему «Реформування Верховного Суду відповідно до європейських стандартів»,
використовується у навчальному процесі для занять з дисциплін «Правові інституції України»
та «Конституційне право України» які викладаються для здобувачів освіти ступеня бакалавра
спеціальності D8 – Право.

Результати наукового дослідження знайшли своє відображення у навчально-методичних
виданнях з вказаних дисциплін, опорних конспектах лекцій та інших навчальних матеріалах.
Зокрема, в якості джерел для поглибленого вивчення окремих тем рекомендовано наступні
публікації:

1. Лучка А. Ю. Незалежність судової влади як основоположний принцип правової
держави: український контекст європейської інтеграції. *Наукові записки. Серія: Право.* 2025.

Вип. 19, С. 295–299. DOI: <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2025-19-295-299>.

2. Чудик Н. О., Лучка А. Ю. Критерії відбору суддів Верховного Суду: компаративний аналіз українського законодавства та практики держав-членів ЄС. *Успіхи і досягнення у науці*. 2025. № 10(20). С. 274–284. DOI: [https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-10\(20\)-274-284](https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-10(20)-274-284).

3. Лучка А. Ю. Роль Вищої ради правосуддя у реформуванні Верховного Суду: відповідність Венеційським стандартам. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2026. № 4(46). С. 2113–2122. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-4\(46\)-2113-2122](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-4(46)-2113-2122).

4. Лучка А. Ю. Стандарти Ради Європи у сфері правосуддя як орієнтир реформування Верховного Суду України. *Наукові інновації та передові технології*. 2026. № 4(56). С. 3298–3307. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-4\(56\)-3298-3307](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-4(56)-3298-3307).

5. Лучка А. Ю. Незалежність Верховного Суду як критерій відповідності Європейським стандартам: правові гарантії та механізми забезпечення. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, ЗУНУ, 19-20 квітня 2024 р. С. 396–399.

6. Лучка А. Ю. Добросесність як кваліфікаційна вимога до суддів Верховного Суду: правові механізми перевірки та міжнародний досвід. *Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді*. Матеріали VII міжнародної наукової студентської конференції, м. Тернопіль, ЗУНУ, 15 травня 2024 р. С. 252–254.

7. Лучка А. Ю. Практика ЄСПЛ у справах проти України щодо незалежності судової влади: аналіз порушень та імплементація рішень. *Людина, суспільство, держава: актуальні питання правового регулювання взаємодії*. Київ, 2025. С. 106–108. DOI: 10.71404/PPSS.2025.3.31

8. Лучка А. Ю. Верховний Суд як гарант верховенства права: Європейські стандарти та українська практика. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, ЗУНУ, 2-3 травня 2025 р. С. 317–321.

9. Лучка А. Ю. Цифровізація судочинства у Верховному Суді як елемент євроінтеграційних реформ: правові виклики та перспективи. *Пріоритети зміцнення безпеки держави та підвищення ефективності правоохоронної діяльності: національні та міжнародні контексти*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, ЗУНУ, 16 травня 2025 р. С. 133–136.

10. Лучка А. Ю. Суддівська етика та конфлікт інтересів у Верховному Суді: правові механізми врегулювання в контексті реформи. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, ЗУНУ, 24-25 квітня 2026 р. С. 298–300.

Голова комісії:

заступник декана юридичного факультету,
доктор юридичних наук, професор, професор
кафедри безпеки та правоохоронної діяльності

Надія МОСКАЛЮК

Члени комісії:

завідувач кафедри кримінального права та процесу,
доктор юридичних наук, професор, професор
кафедри кримінального права та процесу

Ніна РОГАТИНСЬКА

доцент кафедри безпеки та правоохоронної
діяльності, к.ю.н., доцент

Валерій КАНЮКА

ДОДАТОК В

АКТ
про результати впровадження дисертаційного дослідження
Лучки Арсена Юрійовича на тему:
«Реформування Верховного Суду відповідно до європейських
стандартів»,
поданого на здобуття ступеня
доктора філософії за спеціальністю 081 – Право
у діяльність адвоката Ганущин Ольги Богданівни

Даним актом підтверджую, що результати дисертаційного дослідження Лучки Арсена Юрійовича на тему «Реформування Верховного Суду відповідно до європейських стандартів», поданого на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право, враховуються в моїй діяльності як адвоката, зокрема при формуванні правової позиції у справах, пов'язаних із оскарженням судових рішень до Верховного Суду; аналізі відповідності судових процедур стандартам незалежності та доброчесності; а також при підготовці скарг до Європейського суду з прав людини у справах, де порушено право на справедливий суд.

Застосування напрацювань здійснюється і для захисту прав клієнтів у справах, що стосуються незалежності та доброчесності суддів, дисциплінарних проваджень щодо суддів Верховного Суду, а також питань суддівського врядування. Висновки та пропозиції, наведені автором у дисертаційному дослідженні, дають можливість: правильно тлумачити норми законодавства про судоустрій та статус суддів з урахуванням практики ЄСПЛ і стандартів Ради Європи; обґрунтовувати порушення гарантій незалежності суду при оскарженні судових рішень; використовувати принцип «диференційованого запозичення» зарубіжного досвіду при формуванні аргументів щодо реформування судової системи; а також ефективно застосовувати рекомендації Венеціанської комісії у правовій позиції клієнта.

Адвокат

Ольга Ганущин

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ІНСТИТУТ
ПУБЛІЧНОГО ПРАВА**

вул. Г. Кірпи, 2 А, м. Київ, 03035
Тел.: (093) 738-7995,
(044) 465-7995

**SCIENTIFIC INSTITUTE
OF PUBLIC LAW**

2 a, Kirpy str., Kyiv, 03035
Tel.: +38 093 738-7995,
+38 044 465-7995

10.06.2026 № 3/496

Спеціалізованій вченій раді

ДОВІДКА

про впровадження у науково-дослідну діяльність НДІПП результатів дисертаційного дослідження на тему «Реформування Верховного Суду відповідно до європейських стандартів» здобувача Західноукраїнського національного університету

Лучки Арсена Юрійовича

Повідомляємо спеціалізованій вченій раді, що результати кандидатської дисертації Лучки Арсена Юрійовича на тему: «Реформування Верховного Суду відповідно до європейських стандартів» становлять вагомий внесок у розвиток юридичної науки і правозастосовної практики та використовуються Науково-дослідним інститутом публічного права під час проведення наукових досліджень в межах реалізації теми «Правове забезпечення прав, свобод та законних інтересів суб'єктів публічно-правових відносин» (номер державної реєстрації № 0115U005495), розробки пропозицій і рекомендацій, спрямованих на удосконалення національного законодавства з питань оптимізації правового регулювання відносин у сфері судустрою та реформування судової влади в Україні відповідно до європейських стандартів

Виконуючий обов'язки президента
Науково-дослідного інституту публічного права,
доктор юридичних наук, професор

Сергій КОРОЄД